

University of Groningen

Transnationale werknemers

Mills, M.; Wielers, R.J.J.; Raven, D.

Published in:
Nederland in Vergelijkend Perspectief

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2009

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Mills, M., Wielers, R. J. J., & Raven, D. (2009). Transnationale werknemers: Nederland in vergelijkend perspectief. In H. B. G. Ganzeboom, & M. Wittenberg (Eds.), *Nederland in Vergelijkend Perspectief* (pp. 65-86).

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Nederland in vergelijkend perspectief

2009 DANS

© Sommige rechten zijn voorbehouden / Some rights reserved

Voor deze uitgave zijn gebruiksrechten van toepassing zoals vastgelegd in de Creative Commons licentie. [Naamsvermelding–NietCommercieel-Gelijkdelen] 3.0 Nederland. Voor de volledige tekst van deze licentie zie <http://www.creative-commons.org/licenses/by-nc-sa/3.0/nl/>

Uitgegeven namens:

DANS – Data Archiving and Networked Services

Postbus 93067

2509 AB Den Haag

T 070 3494450

F 070 3494451

info@dans.knaw.nl

www.dans.knaw.nl

ISBN 978-90-5260-364-3

pdf op www.dans.knaw.nl

Redactie-assistent: Olga Veldhorst

Aksant Academic Publishers, postbus 2169,1000 CD Amsterdam, www.aksant.nl

Nederland in vergelijkend perspectief

Proceedings Tweede Nederlandse Workshop
European Social Survey – 13 november 2008

Redactie
Harry B.G. Ganzeboom
Marion Wittenberg

DANS Symposium publications 5

aksant
Amsterdam, 2009

Voorwoord

De Nederlandse bijdrage aan de European Social Survey (ESS) kan gelden als een van de belangrijkste en meest kostbare investeringen die de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) doet ten behoeve van de maatschappijwetenschappen. Sinds 2002 wordt op tweejaarlijkse basis in meer dan dertig Europese landen een grote schare strikt vergelijkbare gegevens verzameld over opinieklimaat en sociale achtergrond. De ESS is snel op weg om het centrale survey-instrument te worden in een aantal maatschappijwetenschappen, in het bijzonder de politicologie en de sociologie. Internationaal ondervindt de ESS grote belangstelling en waardering, wat bijvoorbeeld blijkt uit het feit dat het project in 2005 als eerste en tot nog toe enige sociaal-wetenschappelijke project is bekroond met de internationale Descartes wetenschapsprijs. Nationaal blijkt de grote erkenning ook materieel doordat het vanaf 2008 gefinancierd wordt vanuit het ESFRI fonds.

Nederlandse onderzoekers hebben vanaf het allereerste begin een vooraanstaande rol gespeeld bij het bedenken en inrichten van de ESS. Ook behoren Nederlandse onderzoekers tot de meest intensieve gebruikers van de gegevens, die overigens voor een ieder vrijelijk ter beschikking staan. Van hun onderzoek doen zij doorgaans en bij voorkeur verslag in Engelstalige en op een internationaal publiek gerichte publicaties. Dit hangt mede samen met het feit dat de ESS een intrinsiek internationaal vergelijkend standpunt biedt: wie de gegevens gebruikt van één land, kan het ook gemakkelijk doen voor alle ESS-landen, en krijgt daarmee een internationale vergelijking cadeau.

Sinds 2007 organiseren Data Archiving and Networked Services (DANS) en de nationale ESS-coördinator jaarlijks een workshop, waar Nederlandse onderzoekers hun ervaringen met de ESS kunnen delen. Hoewel de proceedings in deze publicatie verslag leggen van de *Tweede ESS Workshop*, gehouden op 13 november 2008, blijkt achter deze naamgeving enige geschiedvervalsing schuil te gaan. Ook in de beginjaren van de ESS zijn er verschillende soortgelijke gelegenheden geweest, maar daarvan is geen verslag gemaakt.

In het inleidend artikel beschrijft Harry Ganzeboom achtergronden, opzet en uitvoering van de ESS. Vervolgens laten zeven onderzoekers, ieder vanuit hun eigen onderzoeksperspectief, zien welke mogelijkheden de ESS biedt. Van vijf andere onderzoekers is een uitgebreid abstract van hun presentatie opgenomen. Van de Eerste ESS Workshop, 20 november 2007, zijn geen proceedings uitgekomen. Om in deze leemte te voorzien zijn in deze bundel korte samenvattingen van de presentaties daarvan opgenomen.

Met het uitbrengen van deze proceedings willen we meer expliciet aan het publiek in Nederland laten zien welk werk Nederlandse onderzoekers met en ten behoeve van de ESS verrichten. Er is daarbij nadrukkelijk gekozen voor

Nederlandstalige verslaglegging en een specifiek accent op de positie van Nederland in Europa volgens de ESS-gegevens. Veel van de in deze bundel opgenomen stukken zullen uitgroeien tot Engelstalige (vervolg)papers, die in *peer-reviewed journals* een plek zullen vinden.

De organisatoren hopen dat met deze proceedings een start wordt gemaakt van een langere reeks, die zal laten zien dat Nederlandse sociale wetenschappers een eersteklas infrastructuur benutten ten behoeve van sociaal-wetenschappelijke analyses van hoge kwaliteit.

Harry B.G. Ganzeboom, nationaal coördinator ESS (2005-2009)

Jacques Thomassen, voorzitter ESS-NL stuurgroep (2001-2009)

Marion Wittenberg, projectleider sociale wetenschappen

Inhoud

De European Social Survey: Geschiedenis, opzet en uitvoering – Harry B.G. Ganzeboom	1
Economische openheid, baanonzekerheid en de verzorgingsstaat – Ferry Koster	17
Religiositeit, religieuze context en gezondheid: Nederland in Europees perspectief –Tim Huijts en Gerbert Kraaykamp	37
Transnationale werknemers: Nederland in vergelijkend perspectief – Melinda Mills, Rudi Wielers en Dennis Raven	65
De waarde van diploma's: een kwantificatie van de ESS-NL-categorieën – Harry B.G. Ganzeboom en Heike Schröder	87
Is trouwen beter dan samenwonen? Verschillen in welbevinden in dertig Europese landen – Judith Soons en Matthijs Kalmijn	109
Mediagebruik en verkiezingen in Europa – Ineke Stoop en Jurjen Iedema	133
Scheiden van response style en inhoud bij Schwartz-waarden in de ESS: De Nederlandse situatie in perspectief –Hester van Herk en Joost van Rosmalen	145
Abstracts	
Religie en huwelijkswaarden in Europa – Aart C. Liefbroer en Arieke J. Rijken	169
Stemmen we wel of stemmen we niet? Stemgedrag van eerste en tweede generatie immigranten uit diverse herkomstlanden in 24 landen van de Europese Unie – S. André en J. Dronkers	177
Verschillen in subjectieve groepsdiscriminatie door immigranten in veertien lid- staten van de Europese Unie – S. André, J. Dronkers en F. Fleischmann	179
Sociale netwerken en subjectief welbevinden: Nederland als gidsland van Europa? – Peggy Schyns	183
Explaining differences in charitable giving in Europe – Pamala Wiepking and René Bekkers	185
Over de auteurs	191
Samenvattingen	
Eerste Workshop European Social Survey, 20 november 2007	195

De European Social Survey: Geschiedenis, opzet en uitvoering

Harry B.G. Ganzeboom

De European Social Survey (ESS) is een tweejaarlijkse ondervraging onder de bevolkingen van nagenoeg alle Europese landen. De inhoud van de survey betreft een brede meting van het opinieklimaat, met sterke accenten op politicologische indicatoren, zoals vertrouwen in de overheid, politieke communicatie, sociale participatie en politieke participatie. Daarnaast is de ESS een rijke bron van gegevens over sociale structuur en demografie die vergelijkende analyses toelaat over bijvoorbeeld opleidingsverwerving, fertiliteit, arbeidsmarktprocessen en intergenerationele mobiliteit. De ESS is een ambitieuze onderneming die zich wil meten met de General Social Survey (GSS) in de Verenigde Staten. Door de intrinsiek grotere schaal (alle participerende landen leveren een steekproef van ten minste 1500 cases) en het intrinsiek vergelijkende perspectief van meer dan dertig betrokken landen zal de ESS uiteindelijk zelfs een aantrekkelijker databron worden dan de GSS, namelijk zodra het langjarig historisch perspectief tot meer ontwikkeling is gekomen.

In deze bijdrage geef ik een algemene inleiding in de ESS als project en het gebruik ervan als databron. Hoewel een belangrijk kenmerk van het project is dat de data voor iedereen gemakkelijk toegankelijk zijn en de structuur van het bestand tamelijk eenvoudig is, blijken er in de praktijk toch hier en daar haken en ogen aan het gebruik te zitten. Verder is het – zoals bij alle projecten – goed een onderscheid te maken tussen de ambities (die zijn bij de ESS zeer hoog gesteld) en wat daar in de praktijk van terecht komt. Bij het nalopen van de verschillende onderdelen stip ik bijzonderheden aan over de Nederlandse ESS waar dat geboden is.

Geschiedenis en achtergronden

De ESS is ontstaan op initiatief van een groep vooraanstaande survey-onderzoekers, die in de negentiger jaren de behoefte voelden om te komen tot een Europese survey, die zou kunnen functioneren als een centraal instrument voor maatschappijonderzoek en zich wat betreft kwaliteit zou kunnen meten met het best mogelijke onderzoek, zoals dat met name in de Verenigde Staten in de GSS gestalte krijgt. Een aantal belangrijke motieven bij de ontwikkeling van het ESS-initiatief kwam mede voort uit de betrokkenheid van enige van deze onderzoekers bij het International Social Survey Programme (ISSP), waarin sinds 1985 een aantal jaarlijkse nationale surveys (zoals de GSS in de VS, en in Europa de Duitse Allbus, de British Social Attitudes Survey en de in Nederland door het Sociaal en Cultureel Planbureau gehouden Studie Culturele Veranderingen) samenwerken. De ISSP bestaat uit een jaarlijkse module van zestig vragen die als *write-in questionnaire*

aan deze bestaande surveys wordt toegevoegd. Het voorbeeld van de ISSP is belangrijk geweest in zowel positieve als negatieve zin. Qua thematiek overlapt de ESS met de ISSP en kent de ESS ook een structuur met wisselmodulen die zich richten op *social attitudes*. Centrale ISSP thema's als 'vertrouwen in de overheid' en 'politieke interesse' komen ook in de ESS terug. Onderzoekers die primair geïnteresseerd zijn in sociale structuren en feitelijke gedragskeuzen (zoals de auteur van dit stuk), komen in geen van beide projecten volop aan hun trekken.

Ten aanzien van de ISSP heerste (en heerst) er veel onvrede aangaande de beperktheid van de inhoud en de wisselende kwaliteit van de gegevens. Deze twee kenmerken van de ISSP komen direct voort uit de organisatorische en financiële structuur van dat project, waarin men aanhaakt bij een lopend survey, het lokale budget beperkt is en er in het geheel geen fondsen op centraal niveau worden ingezet. De ESS is in contrast daarmee van blauwdruk ontworpen en de initiatiefgroep is succesrijk gebleken in het aanboren van zowel Europese als lokale fondsen om tot ruime financiering te komen. Geheel anders dan de ISSP is de ESS dan ook sterk centraal gecoördineerd: er is een staand team van experts (met ondersteunende staf) dat leiding geeft aan de inhoud en voortgang van het project.

Een ander gevolg van het negatieve ISSP voorbeeld is de dominante rol die surveymethodologen spelen en hebben gespeeld bij het opzetten en uitvoeren van de ESS. De ESS wil nieuwe standaarden voor adequate methodologie stellen en daarin ook een voorbeeld zijn voor andere nationale en internationale survey-onderzoeken. Datakwaliteit is het centrale trefwoord, en veel minder de inhoudelijke problematiek. Daarom komt de ESS met een veelheid van noviteiten en regels aangaande centrale processen van survey-organisatie, zoals vragenlijstontwerp, vertaling, steekproeftrekking, responsbevordering, data-archivering en datadissematie.

Organisatie en bestuur

Op internationaal niveau wordt de ESS getrokken door het Central Coordinating Team (CCT), onder directie van Sir Roger Jowell, City University of London, waar ook het hoofdkwartier gevestigd is. Het CCT kent daarnaast leden in zes vestigingsplaatsen die elk een omschreven onderdeel voor hun rekening nemen.

- GESIS (voorheen ZUMA) (Mannheim): vertalingen, steekproeftrekking,
- SCP (Den Haag): event recording,
- Universidad Pompeu Fabra (Barcelona): meetkwaliteit,
- Katholieke Universiteit Leuven: responsprocessen,
- NSD (Bergen-Noorwegen): data-archivering,
- Universiteit van Ljubljana: post-stratificatie.

In het CCT zijn vanaf het begin twee participanten uit Nederland betrokken geweest: Ineke Stoop van het Sociaal en Cultureel Planbureau en Willem Saris (van oorsprong Universiteit van Amsterdam, nu Universidad Pompeu Fabra, Barcelona).

Het internationaal bestuur van de ESS is georganiseerd in de Scientific Advisory Board (SAB) onder leiding van Max Kaase. De SAB is in weerwil van de naam niet zozeer een adviesraad, maar maakt strategische keuzes en neemt in feite een aantal eindbeslissingen. Zo is de SAB verantwoordelijk voor wijzigingen in de basisvragenlijsten en de keuze van de wisselmodulen. De SAB is samengesteld uit een vertegenwoordiger per deelnemend land, die wordt afgevaardigd door de financierende instelling. Voor Nederland was tot en met 2009 Jacques Thomassen (Universiteit Twente, voorzitter van de stuurgroep ESS-NL)¹ lid van de SAB.

De financiering van de ESS op internationaal niveau is voor de eerste vier ronden verkregen uit centrale Europese fondsen, waaronder de European Science Foundation. Daarnaast leveren de instellingen waaraan de leden van het CCT verbonden zijn een bijdrage. Op nationaal niveau wordt de ESS gefinancierd uit lokale fondsen. In Nederland is het leeuwendeel van de financiering van het project voortgekomen uit NWO MAGW, met bijdragen van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Vanaf 2010 (tot en met 2016) wordt het project gefinancierd door nationale fondsen die beschikbaar zijn gesteld ten behoeve van de European Strategic Fund for Research Infrastructures (ESFRI). Hierdoor is in ons land de continuïteit voor de komende vier ronden zeker gesteld.

Voor de uitvoering wordt een nationaal coördinator aangewezen. In Nederland was dit voor de eerste twee ronden de Radboud Universiteit (Peer Scheepers, Rob Eisinga), ronde 3 en 4 zijn onder het coördinatorschap van de Vrije Universiteit Amsterdam (Harry Ganzeboom) uitgevoerd. Ronde 5 en 6 zullen gecoördineerd worden door de Universiteit Twente (Kees Aarts). Tot de taken van de nationaal coördinator behoren onder meer vertaling van de vragenlijsten, het aansturen van de veldwerkorganisatie en de oplevering van de gegevens. Het veldwerk is voor alle vier tot op heden gehouden ronden in handen gegeven aan GfK-Dongen. De nationaal coördinator is ook verantwoordelijk voor disseminatie-activiteiten zoals de jaarlijkse ESS-workshops, die in samenwerking met DANS worden gehouden.

In Nederland wordt het bestuur van de organisatie gevormd door de ESS-NL stuurgroep, waarvan de leden worden benoemd door NWO MAGW. Vertegenwoordigd zijn vijf Nederlandse universiteiten, vanuit de disciplines sociologie, politicologie, demografie, ontwikkelingspsychologie en onderzoeksmethodologie. Het SCP en in de toekomst DANS hebben een adviserende stem in het kapittel. De ESS-NL commissie besluit over de voordracht van de nationaal coördinator, de aanbesteding van het veldwerk en de begeleiding van bijzondere projecten.

De blauwdruk van de ESS is neergelegd in het *ESS Protocol and Specifications*, waarin tot in detail de verschillende te nemen stappen worden uiteengezet. Zoals een herhaald survey betaamt, is men bij de specificaties terughoudend in het doorvoeren van wijzigingen: de aanvankelijke blauwdruk wordt zo veel mogelijk gehandhaafd en sommige veranderingen in de data zijn beter te interpreteren vanuit het gezichtspunt dat de regels beter worden nageleefd dan dat de regels

---

1 Thomassen is in 2009 in deze hoedanigheid opgevolgd door Peer Scheepers (RU).

veranderd zijn. Dit is bijvoorbeeld de reden waarom in sommige landen (Zwitserland, Frankrijk) de responscijfers tussen ronden omhoog zijn gegaan. Nationale coördinatoren komen tweemaal per jaar bijeen om geïnstrueerd te worden.

Deelname van landen

Een van de belangrijke succesfactoren van de ESS is de grote deelname van landen. Tabel 1 geeft een overzicht van de deelnemende landen in de voorgaande drie ronden en het vooruitzicht op ronde 4 waarvan de gegevens vanaf september 2009 beschikbaar zijn gekomen. De deelname van landen is gestaag gegroeid en dekt heel Europa en zijn randgebieden (Turkije en Israël). Ook kleinere landen als Luxemburg en IJsland hebben op enig moment deelgenomen. Onder de grotere Europese landen is er maar één afhaker: Italië. Dit land heeft (telkens met grote vertraging) wel deelgenomen aan de eerste twee ronden, maar is daarna niet meer vertegenwoordigd geweest en er is ook geen teken dat dat op afzienbare termijn zal veranderen. Van de overige niet-deelnemende Europese landen is Wit-Rusland de grootste.

Steekproeftrekking en weging

De ESS-specificaties vragen om een toevalssteekproef met een zo groot mogelijke statistische efficiëntie. Gezien het feit dat in de ESS-landen geheel verschillende omstandigheden heersen aangaande steekproefkaders, wordt hieraan op verschillende manieren invulling gegeven. Slechts in een beperkt aantal landen bestaat toegang tot een landelijk dekkende personenadministratie waarin een enkelvoudige of getrapte aselechte trekking kan worden gedaan, de gouden standaard van het steekproefonderzoek. In andere landen bestaat slechts een landelijk dekkend adresregister, waaruit enkelvoudig of getrapte aselechte trekking kan worden gedaan. Dat levert echter alleen een aselechte steekproef van huishoudens op. Bij eerste benadering dient dan vervolgens volgens toeval te worden bepaald welk lid van het huishouden de random gekozen respondent dient te zijn. Vanwege logistieke efficiëntie wordt in veel (grotere) landen de steekproeftrekking in twee of drie stappen gedaan (getrapte clustersteekproef), hetgeen weliswaar een aselechte steekproef oplevert, maar deze is statistisch minder efficiënt dan de enkelvoudig aselechte steekproef, indien en voorzover de gekozen clusters relatief homogeen zijn.

Juist omdat er aan een steekproeftrekking zoveel lokale haken en ogen zitten, wordt dit onderdeel van het proces strak gesuperviseerd door het sampling panel van het CCT. Het sampling plan dient zowel voorafgaande aan de dataverzameling als na afloop te worden goedgekeurd door de sampling experts. Een belangrijke door hen gemaakte keuze is de omvang van de bruto steekproef, waarbij vooruit berekend wordt wat de te verwachten respons zal zijn en hoe de efficiëntie van de sample na correctie voor clustereffecten zal uitvallen. Het mikpunt daarbij is om in elk ESS-land een netto teruggewogen steekproefomvang van $N=1500$ te realiseren (heel kleine landen als IJsland mogen met een kleinere steekproef volstaan).

Tabel 1. Participatie in European Social Survey Ronde 1-4

	1	2	3	4	Totaal
01 Austria	2257	2256	2405	a	6918
02 Belgium	1899	1798	1798	1760	7255
03 Bulgaria	–	–	1400	2230	3630
04 Switzerland	2041	2141	1804	1819	7805
05 Cyprus	–	–	995	1215	2210
06 Czech Republic	1360	3026	–	a	4386
07 Germany	2919	2870	2916	2751	11456
08 Denmark	1506	1487	1505	1610	6108
09 Estonia	–	1989	1517	1661	5167
10 Spain	1729	1663	1876	2576	7844
11 Finland	2000	2022	1896	2195	8113
12 France	1503	3612	1986	2073	9174
13 United Kingdom	2052	1898	2394	2352	8696
14 Greece	2566	2406	–	a	4972
15 Hungary	1685	1498	1518	a	4701
16 Ireland	2046	2286	1800	a	6132
17 Israel	2499	–	–	a	2499
18 Iceland	–	675	–	a	675
19 Italy	1211	1529b	–	–	2740
20 Luxembourg	1552	1635	–	a	3187
21 Latvia	–	–	1960b	a	1960
22 Northern Ireland	716b	–	–	–	716
23 the Netherlands	2364	1881	1889	1778a	7912
24 Norway	2036	1760	1750	1549	7095
25 Poland	2110	1716	1721	1619	7166
26 Portugal	1511	2052	2222	2367	8152
27 Romania	–	–	2139b	a	2139
28 Russia	–	–	2437	2512	4949
29 Sweden	1999	1948	1927	1830	7704
30 Slovenia	1519	1442	1476	1286	5723
31 Slovakia	–	1512	1766	1810b	5088
32 Turkey	–	1856	–	a	1856
33 Ukraine	–	2031	2002	a	4033
34 Croatia	–	–	–	a	
35 Lithuania	–	–	–	a	
	43080	50989	47099	36993	178161

– : Geen deelname

a: Gegevens nog niet beschikbaar (november 2009)

b. Gegevens niet opgenomen in internationale databestand

De daartoe te gebruiken correctiefactor is de DEFF (*Design Efficiency*) die aangeeft hoeveel meer eenheden men in de sample moet hebben om equivalent te zijn aan een enkelvoudig aselechte steekproef. Logischerwijs zou men bij analyse de gegevens moeten terugwegen met $1/DEFF$. Tot op heden is het er nog niet van gekomen deze gewichten te integreren met de data – men kan ze vinden in een afzonderlijk document op de ESS-website. Ze worden hier ook gereproduceerd in tabel 3.

Daarnaast zijn de meeste nationale datasets voorzien van een post-stratificatiegewicht. Deze gewichten worden toegevoegd als correctie voor differentiële respons onder groepen waarvan de nationale afspiegeling bekend is (doorgaans leeftijd, geslacht, burgerlijke staat, regio en opleiding). Deze gewichten zijn met name van belang wanneer men enkelvoudige verdelingen of hun karakteristieken (zoals een gemiddelde of een percentage) tussen landen wil vergelijken. Men hoopt hierbij dat door herweging naar bekende achtergrondkenmerken een betere afspiegeling van de populatie ontstaat. Post-stratificatiegewichten hebben echter doorgaans weinig effect, zodat het eigenlijk een cosmetische kwestie is. Deze gewichten zijn deels opgenomen in de variabele DWEIGHT, maar in een aantal gevallen alleen maar te vinden in de landspecifieke file.

In Nederland wordt de steekproef enkelvoudig aselekt getrokken uit het postafgiftebestand dat beheerd wordt door TNT-dochter Cendris. Doordat dit een huishoudenssteekproef betreft en binnen meerpersoonshuishoudens weer aselekt een lid (van 16 jaar en ouder) getrokken moet worden, is de effectieve sample size geringer dan bij aselechte trekking in één stap. Door het sampling-team is de DEFF van Nederland op basis van voorgaande ervaringen op 1.21 bepaald, hetgeen ertoe leidt dat het netto aantal te interviewen personen op 1850 wordt gesteld. Gezien de te verwachten uitval door ongeschikte adressen (bijvoorbeeld niet bestaande of niet bewoonde woningen) en non-respons, wordt daarbij de bruto steekproef op $N=3250$ genomen.

De steekproef wordt getrokken door de nationale coördinator die de adressen, zoveel mogelijk verrijkt met namen en telefoonnummers, ter beschikking stelt aan de veldwerkorganisatie. Om op deze adressen de juiste respondent uit het huishouden te kiezen is de taak van de interviewer. De steekproeftrekking binnen het huishouden gebeurt in Nederland op basis van een variant van de algemeen gangbare verjaardagmethode. De steekproef wordt daartoe in twaalf blokken verdeeld, elk met een eigen datum (midden van de maand). De opdracht aan de interviewer is de persoon uit het huishouden te interviewen van wie de verjaardag het dichtst bij de aangegeven datum valt. Door deze methode staat de te benaderen persoon als het ware van te voren vast en blijft het ook dezelfde als er na verloop van tijd herbenadering plaatsvindt.

Opbouw van de vragenlijst

De ESS mondelinge vragenlijst is opgebouwd uit zeven compartimenten:

- A. Kern 1: Mediagebruik en sociaal vertrouwen
- B. Kern 2: Politiek gedrag en attitudes
- C. Kern 3: Sociale attitudes
- D. Wisselmodule 1
- E. Wisselmodule 2
- F. Sociale achtergrond
- G. Schriftelijke vragenlijst.

De drie vaste modules

In de drie vaste kernmodulen worden ruim honderd vragen gesteld. Module A bevat tien vragen over mediaconsumptie (met name politieke media-inhoud) en sociaal vertrouwen. Module B bestaat uit veertig vragen en vraagt naar politieke indicatoren: politieke interesse, effectiviteit, vertrouwen in politieke instituties, deelname aan verkiezingen en andere vormen van politieke participatie, partijtrouw, sociaal-politieke oriëntaties. De 36 vragen in module C gaan over subjectief welzijn, sociale uitsluiting, religie, beeld van discriminatie, nationale en etnische identiteit. Aan de gekozen indicatoren herkent men de sterk politicologische interesse van de opstellers. Merk ook op dat de Europese signatuur van de ESS in de gekozen thematiek nauwelijks herkenbaar is: er zijn slechts twee expliciete vragen over Europese eenwording en het Europese parlement. Bij het samenstellen van de vragenlijst is vrijwel steeds uitgegaan van een meetdesign met meerdere indicatoren per onderwerp: de ESS leent zich goed voor data-analyse met behulp van schaal- en indexconstructies. Elk van de betrokken vragen wordt elke ronde herhaald en zij zullen mettertijd een interessante tijdreeks vormen om internationaal vergelijkende studies aan te vullen met een historisch vergelijkend perspectief.

Tabel 2. Wisselmodulen in European Social Survey, Ronde 1-4

	Thema	Betrokken Nederlanders
Round 1	Citizenship, Involvement and Democracy	
	Immigration	
Round 2	Family, Work & Well-Being	
	Opinions on Health & Care Seeking	Kooiker (SCP)
	Economic Morality in Europe: Market Society & Citizenship	
Round 3	Personal & Social Well-being	
	The Organisation of the Life Course in Europe	Liefbroer (NIDI, VU)
Round 4	Experiences and Expressions of Ageism	
	Welfare Attitudes in a Changing Europe	Van Oorschot (UvT)

De wisselmodulen

Twee compartimenten van de vragenlijst zijn gereserveerd voor de wisselmodulen (*rotating modules*) waarvoor een internationaal team van onderzoekers, het Questionnaire Design Team (QDT), telkens vijftig nieuwe vragen kan formuleren. Het redacteurschap van de wisselmodulen wordt op basis van competitie en review toegekend, waarbij de Scientific Advisory Board de uiteindelijke beslissende instantie is. Tabel 2 geeft een overzicht van de modulen die tot nu toe gehouden zijn. Net zoals de ISSP zullen in de toekomst modulen herhaald worden ten behoeve van historisch vergelijkend onderzoek. De cyclus van toekenningen start in het najaar van de even jaren en de toekenning is in maart van het oneven jaar. De voorstellen worden beoordeeld op theoretische relevantie en praktische uitvoerbaarheid, het gaat er in deze fase nog niet om dat er een voldragen vragenlijst voorligt. Het QDT werkt de vragenlijstmodule uit in nauwe samenwerking met het CCT, waarbij er steeds op gelet wordt dat de vraagformulering harmonieert met de formuleringen van de rest van de vragenlijst. De vragenlijst wordt vervolgens steeds in twee landen gepretest.

Nederlandse onderzoekers zijn in het verleden herhaaldelijk succesrijk geweest bij het verwerven van redacteurschappen van de wisselmodulen. Tabel 2 geeft ook daarvan een overzicht.

De module met achtergrondvariabelen

De ESS biedt een rijk inzicht (73 vragen) in de sociale achtergronden van de respondenten, met uitvoerige meting van migratiestatus, godsdienstige en linguïstische achtergrond, opleiding, arbeidsmarktparticipatie, beroep, huishoudinkomen, opleidingen en beroep van ouders, burgerlijke staat en huishoudsamenstelling. Bij al deze kenmerken is sterke internationale harmonisatie doorgevoerd. Zo zijn de beroepen van respondenten en hun partners gecodeerd in de International Standard Classification of Occupations (ISCO), alle opleidingen in de International Standard Classification of Education (ISCED), herkomstlanden en gesproken talen volgens ISO-normalisaties. De te gebruiken codingframes staan ter beschikking op de ESS-website (www.europeansocialsurvey.org).

Hoe uitvoerig de ESS ook is, er ontbreken gegevens over de sociale structuur die voor geïnteresseerde onderzoekers van belang zijn. Het meest opvallend is het ontbreken van het persoonlijk inkomen, terwijl de meting van huishoudinkomen (via een enkele toonkaart) voor veel van deze onderzoekers een te ruwe vorm zal hebben. Bij de beroepen van ouders, een zeer waardevolle bron voor sociale mobiliteitsonderzoekers, doet zich de merkwaardige omstandigheid voor dat deze beroepen wel uitgevraagd, maar niet gecodeerd zijn. Ergens in de beginfase van het project is namelijk bedacht dat dit een belangrijke kostenbesparing zou zijn. Verder is de ESS in het geheel niet op levensgeschiedenis en loopbaan georiënteerd. Er is geen eerste beroep, geen arbeidservaring en de beroepen van ouders (en die van de partner) zijn slechts uitgevraagd op een bepaald vast moment in de levensloop van de respondent.

Problematischer dan de aard van de beschikbare informatie is evenwel nog de schade die wordt aangebracht door de pre-harmonisatie-strategie. Zeer direct zichtbaar is deze bij de meting van het huishoudinkomen (HINCTNT) in ronde 1-3 waarvoor in alle landen dezelfde toonkaart is gebruikt, hetgeen de voorspelbare consequentie heeft dat in sommige (minder welvarende) landen er maar twee tot drie inkomensklassen gevuld zijn, terwijl in andere landen er een gelijkmatige spreiding is over tien of meer klassen. Ietwat subtieler doet dit probleem zich voor bij de meting van de opleiding, waarbij een grove versie van de ISCED als harmonisatiebasis is gebruikt. Dit leidt ertoe dat in sommige landen meer dan 70% van alle ondervraagden in dezelfde opleidingscategorie terecht komt. Wat betreft opleiding van de respondent is de gelukkige omstandigheid dat in veel landen ook gebruik is gemaakt van een nationaal specifiek format en dat deze gegevens ook in het hoofdbestand zijn opgenomen. Schneider (2008) heeft met behulp daarvan een aantal verwoestende analyses gepubliceerd, die laten zien dat door de toegepaste harmonisatie in de standaardvariabele EDULVL een grote hoeveelheid informatie verloren gaat – een verlies dat ook nog eens dramatisch varieert tussen landen. Waar bij de respondent in een aantal landen nog reparatie mogelijk is via de landspecifieke variabelen, is dat wat betreft partner, vader en moeder helaas niet het geval: hier zijn geen landspecifieke variabelen opgenomen (en in een groot aantal landen ook niet uitgevraagd).

Schriftelijke vragenlijst

De schriftelijke vragenlijst bevat twee vaste onderdelen. Eerst komt de Schwartz-waardenschaal, die voor mannen en vrouwen afzonderlijk projectief vraagt zich te identificeren met de centrale maatschappelijke waarden die zijn gehypothetiseerd door de Israëlsche socioloog Shalom Schwartz (1992). Daarna volgen in een *split-ballot design* herhalingen van een aantal vragen uit de hoofdvragenlijst die gebruikt kunnen worden om validiteit en betrouwbaarheid vast te stellen volgens de *Multi-trait Multi-Method* (MTMM) methodologie (Saris & Gallhofer, 2007).

In de schriftelijke vragenlijst is het landen toegestaan eigen (landspecifieke) vragen te stellen – van deze mogelijkheid wordt overigens maar spaarzaam gebruikgemaakt. Hierin zijn in Nederland in ronde 3 en 4 bijvoorbeeld nadere vragen gesteld over het eerste beroep en het (laatste) beroep van de moeder en in ronde 4 is ook geïnformeerd naar het persoonlijk inkomen.

Vertaling

De ESS heeft een nieuwe procedure ontwikkeld voor het maken van vertalingen in nationale talen. Deze wordt aangeduid als de TRAPD-procedure (*Translation, Review, Adjudication, Pre-testing and Documentation*). Deze procedure begint bij het maken van twee onafhankelijke vertalingen, waarover door een derde persoon (de ‘adjudicator’) wordt gearbitreerd, terwijl diens werk door een vierde (‘reviewer’) wordt beoordeeld. Alle stappen in de vertalingen dienen verslag te krijgen in

een vertaalprotocol, waarbij links elk Engelstalig detail staat en rechts het landspecifieke equivalent wordt ingevoerd. De protocols van alle vertaalstappen worden opgestuurd naar het CCT.

Wanneer meerdere landen een taal delen, dienen zij zoveel mogelijk tot overeenstemming te komen over de vertaling. Voor Nederland geldt dat we onze eigen vertaling in overeenstemming moeten brengen met die van de Vlamingen (de Vlamingen staan voor een ingewikkelder taak, die moeten ook met de Walen overleggen en die zitten weer aan tafel met Fransen en Franstalige Zwitsers).

De procedure lijkt omslachtig en tijdrovend, maar zij is verrassend effectief. Met name het beginsel om twee onafhankelijke vertalers te gebruiken waarbij deze vertalingen beoordeeld worden zonder dat de vertalers zelf daarbij betrokken zijn, blijkt een goede manier om veel fouten en interpretatieproblemen op te sporen. In de Nederlands-Vlaamse situatie voeren we dit scenario in feite tweemaal onafhankelijk van elkaar uit. De ervaring daarbij leert dat het vrij weinig moeite kost om tussen Vlaanderen en Nederland tot overeenstemming te komen. Terwijl vrijwel elke zin in het begin verschillend vertaald wordt en daarin de landstalen vaak doorklinken, is een *compromis/vergelijk* toch *gauw/dra* gevonden.

Training en monitoring van interviewers

In Nederland wordt de training van interviewers voorbereid in een aantal regionaal gespreide interviewerinstructies van een halve dag, waarin de interviewers vertrouwd worden gemaakt met de gang van zaken rond de ESS. De interviewers dienen ter voorbereiding en training een proefinterview af te nemen en daarvan de gegevens in te zenden. In de interviewerinstructies ligt de nadruk op de centraal aangegeven specificaties voor respondentbenadering en de logistieke gang van zaken. Daarnaast worden de interviewers ingeleid in de details van het monitoringsysteem. Onderdelen van monitoring van de interviewers zijn:

- De introductiebrief en de door de respondent gekozen tegemoetkoming worden niet door de interviewer, maar door de dataverzamelaar toegezonden.
- Respondenten vullen na afloop van het CAPI-vraaggesprek een schriftelijke vragenlijst in, waarin een aantal vragen uit het CAPI-gesprek wordt herhaald. Ook is een aantal open vragen opgenomen die het mogelijk maken het handschrift te bekijken.
- De interviewers dienen over hun contacten en contactpogingen een uitvoerig responsformulier bij te houden. De betrokken data dienen gearchiveerd te worden in de gewone dataset en worden op centraal niveau geanalyseerd om inconsistenties op het spoor te komen.
- Alle respondenten krijgen enige tijd na het vraaggesprek een korte schriftelijke vragenlijst toegestuurd, waarin gevraagd wordt hoe het bezoek van de interviewer verlopen is.

In 2006 en 2008 is daarnaast op bescheiden schaal gebruikgemaakt van handlanger-respondenten – aan de aselecte steefproef zijn adressen van vertrouwelingen

toegevoegd die van hun zijde direct aan de nationaal coördinator rapporteren over hun ervaringen. Monitoring van interviewers is een notoir probleem bij face-to-face enquête-onderzoek. De verleiding voor interviewers om geheel of gedeeltelijk een interview te verzinnen is groot. De monitoring rondom ESS sluit nagenoeg uit dat een interview geheel verzonnen is. *Armchair interviewing* is onder de handlanger-respondenten nog nooit voorgekomen. Uit hun ervaringen treden echter wel allerhande andere problemen aan het licht over de uitvoering van de procedures. Relatief veel daarvan hebben te maken met een incorrecte keuze van de respondent binnen het huishouden.

Het vraaggesprek

De gang van zaken in het vraaggesprek is tot in hoge mate geprotocolleerd door de ESS-specificaties. Internationaal is daarbij zowel een CAPI (*computer-assisted personal interview*) als een door de interviewer in te vullen vragenlijst toegestaan. In de meeste landen, waaronder Nederland, wordt echter uitsluitend van CAPI gebruikgemaakt. De gang van zaken in het vraaggesprek zelf wordt in hoge mate gestructureerd door het gebruik van een uitvoerig toonkaartenboek waarbij de respondent verzocht wordt telkens het antwoord te kiezen op basis van voorgedefinieerde categorieën.

Het responsproces

Een van de uitgesproken doelstellingen van het ESS-project was en is een einde te maken aan de voortdurende afkalving van deelname aan surveys die zich in Nederland, maar ook elders heeft voorgedaan. De doelstelling is neergelegd in een streefcijfer van 70% respons. Voorafgaand aan de ESS waren responscijfers in Nederlandse surveys afgezakt naar tussen 40% en 50%, met uitschieters naar onderen. Dat het anders kan, ook in ons land, liet het Sociaal en Cultureel Planbureau zien bij het *Aanvullend Voorzieningengebruik Onderzoek 1995* (Stoop 2005), waarin 70% respons werd gerealiseerd dankzij de inzet van *conversion strategies*, die erop neerkomen dat de respondent meerdere malen en met grote vasthoudendheid wordt bezocht, ook als deze eenmaal geweigerd heeft om deel te nemen. Deze vormen van respondentbenadering zijn door het toedoen van CCT-lid Ineke Stoop tot het vaste arsenaal van de ESS gaan behoren. Belangrijke elementen daarbij zijn:

- Uitsluitend persoonlijke (face-to-face) benadering. Alleen na een herhaald persoonlijk bezoek is het de interviewers toegestaan om telefonisch contact te zoeken.
- Herbenadering bij ‘zachte’ weigering. Indien het initiële bezoek met een weigering afloopt en er toch nog aanknopingspunten voor contact overblijven, wordt het betrokken huishouden later herbenaderd, zo veel mogelijk door een andere interviewer. Opnieuw vindt deze benadering persoonlijk plaats.
- Een zeer ruime veldwerkperiode. Dit geeft de mogelijkheid het aantal *non-contacts* te verminderen, maar ook om de drie of zelfs vier rondes herbenadering te doen.

- Beloningen voor de respondent. Initieel wordt aan alle respondenten een tegemoetkoming (waarde vijf euro) in het vooruitzicht gesteld, bij herbenadering kunnen de interviewers aanzienlijk meer beloven (tot 25 euro) en ook middelen inzetten om de respondent via een extra cadeautje over te halen.

Deze intensieve vorm van benadering is een belangrijke kostenfactor en draagt er ook aan bij dat het veldwerk betrekkelijk lang duurt (in Nederland in ronde 4 bijna 9 maanden). De resultaten waren aanvankelijk echter spectaculair goed: in ronde 1 werd het streefgetal van 70% respons bijna gehaald en Nederland hoorde daarmee tot de beste leerlingen in de ESS-klas (zie tabel 3). De respons van de ESS in Nederland is echter dramatisch gedaald over de afgelopen zes jaar: 65% in ronde 2, 59% in ronde 3 en 50% in ronde 4.

Over de oorzaken van deze dramatische daling in Nederland tasten we eigenlijk in het duister: de organisatie van het veldwerk is in de jaren nauwelijks veranderd. Een mogelijk verklarende factor zou kunnen zijn de achteruitgang van het samplingframe, het Cendris-adressenbestand. Dit is weliswaar up-to-date gebleven wat betreft adressen, maar de aan de adressen gekoppelde informatie aangaande naam (en telefoonnummer) van huishoudens is sterk in kwaliteit verminderd. Zo was in 2006 nog 75% van de adressen voorzien van naam en 60% van een telefoonnummer, in 2008 was dit nog maar 63%, respectievelijk 35%. Het laat zich voorstellen dat de wel aanwezige informatie in toenemende mate niet klopt (verkeerde naam). Uit de responsanalyses komt inderdaad een effect van de aanwezigheid van namen en telefoonnummers naar voren: huishoudens die niet in het telefoonboek staan zijn inderdaad minder geneigd aan surveys mee te doen. Multivariate analyses laten evenwel zien dat deze verschillen niet groot genoeg zijn om de trend van 70% naar 50% te verklaren. Niettemin heeft de ESS-NL-commissie besloten om in de volgende ronde een experiment te doen met een uit de Gemeentelijke Basisadministratie (GBA) getrokken steekproef. De GBA lijkt als steekproefkader beter geschikt, omdat ze direct naar personen leidt (en dan ook correctie voor statistische inefficiëntie niet meer nodig is), maar aan het trekken van een GBA-steekproef is een veelheid van procedurele en mogelijk financiële complicaties verbonden, zodat nog moet worden afgewacht wat het resultaat zal zijn.

Overigens is de vraag interessant of het wel zoveel uitmaakt of een survey een hoge of lage respons heeft. Uit de onderzoeksliteratuur blijkt dat het *responspercentage* maar een betrekkelijk geringe invloed heeft op uitkomsten, veel belangrijker is het *responsmechanisme*. De vier ronden geven geen dramatische wijzigingen in de samenstelling van de respondentengroep te zien. Zo geeft vergelijking van de opleidingsverdeling van de respondenten over de vier ronden een indrukwekkende stabiliteit te zien. Tabel 4 geeft deze verdelingen weer. Weliswaar is het verschil tussen de ronden statistisch significant, maar nadere analyse laat zien dat deze verschillen geheel verdwijnen als we het geboortjaar van de respondenten constant houden. Met andere woorden, ook al namen in ronde 4 aanzienlijk minder mensen deel dan in ronde 1, van een trend naar selectiviteit in deze belangrijke

Tabel 3. Respons in European Social Survey Ronde 1-4

	Respons				DEFF		
	1	2	3	4	1	2	3
01 Austria	60,4%	62,4%	64,0%	a	2,01	1,84	1,59
02 Belgium	59,2%	61,2%	61,0%	58,9%	1,22	1,19	1,30
03 Bulgaria	–	–	64,8%	75,0%	–	–	Na
04 Switzerland	33,5%	48,6%	51,5%	49,9%	1,54	1,53	1,21
05 Cyprus	–	–	67,3%	78,7%	–	–	Na
06 Czech Republic	43,3%	55,3%	–	a	1,61	3,91	–
07 Germany	55,7%	51,0%	54,5%	48,0%	2,26	2,23	2,43
08 Denmark	67,6%	64,2%	50,8%	53,9%	1,00	1,00	1,00
09 Estonia	–	79,1%	65,0%	57,4%	–	1,06	1,00
10 Spain	53,2%	54,9%	65,9%	66,8%	1,95	1,41	1,18
11 Finland	73,2%	70,7%	64,4%	68,4%	1,00	1,00	1,00
12 France	43,1%	43,6%	46,0%	49,4%	1,65	1,62	1,45
13 United Kingdom	55,5%	60,6%	54,6%	54,5%	1,69	1,69	1,73
14 Greece	80,0%	78,8%	–	a	2,00	1,64	–
15 Hungary	69,9%	65,9%	66,1%	a	1,36	5,21	1,77
16 Ireland	64,5%	62,5%	56,8%	a	2,01	2,44	1,67
17 Israel	71,0%	–	–	a	Na	–	–
18 Iceland	–	51,3%	–	a	–	Na	–
19 Italy	43,7%	59,3%	–	–	Na	Na	–
20 Luxembourg	43,9%	50,0%	–	a	1,26	1,15	–
21 Latvia	–	–	71,2%	a	–	–	Na
22 Northern Ireland	b	–	–	–	–	–	–
23 Netherlands	67,9%	64,3%	59,8%	50%a	1,19	1,20	1,21
24 Norway	65,0%	66,2%	65,5%	60,4%	1,61	1,00	1,00
25 Poland	73,2%	73,7%	70,2%	71,2%	1,87	1,59	1,17
26 Portugal	68,8%	71,2%	72,8%	75,7%	2,88	2,61	2,23
27 Romania	–	–	71,8%	a	–	–	Na
28 Russia	–	–	69,5%	67,9%	–	–	Na
29 Sweden	69,5%	65,4%	65,9%	62,2%	1,00	1,00	1,00
30 Slovenia	70,5%	70,2%	65,1%	59,1%	1,33	1,39	1,38
31 Slovakia	–	72,7%	73,2%	72,6%	–	1,00	1,00
32 Turkey	–	50,7%	–	a	–	Na	–
33 Ukraine	–	66,6%	66,4%	a	–	3,38	3,08

–: Geen deelname

a: Gegevens nog niet beschikbaar (november 2009)

b: Gegevens niet opgenomen in internationale databestand

Na: DEFF niet beschikbaar

Tabel 4. Opleidingsverdeling (%) ESS-NL Ronde 1-4

	Ronde 1	Ronde 2	Ronde 3	Ronde 4
01. Niet voltooid lager onderwijs	0,8%	1,2%	1,4	0,5%
02 Lager onderwijs, basisschool, lager speciaal onderwijs	9,9%	12,0%	10,3	9,7%
03. Lager beroepsonderwijs, lagere technische school, nijverheidsonderwijs, huishoudschool, VMBO basisberoepsgerichte of kaderberoepsgerichte leerweg	18,5%	16,5%	15,1%	14,5%
04. MULO, ULO, MAVO, VMBO theoretische of gemengde leerweg	13,6%	14,0%	11,9%	12,9%
05. Kort MBO (KMBO)	1,7%	1,1%	3,4%	1,7%
06. Middelbaar Beroepsonderwijs (MBO), Beroepsopleidende leerweg (BOL), Beroepsbegeleidende leerweg (BBL)	17,4%	15,5%	16,8%	17,1%
07. MBO-plus voor toegang tot het HBO, korte HBO-opleiding (korter dan 2 jaar)	6,0%	5,9%	7,1%	5,3%
08. MMS, HAVO, VHBO	4,3%	4,6%	5,2%	7,4%
09. HBS, VWO, gymnasium, atheneum	4,5%	4,5%	3,9%	4,1%
10. Hoger beroepsonderwijs, kweekschool, conservatorium, MO-akten, nieuwe stijl hoge scholen	16,0%	16,7%	15,6%	16,9%
11. Wetenschappelijk onderwijs, universiteit, technische/economische hogeschool oude stijl	6,0%	6,4%	7,7%	7,5%
12. Postdoctorale opleiding (leraren- en beroepsopleidingen zoals medici, apotheker)	1,0%	1,0%	1,1%	1,6%
13. Aio/oio of andere promotie-opleiding tot graad van doctor	0,4%	0,5%	0,3%	0,7%
N (100%) =	2363	1877	1888	1777

achtergrondvariabele is niets te merken. Een andere keiharde indicator voor representativiteit is het percentage stemmers bij de vorige verkiezingen. Zoals bij de meeste surveys wordt dit aantal door de ESS enigszins overschat: 86%, 81%, 84% en 85%. Van enige trend lijkt ook hierin echter geen sprake.

Disseminatie van de gegevens

De ESS-gegevens worden verzameld ten behoeve van alle mogelijke onderzoekers en de data worden gratis en zonder enige belemmering ter beschikking gesteld aan een ieder die zich met een e-mailadres heeft aangemeld. De data worden beheerd door het NSD data-archief in Bergen, Noorwegen, die daarvoor een uitvoerige en heldere website heeft ingericht: ess.nsd.uib.no. De data worden beschikbaar gesteld per land en per ronde voor alle landen gezamenlijk, en ten slotte ook geaccumuleerd over alle landen en ronden, voorzover het herhaald gemeten variabelen

betreft. Het gemakkelijkst werkt men echter met een cross-nationale datafile per ronde.

Van de data verschijnen periodiek nieuwe versies, waarin bijvoorbeeld laat ge-deponeerde data en verbeterde versies van variabelen zijn opgenomen. Het is daarom steeds belangrijk om in de gaten te houden of er een nieuwe editie verschenen is. De website geeft een duidelijke toelichting wat de veranderingen tussen de edities zijn. Ook zijn in de bestanden de variabelen helder gedocumenteerd en – als men eenmaal aan de toegepaste conventies gewend is – eenduidig naamgegeven via een acroniem, waarin verwerkt is of een variabele afwijkt van een eerdere versie. Zo geeft de variabele EDLVNLa aan dat het opleidingsniveau in Nederland (landspecifiek gemeten) anders gedefinieerd is dan de vorige keer. De wijzigingen worden ook toegelicht in een kort document op de website. De wijzigingen betreffen onevenredig vaak de achtergrondvariabelen, hetgeen wel aanduidt dat er met name op dit gebied ruimte voor verbetering is.

Gebruik van de gegevens

Hoewel het ophalen en het gebruik van de ESS-data in beginsel zeer eenvoudig en effectief is, blijken hier in de praktijk toch nog vaak problemen op te treden. Deze ontstaan met name door de aanwezigheid van landspecifieke data die (anders dan de landspecifieke informatie over opleiding, regio en partijk keuze in het hoofdbestand) in landspecifieke bestanden per ronde verzameld zijn. Het betreft hier ca. honderd datafiles (alle landen in alle vier ronden), waarvan je de inhoud niet kunt kennen voordat je erin gekeken hebt. Als je ook nog geïnteresseerd bent in beroepen van ouders (en dat is de schrijver van dit stuk) komen daar nog eens bijna net zoveel bestanden bij die de betreffende strings bevatten. De informatie in de landspecifieke files is niet alleen slecht gedocumenteerd, maar ook nog eens nauwelijks geharmoniseerd: hier kunnen de namen van dezelfde of soortgelijke variabelen wel tussen ronden en landen verschillen, hetgeen wel wat puzzelwerk oplevert. De landspecifieke files zijn niettemin belangrijk voor alle gebruikers van de ESS doordat variabelen in het landspecifieke bestand terecht kunnen komen omdat ze niet helemaal voldoen aan de ESS-standaard. Dit is bijvoorbeeld het geval voor de Britse en Franse opleidingsvariabelen in ronde 2 en de Oostenrijkse in ronde 1: deze bestaan wel en zijn ook wel ongeveer in lijn met de ESS-standaard, maar niet voldoende om het officiële keurmerk te krijgen. Het gevolg is dat deze data in zeer veel ESS-analyses ontbreken. Hetzelfde geldt voor de variabele voor huishoudinkomen HINCTNT: een aantal landen is hier afgeweken van de voorschriften omdat ze wel aan zagen komen dat deze tot niets zouden leiden. In deze gevallen treft men betere inkomensvariabelen in het landspecifieke bestand.

Een echte aanrader aan alle ESS-gebruikers (ook de beginner) is daarom alle landspecifieke files tegelijk te downloaden tezamen met de hoofdfiles en deze bestanden vervolgens allemaal te matchen. In zo'n verzamelbestand is het gemakkelijker zoeken dan in de documentatie. Wel moet je ook dan altijd in de gaten

houden of er misschien een nieuwe editie van een en ander verschenen is en het hele proces vervolgens herhalen. Het gebruiksklaar maken van de gegevens is daarmee toch nog een tijdrovende klus geworden – indien men ook de ouderlijke beroepen wil ophalen en bewerkbaar wil maken, dient men meerdere dagen uit te trekken!

Ook indien men alleen maar in internationale standaardvariabelen geïnteresseerd is, blijft het geboden steeds goed te checken of deze wel op dezelfde manier gemeten zijn. **Crosstabs hinctnt edulvl by cntry** biedt snel een verrassend inzicht in wat er zoal mis kan gaan in een internationaal survey van hoge kwaliteit!

Overige ESS-activiteiten

ESS biedt ook een reeks van flankerende activiteiten die allemaal worden toegelicht op de ESS-website. Zo zijn de gegevens ook online analyseerbaar ten behoeve van de incidentele en statistisch ongetrainde gebruiker. Om competent gebruik te bevorderen, houdt ESS een serie trainingsworkshops (ESStrain) waar onderzoekers zich kunnen bekwamen in de *ins* en *outs* van het bestand en van Europees vergelijkend onderzoek in het algemeen. De resultaten van de *event-recording* zijn sinds kort ook in te zien op de site. Zeer waardevol is dat op de ESS-website zoveel mogelijk bijgehouden wordt in welke publicaties gebruik wordt gemaakt van ESS-gegevens. Een van de oudste daarin opgenomen Engelstalige tijdschriftartikelen is van twee Nederlanders (Halman & Luijkx, 2006). Elke ESS-gebruiker in Nederland wordt vriendelijk, maar dringend verzocht hun goede voorbeeld te volgen.

Referenties

- Halman, L. & R. Luijkx (2006). Social capital in contemporary Europe: evidence from the European Social Survey. *Portuguese Journal of Social Sciences* (5,1), 65-90.
- Saris, W.E. & I.N. Gallhofer (2007). *Design, Evaluation, and Analysis of Questionnaires for Survey Research*. New York: Wiley.
- Schneider, Silke L. (ed.) (2008). *The International Standard Classification of Education (ISCED-97). An Evaluation of Content and Criterion Validity for 15 European Countries*. Mannheim: MZES.
- Schwartz, Shalom S. (1992). Universals in the Content and Structure of Values: Theoretical Advances and Empirical Tests in 20 Countries. *Advances in Experimental Social Psychology* (Vol. 25), 1-65.
- Stoop, I.A.L. (2005). *The Hunt for the Last Respondent: Non-response in Sample Surveys*. The Hague: Social and Cultural Planning Office.

Economische openheid, baanonzekerheid en de verzorgingsstaat

Ferry Koster

Uit diverse studies blijkt dat de omvang van de verzorgingsstaat positief is gerelateerd aan de economische openheid van een land. Als verklaring hiervoor wordt doorgaans verwezen naar de compensatiehypothese, die stelt dat deze positieve relatie op nationaal niveau te verklaren is door (baan)onzekerheid op individueel niveau. Het eerste deel van deze studie onderzoekt de hypothese op basis de European Social Survey (ESS), de KOF Index of Globalization en de Social Security Expenditure Database in 26 Europese landen. De onderzoeksresultaten leveren geen bevestiging van de basisaannames van de compensatiehypothese. Het tweede deel van de studie behandelt de uitkomsten van de landenvergelijking door in te gaan op specifieke ontwikkelingen binnen Nederland.

1 Economische openheid en de verzorgingsstaat

Globalisering is een verzamelterm die gebruikt wordt voor het aanduiden van uiteenlopende internationale interacties zoals het grensoverschrijdend verkeer van kapitaal, goederen, diensten, technologieën, ideeën of mensen (Held, McGrew, Goldblatt & Perraton, 1999; Guillén, 2001). Voorbeelden van globalisering zijn de handel tussen landen, migratiestromen, de verspreiding van het Internet en de politieke organisatieverbanden waarvan landen deel uitmaken, zoals de Verenigde Naties. Gegeven deze diversiteit aan onderliggende processen is het niet mogelijk te spreken over dé globalisering en de ontwikkeling ervan in het algemeen. Voor een beter begrip daarvan wordt dan ook onderscheid gemaakt tussen de economische, sociale en politieke dimensie van globalisering (De Beer & Koster, 2007; Dreher, Gaston & Martens, 2008). Elk van deze dimensies speelt een rol in de discussie rond de vraag in hoeverre nationale overheden hun autonomie verliezen door het globaliseringsproces, hetzij omdat zij geen grip hebben op het proces zelf, hetzij omdat zij minder invloed kunnen uitoefenen op wat zich binnen de landsgrenzen afspeelt (Guillén, 2001; Brady, Beckfield & Zhao, 2007). Binnen dit debat neemt de invloed van economische globalisering, die bestaat uit internationale handelsrelaties, op het stelsel van sociale bescherming een eigen plaats in. Hierbij worden vier verschillende hypothesen onderscheiden, namelijk dat de economische openheid en de uitgaven aan de verzorgingsstaat van landen (1) negatief, (2) kromlijinig (in de vorm van een omgekeerde U), (3) positief of (4) niet gerelateerd zijn (Bowles & Wagman, 1997; Brady, Beckfield & Seeleib-Kaiser, 2005).

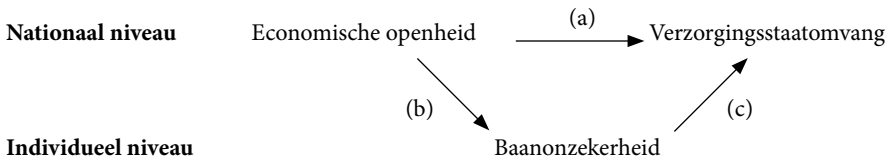
Op basis van de eerste twee hypothesen luidt de verwachting dat economische openheid de verzorgingsstaat bedreigt. Het belangrijkste argument hiervoor is dat

bedrijven hun productie gemakkelijker kunnen verplaatsen naar landen waar de loonkosten lager zijn en dat overheden daardoor gedwongen zijn het belastingniveau in hun land te verlagen als zij aantrekkelijk willen blijven voor investeerders. Als gevolg hiervan is het niet langer mogelijk een duur stelsel aan sociale voorzieningen te bekostigen. Het verschil tussen de eerste en de tweede hypothese is dat de eerste hypothese veronderstelt dat deze redenering opgaat voor alle verzorgingsstaten, terwijl volgens de tweede hypothese dit negatieve effect alleen geldt voor de landen die al een grote mate van economische openheid en een uitgebreide verzorgingsstaat kennen. De overeenkomst tussen de beide hypothesen is dat zij stellen dat een uitgebreid stelsel van sociale zekerheid niet kan samengaan met een grote mate van economische globalisering. Daarentegen wordt de verzorgingsstaat volgens de derde en vierde hypothese helemaal niet bedreigd door de economische openheid van landen. In het ene geval wordt zelfs een positieve relatie verwacht. De reden hiervoor is dat landen gevoeliger zijn voor fluctuaties op de wereldmarkt door de toegenomen internationale handel en een economische crisis gemakkelijker van het ene land naar het andere land kan overslaan. Dit brengt onzekerheid met zich mee, zoals de dreiging van werkloosheid, waarvoor de bevolking gecompenseerd wil worden in de vorm van sociale zekerheid (Cameron, 1978; Katzenstein, 1985). Volgens de vierde hypothese is er geen bedreiging gebaseerd op de veronderstelling dat veranderingen in de verzorgingsstaat veel sterker gerelateerd zijn aan ontwikkelingen binnen landen, zoals een veranderende demografische samenstelling van de bevolking of de politieke situatie.

De hypothesen zijn in verschillende onderzoeken getoetst. Uit een recent overzicht van de literatuur blijkt dat in de meeste gevallen een positief verband wordt gevonden tussen de economische openheid en de verzorgingsstaatomvang van een land (De Beer & Koster, 2007). De derde hypothese vindt dus de meeste steun. Deze wordt ook wel de *compensatiehypothese* genoemd omdat het positieve verband tussen economische openheid en uitgaven voor de verzorgingsstaat wordt verklaard uit de grotere vraag naar sociale zekerheid van de bevolking ter compensatie van de toegenomen onzekerheid. De compensatiehypothese is schematisch weergegeven in Figuur 1. Zoals Figuur 1 laat zien valt de hypothese uiteen in drie afzonderlijke relaties, te weten (a) op nationaal niveau zijn economische openheid en uitgaven voor de verzorgingsstaat positief aan elkaar gerelateerd; (b) er is een positieve relatie tussen economische openheid op nationaal niveau en baanonzekerheid op individueel niveau; en (c) een grote onzekerheid op individueel niveau gaat samen met een grotere vraag naar zekerheid via de verzorgingsstaat.

Wat figuur 1 laat zien is dat het positieve verband tussen de twee variabelen op nationaal niveau wordt verklaard aan de hand van een variabele op individueel niveau. Dit is opvallend aangezien de empirische studies naar de gevolgen van globalisering voor de verzorgingsstaat zich concentreren op het nationale niveau. De verwijzing naar een grotere onzekerheid en toegenomen vraag naar zekerheid via de verzorgingsstaat is in deze studies dan ook een aanname die vervolgens zelf

Figuur 1. De compensatiehypothese

niet wordt getoetst. Het zeer uitvoerige onderzoek van Rodrik (1998) met de vraag waarom economische openheid samengaat met hogere publieke uitgaven vormt hiervan een goede illustratie. In dit onderzoek doet hij een poging de gevolgen van onzekerheid aan te tonen door het opnemen van twee indicatoren voor externe risico's, namelijk fluctuaties in de internationale handel en de concentratie van de uitvoer. Deze twee variabelen verhogen de publieke uitgaven en worden daarmee opgevat als een bevestiging van de compensatiehypothese. Hoewel in veel van de landenstudies die daarna zijn uitgevoerd meestal geen maat voor onzekerheid is opgenomen in de analyses, en het in dat opzicht het meest uitgewerkt is, blijft de vraag onbeantwoord of de externe risico's zich ook daadwerkelijk vertalen in interne onzekerheid voor de bevolking en de daaruit voortvloeiende vraag naar compensatie. En dat terwijl dit, zoals met figuur 1 is aangegeven, nu juist de verbindende schakel vormt in de verklaring van het positieve verband tussen economische openheid en de verzorgingsstaat.

De verwachting dat economische openheid en individuele onzekerheid inderdaad nauw aan elkaar verwant zijn, is wijdverbreid en een aantal auteurs schaaft ze zelfs onder een en hetzelfde proces (Blossfeld, Klijzing, Mills & Kurz, 2005). Echter, door ze allebei onder dezelfde definitie te plaatsen, is het niet mogelijk hun onderlinge verband te onderzoeken en blijft onduidelijk of economische openheid daadwerkelijk tot meer onzekerheid leidt (Brady, Beckfield & Zhao, 2007). Er is een beperkt aantal empirische studies die baanonzekerheid lateren aan ontwikkelingen op nationaal niveau waardoor enige kennis bestaat over de afzonderlijke relaties in figuur 1. Zo onderzoeken Scheve en Slaughter (2004) het verband tussen economische openheid en baanonzekerheid, weergegeven met relatie (b) in figuur 1. Op basis van een panelstudie gehouden in Groot-Brittannië tussen 1991 en 1999 concluderen zij dat een toename van de buitenlandse investeringen, een onderdeel van de economische openheid van een land, samengaat met een grotere ontevredenheid over de baanonzekerheid onder werknemers. Een sterk punt van deze analyse is dat longitudinale data zijn gebruikt zodat veranderingen waargenomen kunnen worden. Een nadeel ervan is dat de studie zich beperkt tot gegevens van inwoners van hetzelfde land waardoor niet duidelijk is of het *niveau* van economische openheid invloed heeft op de ervaren baanonzekerheid. Het vaststellen van deze verschillen tussen landen vereist een landenvergelijking, zoals

bijvoorbeeld zijn uitgevoerd door Anderson en Pontusson (2007) en Erlinghagen (2008). Ook deze studies zijn beperkt omdat zij zich alleen richten op het verband tussen de verzorgingsstaat en baanonzekerheid – relatie (c) van figuur 1 – en omdat een indicator voor economische openheid ontbreekt.

Samengevat kan het volgende worden gesteld: in empirisch onderzoek naar de compensatiehypothese is een belangrijk deel van de verklaring, te weten het individuele niveau, onderbelicht gebleven en in studies waarin het individuele niveau wel wordt bestudeerd is óf geen indicator voor de verzorgingsstaat meegenomen óf ontbreekt informatie over de economische openheid van het land. Het onderzoek dat in dit hoofdstuk wordt behandeld heeft als doel de eerdere studies te integreren door de relaties tussen de drie variabelen in figuur 1 te toetsen in een en dezelfde analyse. Het hoofdstuk bestaat uit twee onderdelen die elkaar aanvullen. Het eerste deel behandelt een landenvergelijkende studie op basis van gegevens uit de European Social Survey (ESS) over 18.673 werknemers in 26 Europese landen, gecombineerd met indicatoren voor economische openheid en verzorgingsstaatomvang (Paragraaf 2). Deze test van de onderliggende aannames van de compensatiehypothese geeft een algemeen beeld van de relatie tussen internationale handel, baanonzekerheid en de sociale bescherming. In het tweede deel van dit hoofdstuk worden de uitkomsten daarvan verder uitgewerkt voor Nederland, waarbij meer in detail wordt ingegaan op de resultaten van de landenvergelijking door gebruik te maken van gegevens over een langere periode die niet beschikbaar zijn voor alle landen in de ESS (Paragraaf 3). De afsluitende paragraaf gaat in op de implicaties van de onderzoeksuitkomsten uit de voorgaande paragrafen en bespreekt suggesties voor de verdere uitwerking van de gevonden resultaten.

2 Internationaal vergelijkend onderzoek

Het internationaal vergelijkende deel van dit hoofdstuk toetst de relaties weergegeven in figuur 1. Het verband tussen economische openheid en de verzorgingsstaat is al vaak aangetoond in eerder onderzoek en wordt als gegeven beschouwd. De nadruk ligt daarom op het verder uitwerken van de verwachte relatie tussen economische openheid en baanonzekerheid en hoe zich dit vertaalt in een toename van de uitgaven voor de verzorgingsstaat.

2.1 Economische openheid en baanonzekerheid

Baanonzekerheid is de (subjectieve) inschatting die werknemers maken over de kans dat zij in de nabije toekomst hun baan zullen verliezen (zie bijvoorbeeld Anderson & Pontusson, 2007). Het is van belang onderscheid te maken tussen die subjectieve inschatting en het daadwerkelijk verliezen van een baan. Ten eerste is baanonzekerheid een individuele perceptie van de situatie, terwijl ontslagen worden een objectieve gebeurtenis is. Daarnaast heeft ontslag directe gevolgen en kan baanonzekerheid een langdurige dreiging zijn die gepaard gaat met gevoelens van onzekerheid over de toekomst. Wat dat aangaat kan ontslag als positieve

bijkomstigheid hebben dat iemand verlost wordt van een onzekere werkomgeving en de stress die dat veroorzaakt (Jacobson, 1991).

Onderzoek naar baanonzekerheid richt zich over het algemeen op individuele kenmerken van werknemers, hun relaties met anderen en kenmerken van organisaties (Greenhalgh & Rosenblatt, 1984; Ashford, Lee & Bobko, 1989; Lim, 1996; Davy, Kinicki & Scheck, 1997). Zo wordt bijvoorbeeld verondersteld dat de onzekerheid onder het personeel is toegenomen door structurele veranderingen in organisaties, zoals afslanking en overnames, die op hun beurt het gevolg zijn van aanpassingen aan een sterk veranderde organisatieomgeving (Borg & Elizur, 1992; Hartley, Jacobson, Klandermans & Van Vuuren, 1991; Hellgren, Sverke & Isaksson, 1999). Zoals al is opgemerkt is er aanmerkelijk minder empirisch landen-vergelijkend onderzoek verricht naar de gevolgen van nationale en internationale factoren, met de studies van Scheve en Slaughter (2004), Anderson en Pontusson (2007) en Erlinghausen (2008) als voornaamste uitzonderingen. Dit is opmerkelijk omdat in de literatuur economische openheid en baanonzekerheid vaak aan elkaar worden gerelateerd en er ook de nodige theoretische argumenten voor zijn te noemen, zoals de verwachting dat de toegenomen internationale concurrentie op de arbeidsmarkt gevolgen zal hebben voor de traditionele arbeidsrelatie (Hirst & Thompson, 1995; Rodrik, 1997). De verwachting luidt hier dat de baan voor het leven, die lange tijd model stond voor de arbeidsrelatie, langzaam maar zeker plaats maakt voor een tijdelijk contract of de situatie waarin een functie op de lange termijn niet langer de norm is. Dit heeft niet alleen gevolgen voor het formele contract tussen werkgever en werknemer maar beïnvloedt ook hun informele ruilrelatie en de wederzijdse verwachtingen – ook wel het psychologische contract genoemd (Robinson, 1996; Rousseau, 1996) – waarbij werkgevers minder zekerheid kunnen bieden en werknemers er ook niet langer van uitgaan dat hun baan in de toekomst gegarandeerd is.

2.2 Baanonzekerheid en de verzorgingsstaat

Volgens de compensatiehypothese heeft een grotere baanonzekerheid tot gevolg dat mensen meer zekerheid van de overheid zullen eisen. Vanuit overwegingen op beleidsniveau en op basis van een veranderende publieke opinie, die gezamenlijk invloed uitoefenen op het uiteindelijke beleid (Page & Shapiro, 1983; Burstein 1998), is het volgende te verwachten.

Een van de beleidsvragen bij het afdekken van risico's die mensen lopen is welk deel aan de markt kan worden overgelaten en op welke terreinen de overheid zou moeten ingrijpen door middel van wetgeving en het verstrekken van publieke voorzieningen. Door in te grijpen kan de overheid falende markten corrigeren en onderinvesteren in menselijk kapitaal als gevolg van een veranderende relatie tussen werkgevers en werknemers tegengaan (Williamson, 1975; Lindbeck, 2006). Als economische openheid inderdaad tot een grotere onzekerheid leidt, kan dit tot gevolg hebben dat private arrangementen voor het afdekken van risico's als ontslag

moeilijk of niet tot stand komen en kan er reden zijn voor overheidsingrijpen (De Beer & Koster, 2007). Naast het instellen van verplichte werkloosheidsverzekeringen is het mogelijk meer sociale zekerheid te bieden via uitkeringen of te investeren in actief arbeidsmarktbeleid zodat mensen die werkloos raken sneller terugkeren in het arbeidsproces.

Ondanks de voordelen die overheidsingrijpen kan hebben, is niet gezegd dat dit automatisch leidt tot een uitbreiding van de verzorgingsstaat. Een aanvullende voorwaarde daarvoor is dat een maatregel steun vindt onder de bevolking zodat het stelsel van sociale zekerheid als legitiem wordt ervaren (Weatherford, 1992). Dat de steun voor een uitgebreid sociaal stelsel groter zal zijn in de economisch meer open landen is te verwachten op basis van de volgende twee argumenten. Ten eerste speelt eigenbelang een rol, waarbij opgaat dat mensen over het algemeen die maatregelen steunen waar zij zelf het meeste baat bij hebben (Hasenfeld & Rafferty, 1989). Dit betekent dat mensen die denken dat zij in de nabije toekomst hun baan zullen verliezen geneigd zijn overheidsbeleid gericht op zekerheid te steunen. In dat geval leidt een stijging van het aantal mensen met een grote baan-zekerheid tot een grotere vraag naar sociale zekerheid. Ten tweede steunen mensen niet alleen maatregelen uit eigenbelang, maar blijken zij ook bereid te zijn groepen in de samenleving te helpen die hulpbehoevend zijn door omstandigheden die buiten hun eigen schuld liggen (Bowles & Gintis, 2000; Appelbaum, 2001). Aangezien een toename van de economische openheid een ontwikkeling is waar de meeste mensen geen invloed op kunnen uitoefenen en in hen dat opzicht dus overkomt, valt te verwachten dat de overheersende opvatting is dat groepen die daarvan de dupe worden recht hebben op ondersteuning. Beide argumenten ondersteunen de verwachting dat er een positieve relatie is tussen baanonzekerheid door economische openheid en uitgaven voor de verzorgingsstaat.

2.3 Hypothesen

In het voorgaande is uiteengezet dat de compensatiehypothese – die een verklaring vormt voor de positieve relatie tussen economische openheid en publieke uitgaven – uit twee veronderstellingen bestaat over de relatie tussen het nationale en het individuele niveau die nog niet eerder tegelijkertijd zijn meegenomen in een internationaal vergelijkend onderzoek. Deze twee veronderstellingen vormen de basis voor de hypothesen in dit landenvergelijkend onderzoek.

De eerste hypothese luidt dat *economische openheid op landniveau samengaat met een grotere baanonzekerheid op individueel niveau (Hypothese 1)*. De compensatiehypothese bestaat daarnaast uit de verwachting dat de toegenomen baanonzekerheid leidt tot een grotere vraag naar door de overheid geboden sociale zekerheid. Dat houdt in dat een uitkomst op macroniveau wordt voorspeld aan de hand van individuele preferenties. Terwijl Hypothese 1 getoetst kan worden met een multiniveau analyse waarbij het effect van economische openheid op landniveau gerelateerd wordt aan baanonzekerheid op individueel niveau, is dit niet mogelijk

voor Hypothese 2 omdat geen geschikte methode voorhanden is voor het toetsen van een model waarbij de onafhankelijke variabelen op een lager niveau liggen dan de afhankelijke. Er zijn twee mogelijke oplossingen voor dit probleem. Ten eerste kan de voorspelling worden omgekeerd; als meer baanonzekerheid samengaat met een uitgebreidere verzorgingsstaat impliceert dat een hogere mate van baanonzekerheid in landen met een uitgebreidere verzorgingsstaat. Dit is te onderzoeken door de omvang van de verzorgingsstaat als onafhankelijke variabele te nemen en baanonzekerheid op individueel niveau als afhankelijke. De tweede oplossing – die in deze analyse wordt toegepast – bestaat eruit alle variabelen van de compensatiehypothese in de analyse op te nemen, waarbij eerst wordt onderzocht of de economische openheid op nationaal niveau gerelateerd is aan individuele baanonzekerheid. Als dit dan vervolgens tot een grotere omvang van de verzorgingsstaat leidt, betekent dit dat de gevonden relatie verdwijnt nadat deze variabelen is opgenomen in het model. De tweede hypothese luidt dan ook als volgt: *de omvang van de verzorgingsstaat op landniveau medieert de relatie tussen economische openheid en baanonzekerheid (Hypothese 2).*

2.4 Data en methode

Data

Voor het toetsen van de hypothesen zijn data uit verschillende bronnen gecombineerd. De tweede ronde van de *European Social Survey (ESS)* uit 2004 bevat informatie over de baanonzekerheid van individuen. Aan deze data zijn twee datasets op nationaal niveau gekoppeld, te weten de *KOF Index of Globalization* die onder andere informatie over de economische openheid van landen bevat en de *Social Security Expenditure Database* van de International Labour Organization (ILO) met diverse gegevens over landen zoals de uitgaven aan de verzorgingsstaat. De gecombineerde dataset bestaat uit 18.673 werknemers in 26 Europese landen. Tabel 1 geeft een overzicht van de variabelen, het niveau waarop ze zijn gemeten en de databronnen waaraan ze zijn ontleend.

Afhankelijke variabele: baanonzekerheid

De ESS bevat een aantal vragen over de baan die mensen hebben. Een daarvan luidt: “Mijn baan is zeker” met antwoordcategorieën van 1 (helemaal niet waar) tot 4 (helemaal waar). Omdat in het voorgaande steeds is gesproken over de relatie tussen economische openheid en baanonzekerheid zijn de waardes gehercodeerd, zodat een hoge waarde een hoge mate van baanonzekerheid betekent.

Onafhankelijke variabelen

In de *KOF Index of Globalization* is de *economische openheid* van een land gemeten aan de hand van een aantal items, te weten internationale handel, buitenlandse investeringen, portfolio-investeringen, inkomens van buitenlandse werknemers, verborgen importbarrières, invoerbelasting, belastingen op internationale handel

Tabel 1. Databronnen

Variable	Niveau	Bron
<i>Afhankelijke variabele</i>		
Baanonzekerheid	Individueel	European Social Survey (ESS)
<i>Onafhankelijke variabelen</i>		
Economische openheid	Nationaal	KOF Index of Globalization (KOF)
Verzorgingsstaatombang	Nationaal	Internationaal Monetair Fonds (IMF)
<i>Controlevariabelen</i>		
Afhankelijkheidsratio	Nationaal	Verenigde Naties (VN)
Achtergrondvariabelen	Individueel	European Social Survey (ESS)

en een index van kapitaalcontrole. De onderliggende variabelen zijn getransformeerd naar een schaal met de minimumwaarde 1 en de maximumwaarde 100, gebaseerd op de laagste en de hoogste waarde die een variabele heeft aangenomen tussen 1970 en 2004. Het gewicht van de variabelen is vastgesteld met een factoranalyse van de gegevens over alle landen en jaren (Dreher, Gaston & Martens, 2008). De variabele *verzorgingsstaatombang* is gemeten met sociale uitgaven als een percentage van het Bruto Nationaal Product (BNP).

Controlevariabelen

Daarnaast zijn controlevariabelen opgenomen op nationaal en individueel niveau. Op nationaal niveau is gecontroleerd voor de *afhankelijkheidsratio* die de verhouding weergeeft tussen het aantal mensen onder de 15 en boven de 65 ten opzichte van het deel van de bevolking tussen de 15 en 65 jaar oud. Daarnaast is gecontroleerd voor een aantal individuele kenmerken en de werkomgeving van de respondent, te weten: *geslacht* (0 = man; 1 = vrouw), *leeftijd* (in jaren), *behorend tot een religieuze denominatie* (0 = nee; 1 = ja), *woonplaats* (1 = boerderij of huis op het platteland; 5 = een grote stad), *opleidingsniveau* (1 = primair onderwijs of secundair onderwijs, eerste fase; 6 = hoger onderwijs, derde fase), *gewerkte uren per week (contract)*, *gewerkte uren per week (feitelijk)*, *vakbondslidmaatschap* (0 = nee; 1 = ja), *organisatiegrootte* (1 = minder dan 10; 5 = 500 of meer) en een dummy voor *economische sector* (gebaseerd op de statistische classificatie van de Europese Unie; NACE Versie 1.1).

Methode

Omdat de dataset gegevens bevat op nationaal niveau (niveau 2) en individueel niveau (niveau 1) is gebruikgemaakt van multiniveau analyse (Snijders & Bosker, 1999). Het model bestaat uit één onafhankelijke variabele op individueel niveau (baanonzekerheid), twee onafhankelijke variabelen op landniveau (economische openheid en verzorgingsstaatombang), één controlevariabele op landniveau en tien op individueel niveau. De analyse bestaat uit vijf stappen. Eerst is een leeg model geschat zonder voorspellende variabelen (Model 0) dat dienst doet als vergelijking voor het volgende model. Model 1 bevat de individuele controlevariabelen en

Model 2 bevat ook de afhankelijkheidsratio. Economische openheid is toegevoegd in Model 3 en in Model 4 is ook verzorgingsstaatombang opgenomen. Model 3 toetst Hypothese 1 en Model 4 Hypothese 2. De deviate – het verschil in -2 log likelihood – geeft aan in hoeverre elk model een verbetering oplevert ten opzichte van het model daarvoor.

2.5 Resultaten

Tabel 2 geeft per land het aantal respondenten, de gemiddelde baanonzekerheid, de economische openheid, de verzorgingsstaatombang en de afhankelijkheidsratio weer.

Tabel 2. Beschrijvende gegevens per land

	Aantal respondenten	Gemiddelde baan- onzekerheid	Economische openheid	Verzorgings- staatombang	Afhankelijk- heidsratio
België	709	1,91	93,56	17,87	52,40
Denemarken	711	2,07	84,36	23,01	51,00
Duitsland	1.066	2,45	72,73	21,95	49,00
Estland	876	1,87	91,53	9,68	47,00
Finland	882	1,96	84,35	21,61	49,80
Frankrijk	786	2,30	76,10	22,10	53,30
Griekenland	594	2,78	74,01	19,13	48,10
Groot-Brittannië	759	2,03	80,31	16,12	51,90
Hongarije	554	2,44	80,47	15,51	45,20
Ierland	846	1,87	94,95	9,12	46,90
IJsland	308	1,82	83,50	9,05	51,60
Italië	255	2,04	71,83	17,90	50,40
Luxemburg	896	1,81	97,96	26,48	48,90
Nederland	758	2,22	94,39	17,33	48,20
Noorwegen	937	2,00	83,00	17,83	52,50
Oekraïne	683	2,20	55,70	16,58	44,70
Oostenrijk	837	2,09	89,56	21,24	47,00
Polen	577	2,41	66,27	18,41	42,70
Portugal	691	2,35	87,02	15,11	48,10
Slovenië	580	2,12	73,90	17,72	42,40
Slowakije	541	3,03	68,09	11,82	40,70
Spanje	694	2,09	83,98	13,01	45,40
Tsjechië	1.063	2,64	79,78	12,84	41,00
Turkije	342	2,52	63,84	2,74	52,00
Zweden	976	2,07	89,91	24,38	53,40
Zwitserland	952	1,79	88,78	13,23	47,40
Gemiddelde	718	2,16	81,15	16,61	48,12

N = 18.673 respondenten in 26 landen

Bronnen: ESS, KOF, IMF, VN

De gegevens weergegeven in tabel 2 laten zien dat de baanonzekerheid hoog is in Slowakije en Griekenland en dat deze laag is in Luxemburg en Zwitserland. Daarnaast zijn Luxemburg en Ierland de economisch meest open landen in de dataset en kennen Turkije en Oekraïne een lage mate van economische openheid. Luxemburg en Zweden hebben de hoogste uitgaven aan de verzorgingsstaat en in IJsland en Turkije zijn deze uitgaven het laagst. De afhankelijkheidsratio is hoog in Zweden en Frankrijk en laag in Slowakije en Tsjechië.

Voor een eerste indruk van de onderlinge relatie tussen de drie centrale variabelen in de compensatiehypothese zijn de correlatiecoëfficiënten van de gemiddelde baanonzekerheid, de economische openheid en de uitgaven voor de verzorgingsstaat op nationaal niveau berekend. In overeenstemming met de compensatiehypothese zijn economische openheid en verzorgingsstaat omvang positief aan elkaar gerelateerd, zij het dat het verband niet significant is ($b = 0,129$; $p = 0,531$). De andere twee verbanden zijn tegengesteld aan de verwachtingen op basis van de compensatiehypothese. Er is een negatieve relatie tussen economische openheid en baanonzekerheid ($b = -0,463$; $p = 0,017$) en een (niet significant) negatief verband tussen verzorgingsstaat omvang en baanonzekerheid ($b = -0,131$; $p = 0,523$). Deze verbanden op nationaal niveau laten zien dat wel enige bevestiging wordt gevonden voor relatie (a) in figuur 1, maar niet voor relatie (b) en (c).

Deze correlaties geven slechts een globaal beeld van de verbanden tussen de drie variabelen van de compensatiehypothese. De resultaten van de toetsing zijn weergegeven in tabel 3.

De uitkomsten hiervan geven het volgende beeld. Eerst zijn de effecten van de controlevariabelen onderzocht. Het toevoegen van de individuele controlevariabelen (Model 1) levert een significante verbetering op vergeleken met het lege model (Model 0) (Deviantie = 11.924,177; $p < 0,01$). Baanonzekerheid hangt samen met geslacht (vrouwen hebben een grotere baanonzekerheid dan mannen), leeftijd (jongeren kennen meer baanonzekerheid), opleidingsniveau (lager opgeleiden geven aan een grotere baanonzekerheid te hebben) en organisatiegrootte (baanonzekerheid is lager in grotere organisaties). Baanonzekerheid is daarnaast niet gerelateerd aan religieuze denominatie, woonplaats, gewerkte uren en vakbondslidmaatschap, maar hangt wel samen met de economische sector waarin de respondent werkzaam is. De baanonzekerheid van mensen werkzaam in de industrie is lager in vergelijking met praktisch alle andere sectoren. Het toevoegen van de controlevariabele op nationaal niveau, de afhankelijkheidsratio, in Model 2 levert ook een verbetering op van het model (Deviantie = 4,904; $p < 0,01$). Deze variabele is negatief gerelateerd aan de baanonzekerheid, wat aangeeft dat mensen de kans lager inschatten dat zij hun baan zullen verliezen naarmate in hun land meer mensen afhankelijk zijn van de beroepsbevolking. De effecten van de controlevariabelen blijven hetzelfde na het toevoegen van de landenvariabelen. De relatie tussen baanonzekerheid en economische openheid is onderzocht in Model 3. Het toevoegen van deze variabele levert een significante verbetering op van

Tabel 3. Multiniveau analyse baanonzekerheid

	(1)	(2)	(3)	(4)
Landniveau (Niveau 2)				
Afhankelijkheidsratio		-0,036 (0,014)**	-0,030 (0,012)**	-0,032 (0,013)**
Economische openheid			-0,014 (0,005)***	-0,014 (0,005)***
Verzorgingsstaatomvang				0,005 (0,009)
Individueel niveau (Niveau 1)				
Geslacht (1 = vrouw)	0,046 (0,018)**	0,045 (0,018)**	0,045 (0,018)**	0,045 (0,018)**
Leeftijd	-0,005 (0,001)***	-0,005 (0,001)***	-0,005 (0,001)***	-0,005 (0,001)***
Religieuze denominatie	0,010 (0,018)	0,010 (0,018)	0,012 (0,018)	0,012 (0,018)
Woonplaats	-0,010 (0,007)	-0,010 (0,007)	-0,010 (0,007)	-0,010 (0,007)
Opleidingsniveau	-0,033 (0,006)***	-0,033 (0,006)***	-0,033 (0,006)***	-0,033 (0,006)***
Uren per week (contract)	0,001 (0,001)	0,001 (0,001)	0,001 (0,001)	0,001 (0,001)
Uren per week (feitelijk)	-0,001 (0,001)	-0,001 (0,001)	-0,001 (0,001)	-0,001 (0,001)
Vakbondslidmaatschap	-0,008 (0,019)	-0,008 (0,019)	-0,009 (0,019)	-0,009 (0,019)
Organisatiegrootte	-0,027 (0,007)***	-0,027 (0,007)***	-0,027 (0,007)***	-0,027 (0,007)***
<i>Economische sector</i>				
Landbouw en bosbouw	-0,083 (0,057)	-0,084 (0,057)	-0,084 (0,057)	-0,084 (0,057)
Visserij	0,050 (0,232)	0,052 (0,232)	0,051 (0,232)	0,051 (0,232)
Winning van delfstoffen	-0,224 (0,091)***	-0,224 (0,091)***	-0,225 (0,091)***	-0,225 (0,091)***
Elektriciteit, aardgas en water	-0,161 (0,070)***	-0,161 (0,070)***	-0,161 (0,070)***	-0,161 (0,070)***
Bouwnijverheid	-0,061 (0,036)*	-0,061 (0,036)*	-0,061 (0,036)*	-0,061 (0,036)*
Groot- en detailhandel	-0,035 (0,031)	-0,035 (0,031)	-0,035 (0,031)	-0,035 (0,031)
Hotels en restaurants	-0,031 (0,049)	-0,031 (0,049)	-0,031 (0,049)	-0,031 (0,049)
Vervoer, opslag en communi- catie	-0,070 (0,036)*	-0,070 (0,036)*	-0,070 (0,036)*	-0,070 (0,036)*
Financiële instellingen	-0,089 (0,046)*	-0,089 (0,046)*	-0,088 (0,046)*	-0,088 (0,046)*
Zakelijke dienstverlening	-0,070 (0,034)*	-0,070 (0,034)*	-0,070 (0,034)*	-0,070 (0,034)*
Openbaar bestuur en overheids- diensten	-0,471 (0,034)***	-0,471 (0,034)***	-0,470 (0,034)***	-0,470 (0,034)***
Onderwijs	-0,451 (0,033)***	-0,451 (0,033)***	-0,450 (0,033)***	-0,450 (0,033)***
Gezondheids- en welzijnszorg	-0,346 (0,031)***	-0,345 (0,031)***	-0,345 (0,031)***	-0,345 (0,031)***
Overige dienstverlening	-0,137 (0,038)***	-0,137 (0,038)***	-0,137 (0,038)***	-0,138 (0,038)***
Huishoudens, niet-gediff. prod. v. diensten	0,067 (0,098)	0,067 (0,098)	0,067 (0,098)	0,068 (0,098)
Extraterritoriale organisaties en lichamen	-0,301 (0,302)	-0,302 (0,302)	-0,302 (0,302)	-0,302 (0,302)
Industrie (referentiecategorie)	---	---	---	---
Intercept	1,235 (0,072)***	1,231 (0,067)***	1,235 (0,072)***	1,227 (0,061)***
Intraklasse Correlatie				
Coëfficiënt (ICC)	0,082	0,067	0,050	0,049
-2 Log Likelihood	40.075,001	40.070,097	40.063,161	40.062,761
Deviantie	11924,177***	4,904***	6,936***	0,400

N = 18.673 respondenten in 26 landen.

Ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten zijn gerapporteerd, standaardfouten tussen haakjes.

Leeg model: -2 Log Likelihood = 51.999,178; ICC = 0,083; Intercept = 2.828

Bronnen: ESS, KOF, IMF, VN

* p < 0,10; ** p < 0,05; *** p < 0,01

het model (Deviantie = 6,936; $p < 0,01$). Tegengesteld aan de verwachting is sprake van een negatieve relatie tussen economische openheid en baanonzekerheid. Daarmee wordt Hypothese 1 verworpen. Vervolgens is de verzorgingsstaatomvang toegevoegd aan het model (Model 4). Het model verbetert daardoor nauwelijks (Deviantie = 0,400; $p = \text{n.s.}$). De variabele zelf is niet significant gerelateerd aan baanonzekerheid en er is geen sprake van een mediërend effect van verzorgingsstaatomvang op de relatie tussen economische openheid en baanonzekerheid. Deze uitkomst betekent dat ook Hypothese 2 wordt verworpen.

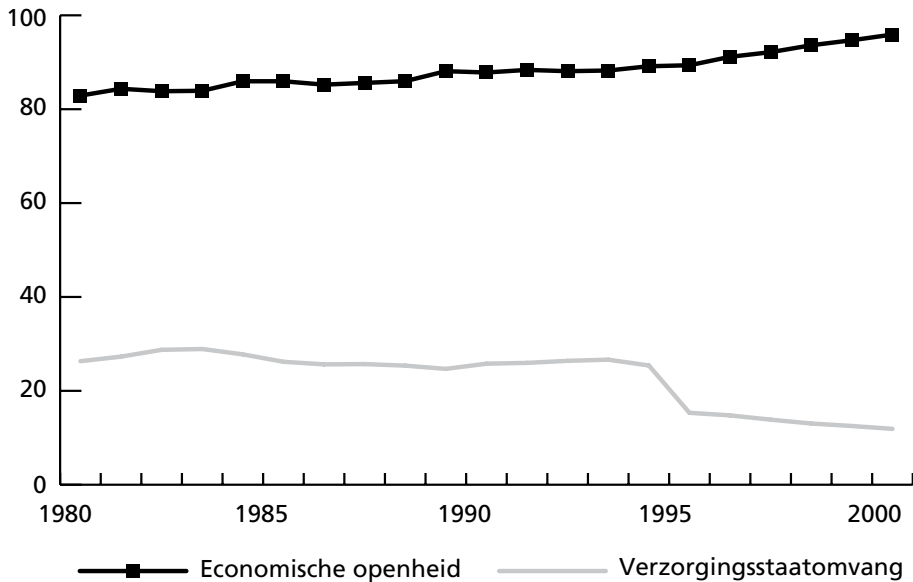
3 Nederland in vergelijkend perspectief

Het landenvergelijkend onderzoek levert geen bevestiging op van de verwachting dat economische openheid samengaat met een grotere baanonzekerheid, terwijl dat centraal staat in de compensatiehypothese en andere theorieën over de gevolgen van globalisering. In plaats daarvan blijkt dat de baanonzekerheid lager is in de economisch meer open landen. Daarnaast komt uit de landenvergelijking naar voren dat verzorgingsstaatomvang en baanonzekerheid niet gerelateerd zijn, wat aangeeft dat het effect van compensatie middels een uitgebreid socialezekerheidsstelsel zich niet voordoet. Deze uitkomsten roepen op hun beurt de vraag op welke kenmerken mogelijk van belang zijn bij het begrijpen van de baanonzekerheid in een land. Voor het beantwoorden daarvan worden de ontwikkelingen die zich de afgelopen jaren in Nederland hebben voorgedaan nader bekeken, wat als voordeel heeft dat in meer detail kan worden ingegaan op gegevens die niet voor alle landen in de ESS voorhanden zijn. Deze analyse is niet toetsend van aard maar bestaat uit een exploratie van uitkomsten uit de vorige paragraaf, mede doordat informatie over baanonzekerheid voor een langere periode ontbreekt waardoor niet bekend is of het niveau de afgelopen jaren al dan niet is veranderd.

Zoals in tabel 2 is te zien, vormt Nederland een duidelijk voorbeeld van een land waarin de compensatiehypothese niet opgaat omdat hier een hoge mate van economische openheid (op een derde plaats achter Luxemburg en Ierland) samengaat met zowel een gemiddelde baanonzekerheid (plaats 10) als een gemiddelde verzorgingsstaatomvang (plaats 14). Gegevens over een langere periode, weergegeven in figuur 2, laten zien dat voor Nederland geldt dat de economische openheid gestaag is toegenomen en dat de uitgaven aan de verzorgingsstaat lange tijd redelijk stabiel waren maar midden jaren '90 zijn teruggelopen. Wat dat aangaat vormt Nederland samen met Ierland een uitzondering binnen de OECD; in de andere landen is de verzorgingsstaatomvang elk jaar toegenomen (De Beer & Koster, 2007).

Op het gebruik van uitgaven aan de verzorgingsstaat als indicator voor sociale bescherming is de nodige kritiek geuit omdat het een puur financiële indicator is die geen inzicht geeft in de maatregelen die ermee gefinancierd worden (Esping-Andersen, 1990). Wellicht dat het vervangen van deze indicator door een andere

Figuur 2. Economische openheid en verzorgingsstaatomvang

maat voor sociale bescherming tot andere resultaten leidt. Een voorbeeld hiervan is de *Employment Protection Legislation Index* van de OECD (EPL: OECD, 1999; 2004) die de ontslagbescherming meet aan de hand van gegevens over de wetgeving in een land. Overigens is deze index niet opgenomen in de multiniveau analyse omdat dat een flinke inperking van de data zou betekenen aangezien zeven van de 26 landen zouden wegvallen uit de dataset. In tegenstelling tot de verwachting dat een toegenomen economische openheid met een grotere publieke vraag naar zekerheid zich vertaalt in een grotere ontslagbescherming in de zin van een hogere score op de EPL, heeft zich in Nederland precies het omgekeerde voorgedaan. Op een schaal van 0 tot 6 scoort Nederland een 2,7 aan het eind van de jaren '80 en een 2,1 rond 2000. Met andere woorden, de ontslagbescherming vertoont een vergelijkbare ontwikkeling als die de verzorgingsstaatomvang heeft doorgemaakt. Daar komt bij dat Nederland ook hier een middenpositie inneemt vergeleken met de andere OECD-landen, waarvan Portugal en Turkije de hoogste EPL-score kennen en Groot-Brittannië en Ierland laag scoren. Dit betekent niet alleen dat een grote economische openheid niet samengaat met een grotere ontslagbescherming, maar ook dat meer bescherming niet lijkt samen te gaan met een hogere baan-zekerheid. Toekomstig onderzoek zal moeten uitwijzen in hoeverre deze bewering standhoudt maar voorlopig kan worden gesteld dat er weinig reden is aan te nemen dat het opnemen van ontslagbescherming in plaats van de verzorgingsstaatomvang tot andere uitkomsten zal leiden.

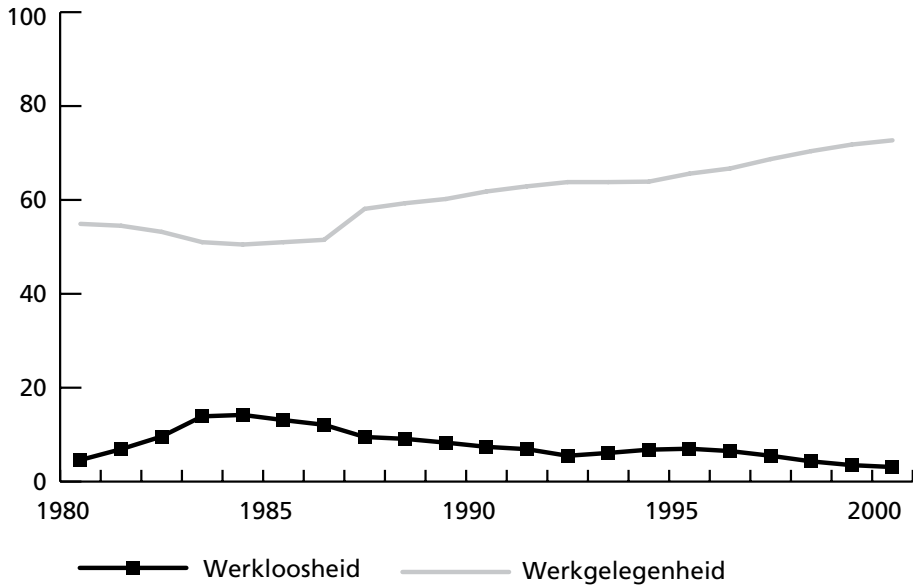
Deze resultaten bevestigen de conclusie van eerder onderzoek dat de baan-onzekerheid die mensen ervaren niet afhangt van de sociale bescherming in hun

land (Erlinghagen, 2008). De vraag is vervolgens welke kenmerken er dan mogelijk wel toe doen. Daarvoor worden de verbanden die zijn gevonden in de multi-niveau analyse nader onderzocht. De analyse laat zien dat de baanonzekerheid die mensen ervaren gerelateerd is aan een aantal individuele kenmerken, de organisatie en sector waarin mensen werkzaam zijn en variabelen op landniveau. Deze kenmerken zijn te veralgemeniseren naar ontwikkelingen op landniveau, met uitzondering van geslacht en leeftijd, of het zou zo moeten zijn dat de toegenomen arbeidsmarktparticipatie van vrouwen en een verschuiving in de leeftijdsopbouw van werknemers gevolgen hebben voor de individuele inschatting van de kans op het verliezen van een baan. Voor nu worden deze twee ontwikkelingen echter achterwege gelaten, evenals de gemiddelde organisatiegrootte omdat daarvoor gegevens ontbreken. Hoewel opleidingsniveau ook een kenmerk van individuen is, valt hierbij beter voor te stellen dat het gemiddelde opleidingsniveau in een land van invloed is op de baanonzekerheid. Dit kan aan de ene kant een gevolg zijn van investeringen in menselijk kapitaal die ertoe bijdragen dat mensen minder kwetsbaar zijn en de eventuele negatieve consequenties van economische openheid hen minder raken, bijvoorbeeld omdat zij een betere concurrentiepositie hebben op de internationale arbeidsmarkt (Barro, 1991). Als daarnaast een positieve relatie bestaat tussen investeringen in opleiding en de mate van baanonzekerheid die mensen hebben, betekent dit dat een gemiddelde toename van het opleidingsniveau bijdraagt aan de baanonzekerheid in een land. In dat opzicht heeft de ontwikkeling in opleidingsniveau van de Nederlandse bevolking – uitgedrukt in scholingsjaren steeg dit met anderhalf jaar tussen 1980 en 2000 – positief bijgedragen aan de ervaren baanonzekerheid.

Daarnaast kunnen structurele ontwikkelingen een rol spelen bij de ervaren baanonzekerheid. Zo blijkt de afhankelijkheidsratio een negatief effect te hebben. De data van de VN zijn gemeten met een interval van vijf jaar en laten de volgende veranderingen zien in de numerieke verhouding tussen de beroepsbevolking en zij die daar niet toe behoren. Vanaf 1980 daalde de ratio van 51 naar 45 rond 1990 om vervolgens weer te stijgen naar 47 in 2000. Het is maar zeer de vraag of de minimale toename in de meest recente periode van invloed is geweest op de baanonzekerheid in Nederland.

In figuur 3 zijn de werkloosheid en de werkgelegenheid weergegeven. Deze vertonen veel variatie tussen 1980 en 2000. De werkloosheid stijgt in deze periode van 5% naar ongeveer 14% in het begin van de jaren '80 en is daarna gedaald naar 3% en de werkgelegenheidsontwikkeling laat een omgekeerde beweging zien. Voor de mensen die rond 2000 aan het werk waren betekent dit dat zij zich in een totaal andere situatie bevonden dan zij die deel uitmaakten van de onzekere arbeidsmarkt tussen 1980 en 1985 waarin het grote aantal werklozen een teken was dat het absoluut niet vanzelf sprak dat je een baan kon behouden als je die had. Het is goed denkbaar dat zich dit vertaalde in gevoelens van onzekerheid onder werknemers.

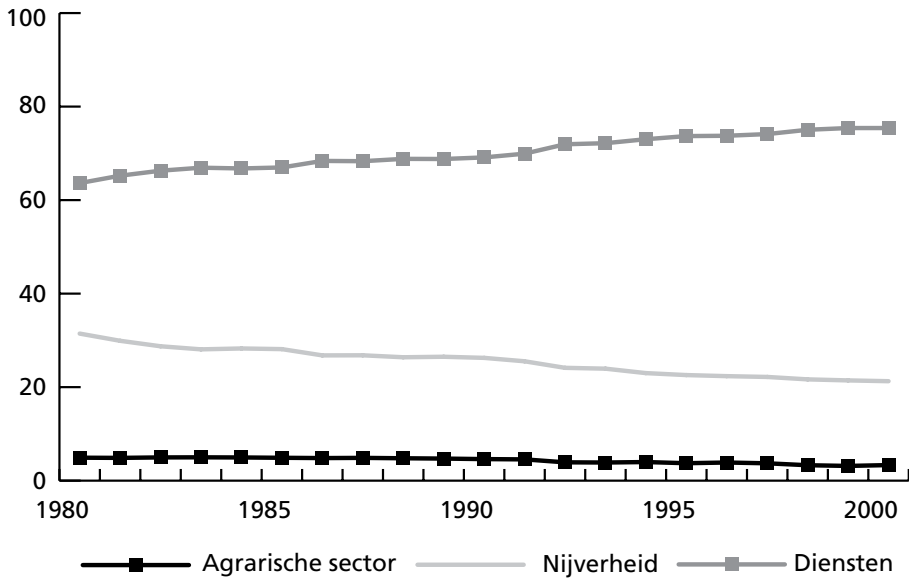
Figuur 3. Werkloosheid en werkgelegenheid

Ten slotte laat tabel 2 zien dat de baanonzekerheid varieert tussen de sectoren. De in de analyse gebruikte indeling is tamelijk gedetailleerd. Voor het beschrijven van veranderingen in de sectorale structuur wordt doorgaans een indeling gemaakt naar de agrarische sector (landbouw en visserij), de nijverheid (industrie, delfstoffenwinning en bouwnijverheid) en de dienstensector. De werkgelegenheid per sector als percentage van het totaal aantal werkzame personen is weergegeven in figuur 4. Figuur 4 laat zien dat tussen 1980 en 2000 het relatieve aandeel van zowel de agrarische sector als de nijverheid is afgenomen (van 5% naar 3% en van 31% naar 21%) en het aandeel van de dienstensector in de werkgelegenheid is gegroeid van 64% naar 75%. Dit geeft aan de ene kant een verschuiving aan in de sectorale structuur van de werkgelegenheid en aan de andere kant dat de sector die al het grootst was verder is gegroeid. Over de gevolgen hiervan voor de baanonzekerheid valt enigszins te speculeren. Zo valt op dat de sectoren binnen de nijverheid een verschillende mate van baanonzekerheid kennen; ten opzichte van de industrie is deze lager binnen de delfstoffenwinning en de bouwnijverheid. Echter, als aandeel van de werkgelegenheid binnen de nijverheid valt bijna 70% van de werknemers binnen de industrie, tegen 1% binnen de delfstoffenwinning en 29% binnen de bouwnijverheid. Het samenvoegen van industrie, delfstoffen en bouwnijverheid betekent dat de baanonzekerheid iets hoger uitvalt. Het verschil met de dienstensector als geheel, waar de baanonzekerheid lager ligt dan in de nijverheid, valt daarmee niet weg. De sectorale structuur en de ontwikkeling die zich daarin heeft voorgedaan zijn mogelijk gerelateerd aan de onzekerheid van werknemers; aangezien werknemers binnen de dienstensector minder baanonzekerheid

Figuur 4. Werkgelegenheid per economische sector

kennen en deze sector een groot (en groeiend) deel van de werkgelegenheid omvat, kent een relatief groot deel van de werknemers een grotere baanonzekerheid.

Uiteraard zijn de hierboven besproken opties geen definitieve uitspraken over de baanonzekerheid in Nederland. In plaats daarvan zijn zij op te vatten als mogelijke verklaringen voor de gevonden resultaten die in toekomstig onderzoek getoetst kunnen worden. De hier geschetste ontwikkelingen voor Nederland suggereren dat de mate waarin werknemers baanonzekerheid ervaren niet zozeer een gevolg is van de grote mate van economische openheid maar veel eerder afhangt van investeringen in scholing, de hoeveelheid vraag naar arbeid en de sectorale structuur van de werkgelegenheid.

4 Conclusie en discussie

Of de economische dimensie van globalisering wel of geen negatieve gevolgen heeft voor de verzorgingsstaat is een vraag die beleidsmakers en wetenschappers al geruime tijd bezighoudt. Een opmerkelijk detail in deze discussie is dat twee totaal verschillende standpunten tot vergelijkbare conclusies kunnen leiden. Want of er nu een positieve of een negatieve relatie tussen economische openheid en de verzorgingsstaat is, in beide gevallen wordt uitgegaan van een grotere mate van onzekerheid. In het geval van een positieve relatie luidt het argument dat mensen meer onzekerheid ervaren en daarvoor gecompenseerd willen worden, wat inhoudt dat de onzekerheid niet wordt weggenomen maar er iets tegenover komt te staan. Als er een negatieve relatie is, leidt dit ook tot een grotere onzekerheid omdat het door de overheid geboden stelsel van sociale zekerheid uitdunt en daarvan

steeds minder zekerheid te verwachten valt. Daarmee lijkt onzekerheid de prijs te zijn die betaald moet worden voor een grotere mate van economische openheid.

Tussen deze voorspelling en de onderzoeksresultaten bevindt zich echter de volgende kloof. Het overgrote deel van het empirische onderzoek naar deze relatie bestaat uit het analyseren van indicatoren voor globalisering en de verzorgingsstaat op nationaal niveau, meestal in de vorm van tijdreeksanalyse met gepoolde data. De gevolgen die economische openheid heeft voor individuen wordt daarbij wel beargumenteerd maar ontbreekt in de empirische analyses. Daarvoor is ook een duidelijk reden. Economische openheid en verzorgingsstaattuitgaven zijn variabelen op nationaal niveau. Gegevens hierover die vergelijkbaar zijn tussen landen en voor een langere periode zijn beschikbaar voor een relatief kleine groep landen waardoor veel analyses zich beperken tot de OECD of een deel daarvan. Op het landniveau kan wel gecontroleerd worden voor diverse kenmerken zoals de economische ontwikkeling of de politieke situatie in het land (zie bijvoorbeeld Brady, Beckfield, & Seeleib-Kaiser, 2005), maar vergelijkbare gegevens over onzekerheid zijn vaak niet beschikbaar op nationaal niveau, laat staan op individueel niveau. De gebruikte analysetechnieken zijn dan ook gepast gezien de beperkingen. Dit lijkt echter ook tot gevolg te hebben gehad dat de verwachting dat er een sterke relatie is tussen economische openheid en onzekerheid voor waar is aangenomen, zonder dat hiervoor een solide empirische basis bestaat. Het hier gepresenteerde onderzoek laat zien dat dit niet het geval hoeft te zijn en uit de analyses blijkt zelfs dat een hoge mate van economische openheid samengaat met minder baanonzekerheid.

Dit onderzoek geeft aanleiding tot het stellen van verschillende vragen. Ten eerste is het de vraag of hiermee de compensatiehypothese verworpen is. Voor wat betreft de positieve relatie tussen economische openheid en de verzorgingsstaat is dat niet het geval. Waar vraagtekens bij kunnen worden geplaatst is de bewering dat dit verband is toe te schrijven aan een grotere baanonzekerheid. De huidige studie geeft daartoe in ieder geval geen aanleiding en laat zelfs zien dat het tegengestelde zich voordoet. De onderzoeksuitkomsten zijn dan ook anders dan wat Scheve en Slaughter (2004) in hun longitudinale onderzoek in Groot-Brittannië vonden. Dit kan een gevolg zijn van het verschil in onderzoeksaanpak, namelijk tussen een panelstudie op basis van gegevens over één land en een landenvergelijkende studie die een dwarsdoorsnede vormt op een bepaald moment. Het is daarom mogelijk dat *veranderingen* in economische openheid een ander effect hebben dan het *niveau* ervan. Dit wordt niet uitgesloten door de huidige studie. Een andere optie is dat het compensatieargument in bepaalde gevallen wel opgaat en in andere niet en afhankelijk is van omstandigheden die variëren tussen landen. Op basis van het huidige en het eerdere onderzoek is hierover geen uitsluitsel te geven. Het onderschrijft wel het belang van een regelmatige dataverzameling over een grote groep landen, zoals nu gebeurt met de ESS. Zodra er meerdere golven van de ESS voorhanden zijn, kan verder bestudeerd worden onder welke specifieke

condities economische openheid tot een grotere baanonzekerheid leidt en welke rol overheidsingrijpen daarin speelt. Een tweede vraag waarvoor in het tweede deel van dit hoofdstuk een aanzet is gedaan aan de hand van gegevens over Nederland heeft betrekking op verder onderzoek naar baanonzekerheid. Intussen is redelijk wat onderzoek verschenen naar het verband tussen individuele kenmerken en baanonzekerheid en weten we ook iets meer over effecten op organisatieniveau. Het landniveau is daarbij onderbelicht gebleven, wat een gemis is omdat veranderingen op dat niveau consequenties kunnen hebben voor de onderliggende niveaus. Het bestuderen van de relaties tussen deze niveaus en hoe zij elkaar beïnvloeden is een uitdaging voor toekomstig onderzoek.

Literatuur

- Anderson, C.J. & Pontusson, J. (2007). Workers, Worries and Welfare States, Social Protection and Job Insecurity in 15 OECD Countries. *European Journal of Political Research*, 46(2). 211-235.
- Appelbaum, L.D. (2001). The Influence of Perceived Deservingness on Policy Decisions Regarding Aid to the Poor. *Political Psychology*, 22(3). 419-42.
- Ashford, S.J., Lee, C. & Bobko, P. (1989). Content, Causes, and Consequences of Job Insecurity, A Theory-Based Measure and Substantive Test. *Academy of Management Journal*, 32(4). 803-829.
- Barro, R.J. (1991). Economic Growth in a Cross Section of Countries. *The Quarterly Journal of Economics*, 106(2). 407-443.
- Blossfeld, H.P., Klijzing, E., Mills, M. & Kurz, K. (2005). *Globalization, Uncertainty and Youth in Society. The losers in a globalizing world*. New York: Routledge.
- Borg, I. & Elizur, D. (1992). Job Insecurity, Correlates, Moderators and Measurement. *International Journal of Manpower*, 13(2). 13-26.
- Bowles, P. & Wagman, B. (1997). Globalization and the Welfare State, Four Hypotheses and Some Empirical Evidence. *Eastern Economic Journal*, 23(3). 317-336.
- Bowles, S. and Gintis, H. (2002). Reciprocity, Self-Interest, and the Welfare State. *Nordic Journal of Political Economy*, 26(4), 33-53.
- Bowles, S. & Gintis, H. (2002). Social Capital and Community Governance. *The Economic Journal*, 483(112), F419-F436.
- Brady, D., Beckfield, J. & Seeleib-Kaiser, M. (2005). Economic Globalization and the Welfare State in Affluent Democracies, 1975-2001. *American Sociological Review*, 70(6), 921-948.
- Brady, D., Beckfield, J. & Zhao, W. (2007). The Consequences of Economic Globalization for Affluent Democracies. *Annual Review of Sociology*, 33, 313-334.
- Burstein, P. (1998). Bringing the Public Back In, Should Sociologists Consider the Impact of Public Opinion on Public Policy? *Social Forces*, 77(1), 27-62.
- Cameron, D. (1978). The Expansion of the Public Economy, A Comparative Analysis. *American Political Science Review*, 55(3), 509-551.

- Davy, J.A., Kinicki, A.J. & Scheck, C.L. (1997). A Test of Job Security's Direct and Mediated Effects on Withdrawal Cognitions. *Journal of Organizational Behavior*, 18(4), 323-349.
- De Beer, P. & Koster, F. (2007). *Voor Elkaar of uit Elkaar? Individualisering, Globalisering en Solidariteit*. Amsterdam: Aksant.
- Dreher, A., Gaston, N. & Martens, P. (2008). *Measuring Globalization. Gauging its Consequences*. New York: Springer.
- Erlinghagen, M. (2008). Self-Perceived Job Insecurity and Social Context, A Multi-Level Analysis of 17 European Countries. *European Sociological Review*, 24(2), 183-197.
- Esping-Andersen, G. (1990). *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton: Princeton University Press.
- Greenhalgh, L. & Rosenblatt, Z. (1984). Job Insecurity, Toward Conceptual Clarity. *Academy of Management Review*, 9(3), 438-448.
- Guillén, M.F. (2001). Is Globalization Civilizing, Destructive or Feeble? A Critique of Five Key Debates in the Social Science Literature. *Annual Review of Sociology*, 27, 235-260.
- Hasenfeld, Y. & Rafferty, J.A. (1989). The Determinants of Public Attitudes toward the Welfare State. *Social Forces*, 67(4), 1027-1048.
- Hartley, J., Jacobson, D., Klandermans, B. & Van Vuuren, T. (1991). *Job Insecurity, Coping with Jobs at Risk*. London: Sage Publications.
- Held, D., McGrew, A. Goldblatt, D. & Perraton, J. (1999). *Global Transformations*. Stanford: Stanford University Press.
- Hellgren, J., Sverke, M. & Isaksson, K. (1999). A Two-Dimensional Approach to Job Insecurity, Consequences for Employee Attitudes and Well-Being. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 8(2), 179-195.
- Hirst, P. & Thompson, G. (1995). Globalization and the Future of the National State, *Economy and Society*. 24(3), 408-422.
- Jacobson, D. (1991). Toward a Theoretical Distinction Between the Stress Components of the Job Insecurity and Job Loss Experiences. *Research in the Sociology of Organizations*, 9, 1-19.
- Katzenstein, P.J. (1985). *Small States in World Markets*. Ithaca: Cornell University Press.
- Lim, V.K.G. (1996). Job Insecurity and its Outcomes, Moderating Effects of Work-Based and Nonwork-Based Social Support. *Human Relations*, 49(2), 171-194.
- Lindbeck, A. (2006). *The Welfare State. Background, Achievements, Problems*. Stockholm: IUI, The Research Institute of Industrial Economics.
- OECD (1999). *OECD Employment Outlook 1999*. Paris.
- OECD (2004). *OECD Employment Outlook 2004*. Paris.
- Page, B.I. & Shapiro, R.Y. (1983). Effects of Public Opinion on Policy. *American Political Science Review*, 77(1), 175-190.

- Robinson, S.L. (1996). Trust and Breach of the Psychological Contract. *Administrative Science Quarterly*, 41(4), 574-599.
- Rodrik, D. (1997). *Has Globalization Gone Too Far?* Washington DC: Institute for International Economics.
- Rodrik, D. (1998). Why do More Open Economies Have Bigger Governments? *Journal of Political Economy*, 106(5), 997-1032.
- Rousseau, D. M. (1996). *Psychological Contracts in Organizations, Understanding Written and Unwritten Agreements*. Newbury Park: Sage.
- Scheve, K.F. & Slaughter, M.J. (2004). Economic Insecurity and the Globalization of Production. *American Journal of Political Science*, 48(4), 662-674.
- Snijders, T.A.B. & Bosker, R.J. (1999). *Multilevel Analysis, An Introduction to Basic and Advanced Multilevel Modeling*. London: Sage Publishers.
- Weatherford, S.M. (1992). Measuring Political Legitimacy. *American Political Science Review*, 86(1), 149-166.
- Williamson, O.E. (1975). *Markets and Hierarchies, Analysis and Antitrust Implications*. New York: Free Press.

Religiositeit, religieuze context en gezondheid: Nederland in Europees perspectief

---

Tim Huijts en Gerbert Kraaykamp

In deze bijdrage richten we ons op de relatie tussen religiositeit en gezondheid in 21 Europese landen. Een groot aantal studies heeft uitgewezen dat er een positieve relatie bestaat tussen de religiositeit van individuen en hun gezondheid. Wij stellen dat ook de religieuze context op regionaal niveau een rol zou kunnen spelen. We besteden hierbij bijzondere aandacht aan de Nederlandse situatie, omdat Nederland vanwege een relatief sterke mate van secularisering en grote verschillen in religiositeit tussen regio's een interessante positie inneemt. De ESS biedt een goede basis om onze verwachtingen te toetsen. Middels multiniveau-analyses gebruiken we informatie over 7.0974 respondenten uit 227 regio's, waarvan 5124 Nederlanders uit veertig regio's. De resultaten laten zien dat zowel in Nederland als in Europa aspecten van religiositeit op zowel individueel als regionaal niveau gerelateerd zijn aan de gezondheidssituatie van individuen. Een sterk religieuze context vergroot gezondheidsverschillen op grond van individuele religiositeit, in plaats van deze verschillen juist te verkleinen. Terwijl in Nederland denominaties een belangrijke rol vervullen, is in Europa kerkgang meer van invloed.

Inleiding en onderzoeksvragen

In de afgelopen decennia heeft een aanzienlijk aantal studies uitgewezen dat mensen gezonder zijn naarmate ze vaker religieuze diensten bezoeken (Ellison et al., 2001; Ellison, Gay, en Glass, 1989; Ferraro en Albrecht-Jensen, 1991; Hackney en Sanders, 2003; Hummer et al., 2004; Hummer et al., 1999; Idler, 1987; Musick, House, en Williams, 2004; Strawbridge et al., 1997). Verwijzend naar Durkheims ([1897] 2006) theorie over de positieve consequenties van sociale integratie, wordt deze relatie over het algemeen toegeschreven aan de ervaren steun, de deelname aan sociale activiteiten en de positieve normatieve invloed van anderen die de betrokkenheid in religieuze gemeenschappen met zich mee kan brengen. In deze studies is kerkgang echter vrijwel uitsluitend beschouwd als een individueel kenmerk. Dit doet onvoldoende recht aan Durkheims integratietheorie, die in feite inhoudt dat houdingen en gedragingen van individuen beïnvloed worden door de sociale context in brede zin. Niet alleen de directe sociale relaties van een individu, maar ook sociale groepen die op samenlevingsniveau dominant zijn kunnen volgens deze invalshoek van invloed zijn op normen en gedrag van individuen in deze samenleving. Zo kan ook de gezondheid van een persoon worden beïnvloed door de aanwezigheid van religieuze personen in de directe sociale omgeving.

In deze bijdrage richten we ons op het gelijktijdig analyseren van de individuele religiositeit en de mate waarin de sociale context religieus is. Op deze manier verbeteren we de weinige studies die tot dusverre aandacht besteed hebben aan de religieuze context (Braam et al., 1999; Dwyer, Clarke, en Miller, 1990; Kark et al., 1996); in deze artikelen is niet naar individuele religiositeit gekeken, wat de vraag oproept in hoeverre de effecten van de religieuze context die gevonden zijn ook daadwerkelijk contextuele effecten zijn (en niet slechts compositie-effecten). Ook heeft het meeste onderzoek naar kerkgang en gezondheid zich gericht op de Verenigde Staten, en het is de vraag of dit verband in andere samenlevingen gelijksoortig is (Musick, 1996). We richten ons daarom op Europa, en gebruiken de European Social Surveys (2002/2004/2006), die informatie bevatten over mensen uit 21 Europese landen.

Tot dusverre is bij het onderzoek naar effecten van de religieuze context op diverse andere uitkomsten vrijwel uitsluitend ervoor gekozen om landen als contextuele eenheden te hanteren. Wij stellen echter dat de processen die de religieuze context met gezondheid verbinden wellicht op een lager niveau opereren, en dat contextuele eenheden die kleiner zijn dan landen daarom een betere benadering vormen van de invloedrijke sociale omgeving. Daarom gebruiken we in plaats van landen 227 Europese regio's als onze contextuele eenheden, waarbij we de Nomenclature of Territorial Units for Statistics (NUTS) van Eurostat hanteren. Met deze aanpak doen we meer recht aan onze theoretische argumentatie, en het biedt ons de gelegenheid om gebruik te maken van de aanzienlijke variatie in de religieuze samenstelling die er binnen veel Europese landen bestaat.

Hoewel het bestuderen van Europa als geheel het centrale uitgangspunt van dit hoofdstuk is, zullen we bijzondere aandacht besteden aan de Nederlandse situatie. Nederland neemt op het gebied van religiositeit een uitzonderlijke positie in binnen Europa. Allereerst is Nederland een van de weinige Europese landen waar er sprake is van meerdere belangrijke religieuze denominaties. Ten tweede is Nederland gedurende de afgelopen decennia relatief snel gesecculariseerd waardoor ook niet-religieuzen een aanzienlijk deel van de bevolking vormen. Een derde verschil met de meeste andere Europese landen is dat verschillen in kerkgang en denominatiegrootte langs regionale scheidslijnen lopen. De combinatie van deze speciale kenmerken van Nederland doet de vraag rijzen of religiositeit in Nederland op dezelfde wijze invloed uitoefent op gezondheid als in de rest van Europa, zowel op individueel als op regionaal niveau. Hoewel we theoretisch geen reden hebben om op voorhand verwachtingen uit te spreken over verschillen tussen Nederland en Europa als geheel in de invloed van religiositeit op regionaal en individueel niveau op gezondheid, maken de zojuist genoemde aspecten dat het boeiend kan zijn om Nederland er uit te lichten. We hebben dan ook gekozen voor een aanpak waarbij we geen specifieke hypothesen afleiden voor de Nederlandse situatie, maar de algemene hypothesen die we voor Europa als geheel opstellen ook voor Nederland afzonderlijk toetsen.

In dit hoofdstuk beantwoorden we vier specifieke onderzoeksvragen. Allereerst breiden we het onderzoek voor de Verenigde Staten uit met de vraag in hoeverre mensen uit 227 regio's in 21 Europese landen gezonder zijn naarmate ze vaker religieuze diensten bezoeken. Ten tweede bestuderen we in hoeverre mensen gezonder zijn naarmate de mate van kerkgang in de regio waarin ze wonen hoger is. In de derde plaats bekijken we interacties tussen de individuele en contextuele kenmerken door na te gaan in hoeverre het verband tussen kerkgang en gezondheid sterker is naarmate de mate van kerkgang in de regio waarin mensen wonen hoger is. Ten vierde beantwoorden we de vraag in hoeverre de situatie in Nederland anders is dan in Europa als geheel. We meten religiositeit met name aan de hand van de frequentie van kerkbezoek, maar zullen ook rekening houden met religieuze denominaties en de meer psychologische zijde van religiositeit. De gezondheidssituatie van de respondenten is gemeten middels een eigen inschatting door de respondent, die het voordeel biedt dat zowel fysieke als mentale aspecten van de gezondheid gevangen worden.

Theorie en hypothesen

Kerkgang, sociale integratie en gezondheid

Voordat we de rol van de religieuze context bekijken, bespreken we de meest gangbare verklaringen voor de relatie tussen de kerkgang van individuen en hun gezondheid. Hoewel in eerder onderzoek verschillende theoretische invalshoeken gebruikt zijn om de onderliggende mechanismen van dit verband bloot te leggen, is sociale integratie met afstand de meest prominente verklarende factor. Voortbouwend op Durkheims ([1897] 2006) redenering dat sociale integratie een positieve uitwerking heeft op het welbevinden, hebben diverse auteurs betoogd dat het bezoeken van religieuze diensten een gunstig effect heeft op de gezondheid (zie bijvoorbeeld Ellison et al., 2001; Nooney en Woodrum, 2002; Witter et al., 2002). Hiervoor zijn diverse redenen aan te wijzen.

In de eerste plaats bieden religieuze gemeenschappen steun: mensen kunnen terugvallen op anderen die tot dezelfde religieuze gemeenschap behoren (en soms ook op religieuze leiders) voor emotionele, financiële en instrumentele hulp. Dit leidt vervolgens tot een betere mentale gezondheid (de kans op stress en depressie is bijvoorbeeld kleiner) en tot betere mogelijkheden om de fysieke gezondheid in stand te houden of te verbeteren (Schnittker, 2001).

Ten tweede kan integratie in religieuze gemeenschappen effect hebben op de gezondheid middels processen van sociale beïnvloeding. In het algemeen hebben religieuze groepen expliciete normen over gezondheidsgerelateerd gedrag. Excessieve consumptie van alcohol en roken, beide negatief gerelateerd aan gezondheid, worden bijvoorbeeld vaak ontmoedigd in deze gemeenschappen (Cochran, Beeghley, en Bock, 1988). Via het bezoeken van kerkdiensten worden normen over gezondheidsbeschadigend gedrag niet alleen geïnternaliseerd door herhaalde

blootstelling aan de geloofsleer door religieuze leiders, maar ook door medekerkleden in staat te stellen om sociale controle uit te oefenen.

Ten derde kunnen de sociale activiteiten zoals het bezoeken van kerkdiensten een positieve uitwerking op de gezondheid hebben. Het participeren in rituelen, de samenkomst met andere leden van de religieuze gemeenschap en de bevestiging van sociale rollen geeft mensen het gevoel ergens bij te horen, een gevoel van waardering en verbondenheid (Idler en Kasl, 1992). Daarnaast leidt de nabijheid van anderen tijdens deze rituelen tot een vermindering van fysieke stress.

Kortom, in overeenstemming met eerder onderzoek op dit gebied leidt het gebruik van een theoretische redenering rond sociale integratie tot de verwachting dat mensen zich gezonder voelen naarmate ze vaker religieuze diensten bezoeken (H1). Omdat sommige auteurs betogen dat de relatie tussen kerkgang en gezondheid niet veroorzaakt wordt door sociale integratie, maar eerder door de psychologische werking van religieuze betrokkenheid (bijvoorbeeld door het gevoel van controle, troost en zekerheid dat religiositeit mensen kan bieden), houden we in onze modellen tevens rekening met de mate waarin mensen zichzelf religieus achten.

Hoewel we in onze modellen ook rekening houden met verschillen tussen religieuze denominaties stellen we hiervoor geen hypothesen op. Ferraro en Albrecht-Jensen (1991) hebben aangetoond dat leden van conservatieve denominaties in de Verenigde Staten een slechtere gezondheid hebben dan zowel leden van andere, meer liberale denominaties als mensen die niet tot een religieuze groep behoren (met name door het uitoefenen van excessieve sociale controle door medekerkleden en religieuze leiders). Echter, in de Europese context als geheel zoals deze centraal staat in dit hoofdstuk spelen dergelijke kleinschalige, streng conservatieve denominaties nauwelijks een rol. Ook al zijn er zonder meer verschillen tussen diverse denominaties, alle religieuze groepen hebben afkeurende normen over gezondheidsbeschadigend gedrag, en alle denominaties bieden sociale steun en sociale activiteit via rituelen. Daarom verwachten we geen additionele invloed van de specifieke religieuze denominatie waartoe mensen behoren op gezondheidsverschillen.¹

Kerkgang, religieuze context en gezondheid

Indien we Durkheims theorie over sociale integratie nauwkeuriger bekijken, kunnen we stellen dat niet slechts individuele kerkgang, maar ook de religieuze context in ogenschouw genomen moet worden om een compleet beeld te krijgen van de wijze waarop kerkgang gerelateerd is aan gezondheid. Omdat mensen doorgaans tegelijkertijd verschillende soorten sociale banden onderhouden (bijvoorbeeld met familie, vrienden en collega's) kunnen sociale hulpbronnen en informatie over

---

1 De Nederlandse situatie, waarin de gereformeerden een relatief prominente conservatieve religieuze groep vormen, is een uitzondering. Helaas boden onze gegevens geen mogelijkheid tot het onderscheiden van verschillende stromingen binnen het protestantisme.

gezondheidsbevorderend gedrag die verkregen zijn via integratie in een religieuze gemeenschap ook naar andere, niet-religieuze personen verspreid worden (Ellison en George, 1994; Strawbridge et al., 1997). Zo kunnen mensen die in seculiere sociale organisaties omgaan met personen die geïntegreerd zijn in religieuze groepen bijvoorbeeld beïnvloed worden door de religieuze normen ten opzichte van gezondheidsgerelateerd gedrag van deze personen en profiteren van hun sociale netwerk.

We stellen daarom dat niet slechts kerkgang op individueel niveau, maar ook de mate van kerkgang in de sociale omgeving van een individu aandacht verdient. Met name de sociale omgeving op regionaal niveau is hierbij relevant. Vandaag de dag overstijgen veel verbindingen in sociale netwerken het niveau van buurten en plaatsen, hetgeen de nadruk op een sociale omgeving die breder is dan het lokale niveau legitimeert. Daarbij komt dat verschillen in de mate van kerkgang binnen landen vaak regionale grenzen volgen. Gebruik makend van de hierboven beschreven redenering over de rol van sociale netwerken, komen we dan ook tot de hypothese dat mensen zich gezonder voelen naarmate de mate van kerkgang in de regio waarin ze wonen hoger is (H2).

Deze hypothese impliceert dat de mate van kerkgang op regionaal niveau iedereen in gelijke mate beïnvloedt, ongeacht de frequentie waarmee men als individu religieuze diensten bezoekt. Het is echter ook mogelijk dat de mate waarin de gezondheidstoestand van mensen positieve gevolgen ondervindt van het leven in een sterk religieuze regio afhangt van hun kerkbezoek als individu. Indien dit het geval is, houdt dat in dat de sterkte van de relatie tussen kerkgang en gezondheid varieert naar gelang de mate van kerkgang op regionaal niveau verschilt (in dit geval is er sprake van cross-level interactie). We formuleren twee contrasterende hypothesen over de interactie tussen individuele kerkgang en de religieuze context. Ten eerste is het plausibel dat met name mensen die zelf niet vaak religieuze diensten bezoeken profiteren van een hoge mate van kerkbezoek in hun regionale omgeving. Via andere banden in hun sociale netwerk kunnen deze mensen alsnog de specifieke sociale hulpbronnen verkrijgen die voortgebracht worden door religieuze gemeenschappen. Mensen die zelf vaak religieuze diensten bezoeken ondervinden mogelijk juist weinig additioneel voordeel van het leven in een sterk religieuze regio, omdat hun eigen religieuze gemeenschap ze reeds voorziet van voldoende steun, normatieve beïnvloeding en sociale activiteiten. Dit leidt tot de verwachting dat het positieve verband tussen kerkgang en gezondheid zwakker is naarmate de mate van kerkgang op regionaal niveau hoger is (H3a).

Het is daarentegen ook mogelijk dat een hoge mate van kerkgang op regionaal niveau met name voordelen biedt aan mensen die zelf al regelmatig religieuze diensten bijwonen. Dit zou het geval kunnen zijn indien de verspreiding van sociale hulpbronnen van religieuze gemeenschappen naar andere sociale groepen beperkt blijft tot mensen die zelf al het sterkst geïntegreerd zijn in deze religieuze gemeenschappen. Daarbij komt dat een hoge mate van kerkgang in een regio ertoe

kan leiden dat mensen die niet voldoende geïntegreerd zijn in religieuze groepen buiten de boot vallen. Dit kan leiden tot negatieve repercussies voor hun gezondheidstoestand, bijvoorbeeld door middel van stress en sociale uitsluiting. Een tegengestelde verwachting luidt dus dat de positieve relatie tussen kerkgang en gezondheid sterker is naarmate de mate van kerkgang op regionaal niveau hoger is (H3b).

Onderzoeksopzet

Data

Om onze hypothesen te toetsen hebben we gebruikgemaakt van twee databronnen. In de eerste plaats hebben we voor gegevens op individueel niveau gebruikgemaakt van de European Social Surveys (ESS) van 2002, 2004 en 2006 (Jowell et al., 2003; Jowell et al., 2005; Jowell et al., 2007). Deze data worden algemeen gezien als een kwalitatief goede informatiebron en de opgenomen variabelen bezitten een hoge geldigheid en betrouwbaarheid. De surveys bevatten informatie over individuen van 15 jaar en ouder in particuliere huishoudens in dertig Europese landen en Israël. Per surveyronde zijn resultaten van face-to-face interviews met ongeveer 1000 respondenten beschikbaar voor elk van deze landen. In totaal bevat de gecombineerde dataset informatie over 135.139 respondenten.

Ten tweede hebben we, om rekening te houden met regionale verschillen in welvaart, informatie over het Bruto Nationaal Product (BNP) per hoofd van de bevolking in een regio van Eurostat (2008) gebruikt. Eurostat maakt gebruik van de Nomenclature of Territorial Units for Statistics (NUTS), een onderverdeling van landen in regio's op grond van diverse normatieve en analytische criteria, die met name institutionele grenzen binnen landen weerspiegelt. Deze classificatie doet recht aan ons theoretische uitgangspunt bij het onderzoeken van regionale verschillen binnen landen. Het aantal regio's per land varieert van drie regio's in België tot veertig regio's in Nederland. In Nederland volgt de NUTS-classificatie de indeling van de COROP-gebieden. In de ESS is ook gebruikgemaakt van de NUTS classificatie.

Een deel van onze regionale contextkenmerken is verkregen door aggregatie van de ESS-data. Omdat we de betrouwbaarheid van de geaggregeerde regionale kenmerken zo hoog mogelijk wilden houden, hebben we alleen regio's gebruikt met informatie over ten minste dertig respondenten. Om deze reden waren we genoodzaakt de Italiaanse regio's samen te voegen tot grotere gebieden op grond van de NUTS-classificatie. Voor Nederland hebben we echter een uitzondering gemaakt: om voldoende recht te doen aan de sterke regionale verschillen in religiositeit in Nederland, en om voldoende analyse-eenheden over te houden om separate multiniveau-analyses uit te voeren, hebben we besloten om de veertig Nederlandse regio's in de ESS niet samen te voegen tot provinciegrootte. Dit is overigens weinig problematisch: op de regio Delfzijl na (veertien respondenten) zijn

alle Nederlandse regio's (ruimschoots) vertegenwoordigd met ten minste dertig respondenten.²

Na deze bewerking worden (buiten Nederland) nog slechts 6 regio's in onze steekproef vertegenwoordigd door minder dan 100 respondenten, hetgeen erop wijst dat onze geaggregeerde variabelen redelijk betrouwbaar zijn. Voor Cyprus, Denemarken, Israël, Luxemburg, Oekraïne, Rusland, IJsland en Zwitserland is geen indeling volgens de NUTS-classificatie beschikbaar in de ESS. Hierdoor kon de regionale informatie van Eurostat voor deze landen niet gematcht worden met de gegevens op individueel niveau, hetgeen geleid heeft tot het verwijderen van deze landen uit de steekproef. Finland en Bulgarije zijn eveneens verwijderd, in dit geval vanwege ontbrekende informatie voor alle respondenten uit deze landen over religieuze denominatie. Voorts zijn niet alle landen vertegenwoordigd in elk van de surveyrondes (in 2002 was er geen ESS-ronde in Estland, Letland, Roemenië en Slowakije, in 2004 namen Italië, Letland en Roemenië niet deel aan de dataverzameling, en in 2006 was er geen surveyronde in Italië en Tsjechië). Voor de ronde van 2004 zijn Hongarije, Frankrijk, en het Verenigd Koninkrijk verwijderd uit de steekproef wegens ontbrekende informatie voor alle respondenten uit deze landen over religieuze denominatie. In eerste instantie bleven hierdoor 99.374 respondenten beschikbaar voor onze steekproef, uit 227 regio's in 21 Europese landen: België, Duitsland, Estland, Frankrijk, Griekenland, Hongarije, Ierland, Italië, Letland, Nederland, Noorwegen, Oostenrijk, Polen, Portugal, Roemenië, Slovenië, Slowakije, Spanje, Tsjechië, Zweden en het Verenigd Koninkrijk.

Voor onze analyses hebben we slechts respondenten geselecteerd die tussen de 25 en 75 jaar oud waren. Mensen jonger dan 25 jaar wonen vaak nog thuis bij hun ouders en hebben in veel gevallen nog niet hun opleidingsloopbaan afgerond. In de modellen adequaat rekening houden met de sociaal-economische status van de respondenten zou dan ook bemoeilijkt worden indien deze jongste groep niet uit de steekproef verwijderd zou worden. Mensen van 76 jaar of ouder zijn niet in de uiteindelijke modellen opgenomen, omdat zij een bijzonder selectieve groep van relatief gezonde mensen vormen (immers, slechts de meest gezonde mensen halen een hoge leeftijd). Deze selectie heeft geleid tot het verwijderen van nog eens 21.139 respondenten (21,6% is ofwel te jong, ofwel te oud). Extra analyses met andere leeftijdselecties (respectievelijk van respondenten tussen de 25 en 70 jaar oud, en respondenten tussen de 25 en 65 jaar oud) leidden slechts tot marginale veranderingen in onze resultaten. Na verwijdering van respondenten met ontbrekende informatie voor tenminste één van de opgenomen variabelen in onze modellen houden we 70.974 respondenten over voor de uiteindelijke analyses, waaronder 5124 Nederlanders. We hebben geen missende waarden geïmputeerd of gesubstitueerd, omdat het door ontbrekende informatie verloren aantal respondenten vrij laag is (slechts 9,3%) en omdat het grootste deel van de missende waarden veroorzaakt is

---

2 Verwijdering van de regio Delfzijl uit de steekproef en het gebruik van twaalf Nederlandse regio's in de modellen voor Europa als geheel leidden niet tot andere resultaten.

door ontbrekende informatie over religieuze denominatie, hetgeen moeilijk bij te schatten is op grond van andere voor ons beschikbare variabelen.

Operationalisering en analysemethode

In de European Social Surveys is de subjectieve gezondheid gemeten door respondenten te vragen hoe het in het algemeen met hun gezondheid gesteld is. Er zijn vijf antwoordcategorieën: 0 = *zeer slecht*, 1 = *slecht*, 2 = *redelijk*, 3 = *goed*, en 4 = *zeer goed*. Deze maat ondervangt zowel fysieke als mentale aspecten van de algemene gezondheidssituatie van mensen. Eerder onderzoek heeft uitgewezen dat deze subjectieve meting een betrouwbare en geldige maat voor gezondheid is, en tevens een sterke predictor voor mortaliteit (Idler en Benyamini, 1997). Daarnaast volgen we een bijzonder prominente epidemiologische onderzoekstraditie door deze maat te gebruiken.

Kerkgang is gemeten door mensen te vragen hoe vaak ze religieuze diensten bezoeken, buiten speciale gelegenheden. Aanvankelijk werden er zeven categorieën onderscheiden: 'nooit', 'minder vaak', 'alleen op speciale religieuze feestdagen', 'minstens eens per maand', 'eens per week', 'meer dan eens per week' en 'elke dag'. Deze categorisering is te vaag om een transformatie tot een intervalvariabele (bijvoorbeeld het aantal dagen per week dat kerkdiensten bezocht worden) toe te laten. We hebben deze variabele teruggebracht naar drie categorieën: nooit religieuze diensten bezoeken ('nooit'), minder dan eens per week religieuze diensten bezoeken ('soms'), en eens per week of vaker religieuze diensten bezoeken ('vaak'). Deze gecondenseerde categorisering biedt het voordeel dat de berekening van cross-level interacties minder complex wordt. In onze modellen zijn deze drie categorieën opgenomen als dummyvariabelen.

We gebruiken negen controlevariabelen op individueel niveau. Allereerst controleren we voor de religieuze denominatie, om zeker te zijn dat effecten van kerkgang op gezondheid niet slechts veroorzaakt worden door verschillen tussen denominaties in de mate van religieuze participatie. Om informatie over religieuze denominatie te verkrijgen, is respondenten gevraagd of ze zichzelf als lid van een bepaalde religie of geloofsgemeenschap zien. Mensen die deze vraag bevestigend beantwoordden werd vervolgens gevraagd tot welke religie of geloofsgemeenschap ze behoren. Er werden acht categorieën onderscheiden: katholiek, protestants, Oosters-orthodox, andere christelijke religies, Joods, islamitisch, Oosterse religies, en andere niet-christelijke religies. Voor onze analyses hebben we de laatste vijf categorieën samengevoegd in de categorie 'overige religies', vanwege het kleine aantal respondenten in elk van deze groepen. Mensen die antwoordden dat ze bij geen enkele religieuze denominatie behoren vormen eveneens een aparte categorie. Onze uiteindelijke meting van religieuze denominatie bevat daardoor vijf categorieën.

We controleren ook voor de leeftijd van de respondent (gemeten in jaren), omdat de leeftijd zowel aan kerkgang als aan gezondheid gerelateerd is. Tevens nemen

we een kwadratische term voor leeftijd op, om rekening te houden met curvilineaire effecten van leeftijd op gezondheid (immers, de achteruitgang van de gezondheidstoestand bij het ouder worden verloopt het snelst bij de oudere leeftijdsgroepen). Door 0 = *man* en 1 = *vrouw* te coderen houden we rekening met het geslacht van de respondent. We controleren voor de sociaal-economische status van de respondent door vier opleidingsniveaus te onderscheiden, die in de analyses als dummyvariabelen opgenomen worden: (a) al dan niet afgerond primair onderwijs, of de eerste fase van het basisonderwijs, (b) lager secundair onderwijs, of de tweede fase van het basisonderwijs, (c) hoger secundair onderwijs, en (d) tertiair of post-tertiair onderwijs (inclusief postsecundair, non-tertiair onderwijs). Door deze algemene maat te gebruiken in plaats van een meer gedetailleerde categorisering, worden vergelijkbaarheidsproblemen tussen de onderwijssystemen in de diverse landen zoveel mogelijk vermeden. Voorts houden we rekening met de sociaal-economische situatie tijdens het socialisatieproces door het ouderlijke opleidingsniveau in de analyses op te nemen. Deze variabele is op dezelfde wijze gecategoriseerd als het eigen opleidingsniveau. We hebben hiertoe het maximaal behaalde opleidingsniveau van ofwel de moeder, ofwel de vader gebruikt in plaats van het gemiddelde opleidingsniveau van beide ouders. Omdat ongeveer 5 procent van de respondenten in onze steekproef voor beide ouders geen opleidingsniveau gerapporteerd heeft, nemen we daarnaast ook een dummyvariabele in onze modellen op die aangeeft dat de informatie voor deze variabele ontbreekt. Dit zorgt ervoor dat we deze respondenten kunnen behouden voor onze analyses.

De urbanisatiegraad van de woonplaats van de respondenten is in de modellen opgenomen om te controleren voor verschillen in de nabijheid van zowel gebedshuizen als gezondheidsvoorzieningen. Respondenten werd gevraagd of ze wonen in (a) een boerderij of huis op het platteland, (b) een dorp op het platteland, (c) een kleine stad, (d) de buitenwijken of voorsteden van een grote stad, of (e) een grote stad. Omdat het verband tussen de urbanisatiegraad en subjectieve gezondheid niet lineair bleek te zijn, hebben we de vijf categorieën als dummyvariabelen opgenomen. Ten slotte hebben we voor burgerlijke staat gecontroleerd omdat deze gerelateerd is aan zowel de gezondheidssituatie als aan kerkbezoek. We onderscheiden vier groepen: (a) gehuwden en samenwonenden, (b) alleenstaanden, (c) verweduwdde personen, en (d) gescheiden personen. Deze groepen zijn als dummyvariabelen in onze analyses opgenomen.

Om rekening te houden met de gedachte dat niet de sociale component van kerkbezoek, maar eerder de psychologische zijde van religiositeit positieve gevolgen heeft voor de gezondheid, nemen we een item op dat een algemeen gevoel van religiositeit meet. Mensen werd gevraagd: 'Hoe religieus bent u?' en antwoordcategorieën varieerden van 0 (helemaal niet religieus) tot 10 (zeer religieus). Hoewel deze meting geen volledig beeld geeft van de psychologische zijde van religiositeit is het de beste maat die we in deze data tot onze beschikking hebben.

De mate van kerkgang op regionaal niveau is verkregen door het percentage mensen dat vaak (eens per week of vaker) religieuze diensten bezoekt per regio te berekenen, op grond van de individuele gegevens uit de ESS. Op deze manier verkrijgen we een geschikte meting van kerkgang op regionaal niveau. We controleren voor verschillen in welvaart tussen regio's door het BNP per hoofd van de bevolking op regionaal niveau op te nemen in onze modellen (gemeten in US \$, gedeeld door 1000, gecontroleerd voor huidige prijzen en Purchasing Power Parities [PPP's]). Om rekening te houden met de invloed van extreme gevallen aan de onder- en bovenkant van de welvaartsverdeling op onze schattingen, en om te controleren voor niet-lineaire effecten, gebruiken we in onze analyses het logaritme van het BNP. Ten slotte controleren we ook voor het ondervragingsjaar door voor elke surveyronde een dummyvariabele in de modellen op te nemen.

Beschrijving van de data

Tabel 1 bevat beschrijvende statistieken voor de variabelen in onze modellen, voor zowel onze complete steekproef als voor Nederland apart. Gemiddeld voelen Nederlanders zich iets gezonder dan de gemiddelde Europeaan (2,84 versus 2,73). In Europa bezoekt ongeveer één op de drie respondenten nooit religieuze diensten, terwijl dit in Nederland bijna de helft bedraagt. Bijna 49% van de Europeanen bezoekt soms religieuze diensten, terwijl 18,4% dit eens per week of vaker doet. Onder Nederlanders is dit aanmerkelijk lager (respectievelijk 35,4% en 12,1%). In zowel Nederland als geheel Europa vormen de katholieken de grootste religieuze groep (37,5% en 20,7%), gevolgd door de protestanten (11,9% en 15,7%). De Oosters-orthodoxen en mensen van andere denominaties zijn zowel in Europa als geheel als in Nederland veruit in de minderheid. In totaal beschouwt 39,5% van de Europese respondenten zichzelf niet als lid van een religieuze denominatie, terwijl dit in Nederland meer dan de helft is (57,2%). Als het gaat om de vraag hoe religieus mensen zich voelen, blijken Nederlanders opmerkelijk genoeg juist religieuzer te zijn dan de gemiddelde Europeaan.

Kijkend naar de sociale achtergrondkenmerken van de respondenten zijn er slechts marginale verschillen tussen Europa als geheel en Nederland. De gemiddelde leeftijd van de respondenten is 48,5 jaar. De meeste respondenten hebben op zijn minst hoger secundair onderwijs afgerond (61,9% en 61,7%). De steekproef bevat iets meer vrouwen dan mannen (53% en 55%). Verder zien we dat de meeste respondenten ofwel in een dorp op het platteland, ofwel in een kleine stad wonen, en dat de meerderheid getrouwd is of samenwoont.

Het BNP per hoofd van de bevolking varieert aanzienlijk tussen regio's, van \$4592 in de regio Latgale (in Letland) tot \$51.904 in de regio Brussel. In Nederland is de variatie kleiner: van \$16.109 in Oost-Groningen tot \$44.768 in Groot-Amsterdam. Ook in het percentage mensen dat vaak religieuze diensten bezoekt zijn er grote verschillen tussen regio's, met uitersten van 0,0% in Bremen tot 79,5% in de Poolse regio Podkarpacie (in Nederland varieert dit percentage tussen 3,6%

Tabel 1. Beschrijvende statistieken voor de individuele en regionale kenmerken

	Europa (incl. Nederland) (N = 70794)			Nederland (N = 5124)		
	Range	Gemiddelde	S.D.	Range	Gemiddelde	S.D.
Individuele kenmerken						
Subjectieve gezondheid	0 - 4	2,730	,905	0 - 4	2,840	,757
Bezoek van religieuze diensten						
Nooit	0 / 1	,328	,470	0 / 1	,525	,500
Soms	0 / 1	,488	,500	0 / 1	,354	,351
Vaak	0 / 1	,184	,387	0 / 1	,121	,329
Denominatie						
Katholiek	0 / 1	,375	,484	0 / 1	,207	,405
Protestants	0 / 1	,119	,324	0 / 1	,157	,364
Oosters-orthodox	0 / 1	,077	,267	0 / 1	,002	,042
Overige religies	0 / 1	,035	,183	0 / 1	,063	,243
Geen	0 / 1	,395	,489	0 / 1	,572	,495
Hoe religieus bent u?	0 - 10	4,810	2,989	0 - 10	4,990	2,978
Leeftijd	25 - 75	48,548	13,915	25 - 75	48,501	13,498
Opleidingsniveau						
Primair onderwijs	0 / 1	,168	,374	0 / 1	,085	,279
Lager secundair onderwijs	0 / 1	,213	,410	0 / 1	,298	,458
Hoger secundair onderwijs	0 / 1	,322	,467	0 / 1	,280	,449
Tertiair onderwijs	0 / 1	,297	,457	0 / 1	,337	,473
Ouderlijk opleidingsniveau						
Primair onderwijs	0 / 1	,362	,480	0 / 1	,291	,454
Lager secundair onderwijs	0 / 1	,224	,417	0 / 1	,349	,477
Hoger secundair onderwijs	0 / 1	,211	,408	0 / 1	,155	,362
Tertiair onderwijs	0 / 1	,158	,365	0 / 1	,165	,371
Onbekend	0 / 1	,045	,208	0 / 1	,040	,196
Geslacht (1 = vrouw)	0 / 1	,530	,499	0 / 1	,550	,497
Urbanisatiegraad						
Boerderij / huis op het platteland	0 / 1	,062	,241	0 / 1	,045	,206
Plattelandsdorp	0 / 1	,315	,465	0 / 1	,392	,488
Kleine stad	0 / 1	,305	,461	0 / 1	,257	,437
Voorsteden / buitenwijken	0 / 1	,129	,336	0 / 1	,116	,320
Grote stad	0 / 1	,188	,391	0 / 1	,191	,393
Burgerlijke staat						
Getrouwd of samenwonend	0 / 1	,715	,451	0 / 1	,701	,479
Verweduwd	0 / 1	,072	,258	0 / 1	,069	,253
Alleenstaand	0 / 1	,134	,340	0 / 1	,142	,349
Gescheiden	0 / 1	,080	,271	0 / 1	,089	,285
ESS-ronde						
2002	0 / 1	,356	,479	0 / 1	,387	,487
2004	0 / 1	,320	,466	0 / 1	,309	,462
2006	0 / 1	,324	,468	0 / 1	,304	,460
Regionale kenmerken						
BNP per hoofd (/ 1000)	4592 - 51904	21415	8341	16109 - 44768	27726	6412
BNP per hoofd (/ 1000, logaritme)	8,43 - 10,86	9,884	,445	9,69 - 10,71	10,2	,213
Percentage dat vaak religieuze diensten bezoekt	0,0 - 79,5	18,400	16,343	3,6 - 26,6	12,796	5,495

in Noord-Limburg en 26,6% in Noord-Overijssel). Het gemiddelde percentage mensen dat vaak religieuze diensten bezoekt op regionaal niveau is in Europa als geheel 18,4% en in Nederland 12,8%. Beschrijvende statistieken voor elke regio afzonderlijk (beschikbaar op aanvraag) onthullen dat deze verschillen tussen regio's niet slechts verschillen tussen landen weerspiegelen: in veel gevallen zijn de verschillen binnen landen in het percentage mensen dat vaak religieuze diensten bezoekt net zo groot als (of zelfs groter dan) verschillen tussen landen. Een voorbeeld: in West-Ierland bezoekt 74,1% meer dan eens per week religieuze diensten, terwijl dit in de regio Dublin slechts 39,9% bedraagt.

Analysemethode

Om rekening te houden met de clustering van individuen binnen regio's en landen gebruiken we multiniveau-analyses om onze hypothesen te toetsen. Het negeren van deze clustering zou immers leiden tot een onderschatting van standaardfouten (Snijders en Bosker, 1999). We gebruiken individuen als eenheden op Niveau 1, regio's als eenheden op Niveau 2, en landen als eenheden op Niveau 3. Hoewel we geen landkenmerken in onze modellen opnemen is het essentieel om dit analyse-niveau expliciet te onderscheiden, omdat de effecten van de regionale kenmerken anders mogelijk overschat worden. In de separate modellen voor Nederland hanteren we uiteraard alleen de laagste twee analyseniveaus. Voor elk van onze modellen rapporteren we regressiecoëfficiënten (B), standaardfouten (S.E.), Niveau 1-, Niveau 2- en Niveau 3-variantie die niet verklaard wordt door de modellen, en de Deviance, die een betere fit aangeeft naarmate de waarde lager is.

Resultaten

In tabel 2 zijn de resultaten weergegeven van de analyses waarin de relaties tussen subjectieve gezondheid enerzijds en individuele kerkgang en controlevariabelen anderzijds geschat zijn. De resultaten worden separaat gepresenteerd voor Europa als geheel en voor Nederland. Allereerst bespreken we echter het nulmodel (niet getoond in de tabel), waarin slechts variantiecomponenten opgenomen zijn. Voor Europa vinden we variantie op alle drie de analyseniveaus (respectievelijk ,735, ,007 en ,082), waarvan de sterkste spreiding zich op het individuele niveau bevindt. De intraklassecorrelatie van individuen binnen regio's bedraagt $(,007 / (,735 + ,007 + ,082)) = ,008$, terwijl de intraklassecorrelatie van individuen binnen landen $(,082 / (,735 + ,007 + ,082)) = ,100$ blijkt te zijn. Hoewel 10,0% van de variantie in gezondheid zich bevindt op het landniveau, en slechts 0,8% op het regioniveau, hebben we ervoor gekozen om regio's als de meest relevante contextuele eenheden in dit hoofdstuk te beschouwen vanwege de redenen die we in de inleiding beschreven hebben. We zullen na de bespreking van onze resultaten verder ingaan op het nut van deze aanpak. Voor Nederland bedraagt de variantie op individueel en regionaal niveau respectievelijk ,573 en ,001 (ofwel een intraklassecorrelatie

van ,002), hetgeen erop wijst dat, in vergelijking met andere landen, gezondheidsverschillen in Nederland relatief weinig te wijten zijn aan regionale factoren.

In Model A worden resultaten getoond van analyses waarin de controlevariabelen op het individuele niveau toegevoegd zijn. De resultaten zijn grotendeels hetzelfde voor Nederland en geheel Europa. Ten eerste blijkt dat vrouwen zich minder gezond voelen dan mannen, en dat mensen zich minder gezond voelen naarmate ze ouder zijn. Mensen uit de minst geürbaniseerde plaatsen voelen zich het meest gezond, en gehuwden voelen zich gezonder dan ongehuwden, ongeacht of deze mensen gescheiden, alleenstaand, of verweduwd zijn. Onze bevinding dat mensen zich gezonder voelen naarmate ze hoger opgeleid zijn, komt overeen met bevindingen in eerder onderzoek. Wanneer we kijken naar de sociaal-economische status van de ouders, dan zien we dat mensen met ouders die tenminste hoger secundair onderwijs afgerond hebben zich het meest gezond voelen, al zijn de verschillen voor Nederlanders niet significant. In Europa als geheel voelden mensen die in 2002 geïnterviewd werden zich iets minder gezond dan mensen die in 2004 en 2006 deelnamen, in Nederland voelde men zich juist gezonder in 2002.

Kijkend naar de invloed van de religieuze denominatie waartoe mensen behoren op hun subjectieve gezondheid zien we dat katholieken qua gezondheid niet verschillen van mensen zonder religieuze denominatie. Protestanten voelen zich gezonder dan beide groepen, terwijl Oosters-orthodoxe mensen en personen die tot de overige religieuze groepen behoren zich het minst gezond voelen. Dit wordt mogelijk veroorzaakt door discriminatie en marginalisatie van deze religieuze groepen in sommige landen, maar mogelijk ook door sociale verschillen tussen religieuze denominaties die we niet ondervangen hebben met de controlevariabelen in ons model. Verder valt op dat de gezondheidsverschillen tussen denominaties in Nederland een stuk geprononceerder zijn dan in Europa. De spreiding op individueel niveau neemt substantieel af na opname van de controlevariabelen.

De resultaten die gepresenteerd worden in Model B laten zien dat mensen zich gezonder voelen naarmate ze vaker kerkdiensten bezoeken, zelfs indien we controleren voor diverse andere variabelen op individueel niveau. Na toevoeging van kerkgang aan het model veranderen de andere parameterschattingen amper in vergelijking met de eerdere modellen. Een interessante uitzondering is echter dat de gezondheidsverschillen tussen de religieuze denominaties in sommige gevallen meer uitgesproken worden na opname van kerkgang. Nadat we rekening houden met het feit dat katholieken doorgaans vaker religieuze diensten bezoeken dan protestanten en mensen die niet tot een religieuze denominatie behoren, blijkt dat katholieken zich minder gezond voelen dan mensen uit deze twee groepen. In tegenstelling tot wat we verwachtten zijn er blijkbaar toch gezondheidsverschillen tussen denominaties die niet toe te schrijven zijn aan verschillen in kerkbezoek.

In Model C hebben we het item dat meet hoe religieus mensen zichzelf achten aan de analyse toegevoegd. Op deze wijze kunnen we vaststellen in hoeverre de

Tabel 2. Resultaten van multiniveau lineaire regressie van subjectieve gezondheid op individuele kerkgang en controlevariabelen op individueel niveau

	Europa					
	Model A		Model B		Model C	
	B	S.E.	B	S.E.	B	S.E.
Intercept	3,509	,076	3,496	,076	3,510	,077
Geslacht (1 = vrouw)	-,080	,006	-,083	,006	-,080	,006
Leeftijd	-,022	,002	-,022	,002	-,023	,002
Leeftijd ²	,000	,000	,000	,000	,000	,000
Urbanisatiegraad						
Boerderij/huis op platteland	,043	,016	,041	,016	,041	,016
Plattelandsdorp	-,008	,010	-,009	,010	-,009	,010
Kleine stad	-,006	,010	-,007	,010	-,007	,010
Buitenwijken/voorsteden	-,004	,011	-,003	,011	-,004	,011
Grote stad (ref.)						
Burgerlijke staat						
Getrouwd/samenwonend (ref.)						
Verweduwd	-,112	,013	-,112	,013	-,112	,013
Nooit gehuwd	-,101	,009	-,100	,009	-,100	,009
Gescheiden	-,088	,012	-,086	,012	-,086	,012
Opleidingsniveau						
Primair (ref.)						
Lager secundair	,150	,011	,150	,011	,149	,011
Hoger secundair	,250	,011	,250	,011	,248	,011
Tertiair	,379	,011	,378	,011	,377	,011
Ouderlijk opleidingsniveau						
Primair (ref.)						
Lager secundair	,009	,009	,009	,009	,009	,009
Hoger secundair	,048	,011	,049	,011	,048	,011
Tertiair	,041	,011	,042	,011	,041	,011
Onbekend	-,069	,016	-,067	,016	-,067	,016
ESS-ronde						
2002 (ref.)						
2004	,015	,008	,016	,008	,015	,008
2006	,028	,008	,029	,008	,029	,008
Denominatie						
Geen (ref.)						
Katholiek	-,000	,009	-,021	,009	-,008	,009
Protestants	,019	,011	,003	,011	,014	,011
Oosters-orthodox	-,112	,023	-,126	,023	-,112	,024
Overige religies	-,101	,017	-,121	,018	-,104	,018
Bezoeken religieuze diensten						
Nooit (ref.)						
Soms			,037	,008	,048	,008
Vaak			,048	,011	,070	,012
Hoe religieus bent u?					-,007	,001
Niveau 1 variantie (individu)	,628		,628		,628	
Niveau 2 variantie (regio's)	,005		,005		,005	
Niveau 3 variantie (landen)	,083		,083		,084	
Deviance	168753		168728		168706	

Noot: Vetgedrukt = significant bij $p < ,10$.

Nederland					
Model A		Model B		Model C	
B	S.E.	B	S.E.	B	S.E.
3,469	,149	3,459	,150	3,463	,150
-,066	,021	-,067	,021	-,065	,021
-,023	,006	-,023	,006	-,023	,006
,000	,000	,000	,000	,000	,000
,144	,055	,144	,055	,143	,055
,040	,029	,039	,029	,039	,029
,012	,031	,012	,031	,012	,031
-,040	,038	-,039	,038	-,040	,038
-,100	,044	-,101	,044	-,101	,044
-,205	,031	-,205	,031	-,204	,030
-,103	,038	-,102	,038	-,101	,038
,122	,041	,121	,041	,120	,041
,183	,043	,181	,043	,181	,043
,338	,044	,336	,044	,336	,044
,038	,027	,038	,027	,038	,027
-,013	,034	-,013	,034	-,012	,034
,028	,035	,028	,035	,029	,035
-,121	,054	-,118	,054	-,119	,054
-,071	,025	-,070	,025	-,071	,025
-,043	,025	-,043	,025	-,043	,025
-,018	,027	-,035	,032	-,031	,032
,086	,030	,063	,036	,069	,037
-,552	,243	-,568	,244	-,562	,244
-,120	,043	-,142	,047	-,135	,048
		,024	,027	,028	,027
		,043	,041	,050	,042
				-,003	,004
,528		,528		,528	
,000		,000		,000	
11265		11264		11264	

relatie tussen kerkgang en subjectieve gezondheid simpelweg de psychologische gevolgen van religiositeit weerspiegelt in plaats van de sociale consequenties van religieuze integratie. Onze resultaten wijzen erop dat controle voor dit item het verband tussen kerkgang en subjectieve gezondheid niet weg verklaart. Integendeel: rekening houden met deze meting van religiositeit leidt ertoe dat de relatie sterker blijkt te zijn. Verrassend genoeg blijken mensen zich in Europa als geheel minder gezond te voelen naarmate ze een sterkere mate van religiositeit rapporteren (voor Nederland is dit effect echter niet significant). Additionele analyses tonen aan dat deze bevinding niet veroorzaakt wordt door collineariteitsproblemen: het bivariate verband tussen deze meting van religiositeit en gezondheid is eveneens negatief. Waarschijnlijk meet deze specifieke maat aspecten van religiositeit die veroorzaakt worden door een verslechterende gezondheidssituatie. Dit zou overeenkomen met de bevinding uit eerder onderzoek dat de mate waarin mensen bidden negatief gerelateerd is aan hun gezondheidstoestand, een resultaat dat vermoedelijk het beste geïnterpreteerd kan worden als een toename in bidden die volgt op een verslechtering in de gezondheidssituatie (Ellison et al., 2001).

Kortom, onze eerste hypothese, waarin we stelden dat kerkgang in Europa positief gerelateerd is aan subjectieve gezondheid, wordt door onze resultaten ondersteund. Interessant is echter dat dit niet geldt voor Nederland: de relatie tussen kerkgang en gezondheid is hier duidelijk zwakker, hetgeen niet slechts ligt aan de grotere standaardfouten, maar ook aan een lagere effectsterkte. Verschillen tussen denominaties blijken in Nederland juist een stuk prominenter te zijn dan in Europa als geheel: de verschillen in Model C zijn voor Nederland ongeveer vier maal zo groot als voor Europa als geheel (op het verschil tussen overige religies en mensen zonder denominatie na). Hoewel religiositeit zowel in Nederland als in Europa als geheel invloed uitoefent op de gezondheid, lijkt dit in Nederland vooral te gebeuren middels groepsverschillen, en in Europa met name door verschillen in religieuze integratie, ongeacht de groep waartoe men behoort.

In tabel 3 zijn resultaten met betrekking tot de rol van de religieuze context getoond. In Model D is de mate van kerkgang op regionaal niveau (gemeten als het percentage mensen dat vaak religieuze diensten bezoekt) toegevoegd aan de analyses. In tegenstelling tot onze tweede hypothese blijken mensen zich, zowel in Europa als geheel als in Nederland, niet significant gezonder te voelen naarmate de regio waarin ze wonen een hogere mate van kerkbezoek kent. Controle voor het BNP per hoofd in Model E verandert hier niets aan. In Europa blijkt het BNP per hoofd van de bevolking positief gerelateerd te zijn aan de gezondheid. De variantie in gezondheid op regionaal en vooral nationaal niveau neemt af indien we rekening houden met verschillen in economische welvaart. In Nederland heeft het BNP per hoofd geen additionele invloed op de gezondheid.

Model F laat zien dat er, voor Europa als geheel althans, sprake is van significante cross-level interacties tussen de kerkgang van individuen en de mate van

kerkgang in de regio waar deze individuen wonen. De resultaten bevestigen dat het gezondheidsverschil tussen mensen die nooit religieuze diensten bezoeken en mensen die soms religieuze diensten bezoeken het kleinst is ($B = 0.034$) in regio's waarin niemand vaak religieuze diensten bezoekt. Dit verschil neemt toe naarmate het percentage mensen dat vaak religieuze diensten bezoekt groter is (gegeven dat 0,0% vaak religieuze diensten bezoekt in Bremen, en 79,5% in de Poolse regio Podkarpaczie, impliceert dit dat de grootte van het gezondheidsverschil tussen mensen die nooit en mensen die soms religieuze diensten bezoeken varieert tussen 0,034 en 0,114). Ook het gezondheidsverschil tussen mensen die nooit religieuze diensten bezoeken en mensen die vaak religieuze diensten bezoeken, blijkt groter te zijn naarmate het percentage mensen dat op regionaal niveau vaak religieuze diensten bezoekt hoger is (variërend tussen 0,025 en 0,185). Deze bevindingen ondersteunen hypothese 3b en weerspreken hypothese 3a: in plaats van de mogelijkheid tot compensatie middels sociale hulpbronnen te bieden aan mensen die niet sterk geïntegreerd zijn in religieuze gemeenschappen, draagt een sterk religieuze context bij aan de vergroting van de gezondheidskloof tussen mensen die vaak religieuze diensten bezoeken en mensen die dit zelden of nooit doen.

Voor Nederland gaat dit echter niet op: de mate waarin mensen op regionaal niveau kerkdiensten bezoeken heeft geen invloed op het verband tussen kerkbezoek en gezondheid. Dit hoeft echter niet te betekenen dat de religieuze context in Nederland volkomen irrelevant is voor de gezondheidstoestand van mensen. Waar we op individueel niveau gezien hebben dat niet zozeer kerkbezoek, maar vooral de religieuze groep waartoe men behoort de gezondheid beïnvloedt, is het evengoed mogelijk dat een soortgelijk proces zich op regionaal niveau afspeelt: wellicht is voor Nederlanders niet de mate waarin mensen in hun sociale omgeving religieuze diensten bezoeken het meest bepalend, maar juist de religieuze groep waartoe deze mensen behoren. Om na te gaan in hoeverre deze redenering opgaat hebben we een aantal extra modellen geschat waarin respectievelijk het percentage katholieken, het percentage protestanten en het percentage mensen zonder denominatie op regionaal niveau opgenomen is (helaas was het simultaan opnemen van deze kenmerken door de hoge onderlinge correlaties niet mogelijk). De resultaten van deze analyses zijn voor Europa als geheel gepresenteerd in tabel 4, en voor Nederland in tabel 5.

Wanneer we kijken naar de resultaten voor Europa als geheel in tabel 4, dan zien we allereerst dat zowel het percentage katholieken als het percentage zonder denominatie op regionaal niveau geen invloed heeft op de gezondheid. Niet alleen is er geen sprake van directe contextuele effecten (Model G en Model K), ook is er geen significante interactie tussen individueel kerkbezoek en het percentage katholieken of het percentage zonder denominatie (Model H en Model L). Het percentage protestanten in een regio is echter wel van belang. Om te beginnen zien we een direct contextueel effect: mensen voelen zich gezonder naarmate er meer

Tabel 3. Resultaten van multiniveau lineaire regressie van subjectieve gezondheid op kerkgang op individueel en regionaal niveau, met individuele en regionale controlevariabelen

	Europa					
	Model D		Model E		Model F	
	B	S.E.	B	S.E.	B	S.E.
Intercept	3,518	,080	2,267	,240	2,260	,234
Individueel niveau						
Denominatie						
Geen (ref.)						
Katholiek	-,008	,010	-,008	,010	-,009	,010
Protestants	,014	,011	,014	,011	,012	,012
Oosters-Orthodox	-,112	,024	-,110	,024	-,103	,024
Overige religies	-,104	,018	-,105	,018	-,105	,018
Bezoeken religieuze diensten						
Nooit (ref.)						
Soms	,048	,008	,048	,008	,034	,014
Vaak	,071	,012	,070	,012	,025	,025
Hoe religieus bent u?	-,007	,001	-,007	,001	-,006	,001
Regionaal niveau						
% bezoekt vaak religieuze diensten	-,000	,001	-,001	,001	-,001	,001
BNP per hoofd (log)			,126	,023	,128	,023
Cross-level interacties						
% bezoekt vaak religieuze diensten * als individu soms religieuze diensten bezoeken					,001	,001
% bezoekt vaak religieuze diensten * als individu vaak religieuze diensten bezoeken					,002	,001
Variatiecomponenten						
Niveau 1 variantie (individu)	,628		,628		,626	
Niveau 2 variantie (regio's)	,005		,004		,004	
Niveau 3 variantie (landen)	,084		,060		,056	
Random slope soms religieuze diensten bezoeken					,004	
Random slope vaak religieuze diensten bezoeken					,017	
Deviance	168706		168679		168586	

Noot: Resultaten zijn gecontroleerd voor geslacht, leeftijd, leeftijd², urbanisatiegraad, burgerlijke staat, opleidingsniveau, ouderlijk opleidingsniveau en ESS-ronde. Vetgedrukt = significant bij $p < ,10$.

Nederland					
Model D		Model E		Model F	
B	S.E.	B	S.E.	B	S.E.
3,445	,152	3,387	,534	3,379	,557
-,028	,033	-,028	,033	-,027	,033
,065	,037	,065	,037	,067	,037
-,562	,244	-,561	,244	-,566	,244
-,136	,048	-,136	,048	-,130	,048
,028	,027	,028	,027	,018	,071
,048	,042	,048	,042	,042	,104
-,003	,004	-,003	,004	-,003	,004
,001	,002	,001	,002	,002	,003
		,006	,050	,005	,052
				-,000	,005
				,000	,007
,528		,527		,524	
,000		,000		,001	
				,008	
				,007	
11263		11263		11256	

Tabel 4. Resultaten van multiniveau lineaire regressie van subjectieve gezondheid op denominatie op individueel en regionaal niveau, met individuele en regionale controlevariabelen; Europa als geheel

	% Katholieken				% Protestanten			
	Model G		Model H		Model I		Model J	
	B	S.E.	B	S.E.	B	S.E.	B	S.E.
Intercept	2,293	,236	2,285	,230	2,273	,231	2,306	,226
Individueel niveau								
Bezoeken religieuze diensten								
Nooit (ref.)								
Soms	,048	,008	,059	,014	,048	,008	,023	,012
Vaak	,071	,012	,058	,025	,070	,012	,019	,020
Regionaal niveau								
% Katholieken	,000	,001	,000	,001				
% Protestanten					,002	,001	,001	,001
% Geen denominatie								
Cross-level interacties								
% Katholieken * soms religieuze diensten bezoeken			-,000	,000				
% Katholieken * vaak religieuze diensten bezoeken			,000	,000				
% Protestanten * soms religieuze diensten bezoeken							,002	,001
% Protestanten * vaak religieuze diensten bezoeken							,004	,001
% Geen denominatie * soms religieuze diensten bezoeken								
% Geen denominatie * vaak religieuze diensten bezoeken								
Variatiecomponenten								
Niveau 1 variantie (individu)	,628		,626		,628		,626	
Niveau 2 variantie (regio's)	,004		,004		,004		,003	
Niveau 3 variantie (landen)	,062		,058		,062		,058	
Random slope soms religieuze diensten bezoeken			,003				,002	
Random slope vaak religieuze diensten bezoeken			,018				,017	
Deviance	168679		168589		168675		168571	

Noot: Resultaten zijn gecontroleerd voor geslacht, leeftijd, leeftijd², urbanisatiegraad, burgerlijke staat, opleidingsniveau, ouderlijk opleidingsniveau, ESS-ronde, denominatie, religiositeit en regionaal BNP per hoofd. Vetgedrukt = significant bij $p < ,10$.

Tabel 5. Resultaten van multiniveau lineaire regressie van subjectieve gezondheid op denominatie op individueel en regionaal niveau, met individuele en regionale controlevariabelen; alleen Nederland

	% Katholieken				% Protestanten			
	Model G		Model H		Model I		Model J	
	B	S.E.	B	S.E.	B	S.E.	B	S.E.
Intercept	3,475	,535	3,510	,537	3,269	,546	3,229	,562
Individueel niveau								
Bezoeken religieuze diensten								
Nooit (ref.)								
Soms	,031	,027	-,059	,046	,029	,027	,048	,050
Vaak	,049	,042	,061	,068	,049	,042	,019	,075
Regionaal niveau								
% Katholieken	-,001	,001	-,003	,001				
% Protestanten					,001	,001	,002	,001
% Geen denominatie								
Cross-level interacties								
% Katholieken * soms religieuze diensten bezoeken			,004	,002				
% Katholieken * vaak religieuze diensten bezoeken			-,000	,003				
% Protestanten * soms religieuze diensten bezoeken							-,002	,002
% Protestanten * vaak religieuze diensten bezoeken							,002	,003
% Geen denominatie * soms religieuze diensten bezoeken								
% Geen denominatie * vaak religieuze diensten bezoeken								
Variantiecomponenten								
Niveau 1 variantie (individu)	,527		,524		,527		,524	
Niveau 2 variantie (regio's)	,000		,000		,000		,001	
Random slope soms religieuze diensten bezoeken			,003				,007	
Random slope vaak religieuze diensten bezoeken			,009				,006	
Deviance	11262		11250		11262		11254	

Noot: Resultaten zijn gecontroleerd voor geslacht, leeftijd, leeftijd², urbanisatiegraad, burgerlijke staat, opleidingsniveau, ouderlijk opleidingsniveau, ESS-ronde, denominatie, religiositeit en regionaal BNP per hoofd. Vetgedrukt = significant bij $p < ,10$.

% Geen denominatie			
Model K		Model L	
B	S.E.	B	S.E.
3,433	,535	3,334	,541

,029	,027	,354	,159
,051	,042	,055	,252

,001	,001	,003	,002
------	------	-------------	------

--	--	--	--

--	--	--	--

		-,006	,003
		,000	,000

,528		,525	
,000		,000	

		,004	
--	--	------	--

		,011	
--	--	------	--

11263		11253	
-------	--	-------	--

protestanten in hun regio wonen, ongeacht hun eigen denominatie of de mate waarin ze religieuze diensten bezoeken. Daarnaast treedt er ook een interactie-effect op: gezondheidsverschillen op grond van individueel kerkbezoek zijn groter naarmate de regio waarin deze individuen wonen een hoger percentage protestanten kent. Met andere woorden: iedereen profiteert van een hoog percentage protestanten in de regio, maar toch met name mensen die zelf sterk geïntegreerd zijn in religieuze groepen.³ In Europa als geheel spelen religieuze denominaties dus niet slechts op individueel niveau, maar ook op contextueel niveau slechts een kleine rol, de opmerkelijke uitzondering van het percentage protestanten daargelaten.

Vervolgens kijken we naar tabel 5, waarin de resultaten van dezelfde modellen voor Nederland weergegeven zijn. Allereerst blijkt uit Model G, Model I en Model K dat het percentage katholieken, het percentage protestanten en het percentage zonder denominaties op regionaal niveau voor Nederlanders geen directe invloed uitoefenen op hun gezondheid. Er is echter wel sprake van interactie tussen het regionale niveau en het individuele niveau. In de eerste plaats blijkt uit Model H dat mensen die soms religieuze diensten bezoeken in regio's met een laag percentage katholieken zich minder gezond voelen dan mensen die nooit religieuze diensten bezoeken, maar dat dit verschil kleiner wordt (en uiteindelijk van richting verandert) naarmate het percentage katholieken (variërend van 0,0% in Delfzijl tot 56,6% in Midden-Limburg) toeneemt. Ongeacht hun eigen denominatie zijn mensen die soms religieuze diensten bezoeken dus beter af naarmate ze in een sociale omgeving met meer katholieken wonen.

Vervolgens laat Model L zien dat mensen die soms religieuze diensten bezoeken in regio's zonder mensen zonder denominatie aanmerkelijk gezonder zijn dan mensen die nooit religieuze diensten bezoeken, maar dat dit verschil kleiner wordt naarmate er meer mensen zonder denominatie in de regio wonen. In regio's waarin 59% tot geen denominatie behoort (,354/,006) bedraagt het gezondheidsverschil tussen mensen die soms religieuze diensten bezoeken en mensen die dit nooit doen 0. In regio's met een nog hoger percentage mensen zonder denominatie (in dit geval liefst vijftien van de veertig Nederlandse regio's) is het verschil zelfs negatief: hier is het beter voor de gezondheid om nooit religieuze diensten te bezoeken dan om soms religieuze diensten te bezoeken. Voor protestanten is geen sprake van significante interactie-effecten, hoewel dit deels te wijten zal zijn aan het feit dat de steekproefgrootte voor Nederland aanmerkelijk kleiner was dan voor Europa als geheel, hetgeen een goede vergelijking bemoeilijkt. Al met al kunnen we stellen dat de religieuze context ook in Nederland van belang is; niet middels het percentage mensen dat vaak religieuze diensten bezoekt, maar eerder door regionale verschillen in de grootte van denominaties, die in wisselwerking met individueel

---

3 Helaas waren we niet in staat om uit te zoeken of dit sterker geldt voor individuen die zelf ook protestant zijn, vanwege een groot aantal regio's waarin ofwel geen katholieken, ofwel geen protestanten vertegenwoordigd waren. Het berekenen van interactie-effecten tussen eigen denominatie en het percentage mensen behorend tot de eigen denominatie op regionaal niveau werd hierdoor helaas onmogelijk.

kerkbezoek de gezondheid beïnvloeden. Zowel voor Nederlanders als voor inwoners van Europa als geheel is de religieuze context dus van invloed op hun gezondheid, alleen blijkt de manier waarop dit het geval is te verschillen.⁴

Conclusie en discussie

In deze bijdrage hebben we ons gericht op de invloed die de religieuze context en de eigen religiositeit samen op de gezondheid hebben in Europa, waarbij we daarnaast ook specifiek naar de Nederlandse situatie gekeken hebben. Ter beantwoording van de eerste onderzoeksvraag laten onze bevindingen zien dat kerkgang ook in Europa positief gerelateerd is aan subjectieve gezondheid. Voor Nederland blijkt dit echter in mindere mate het geval te zijn: waar de invloed van kerkbezoek in Nederland relatief zwak is, zijn verschillen in gezondheid tussen religieuze denominaties juist relatief sterk in Nederland. Individuele religiositeit beïnvloedt de gezondheid in Nederland via andere wegen dan in Europa als geheel.

Vervolgens stelden we de vraag in welke mate mensen zich gezonder voelen naarmate de mate van kerkgang in de regio waarin ze wonen hoger is. In tegenstelling tot onze verwachting blijken mensen zich niet gezonder te voelen naarmate de regio waarin ze wonen een hogere mate van kerkbezoek heeft. Zowel in Europa als geheel als in Nederland is er op regionaal niveau dan ook geen sprake van een gelijkmatige verspreiding van steun en informatie uit religieuze organisaties naar andere inwoners. Dit betekent echter niet dat de religieuze context niet relevant is in het bestuderen van het verband tussen kerkgang en gezondheid. De mate van kerkgang op regionaal niveau in Europa als geheel beïnvloedt de sterkte van het verband tussen individueel kerkbezoek en gezondheid, door aan sommigen meer voordelen te bieden dan aan anderen. In plaats van mensen die nooit kerkdiensten bezoeken te compenseren (door middel van *spill-over* van steun en informatie aan mensen buiten religieuze gemeenschappen), vergroot een sterk religieuze context juist gezondheidsverschillen tussen mensen die sterk geïntegreerd zijn in religieuze gemeenschappen en mensen die dat niet zijn.

Voor Nederland geldt dit echter niet: er is geen sprake van interactie tussen individueel en regionaal kerkbezoek in de beïnvloeding van gezondheid. Het verband tussen individuele kerkgang en gezondheid wordt echter wel beïnvloed door het percentage katholieken en het percentage mensen zonder denominatie op regionaal niveau: mensen die soms religieuze diensten bezoeken zijn relatief beter af in regio's met een hoog percentage katholieken, maar juist relatief slechter in regio's die een hoog percentage mensen zonder denominatie kennen. Voor Europa

---

4 De bescheiden variantie op regionaal niveau roept de vraag op in hoeverre het nuttig is om dit niveau analytisch te onderscheiden. Daarom hebben we enkele additionele analyses uitgevoerd (resultaten zijn op aanvraag verkrijgbaar), waarin we slechts landen en individuen als analyseniveaus opnamen. De resultaten van deze analyses verschillen slechts marginaal van de resultaten van de drieniveau-modellen. Er is echter een belangrijk verschil: we vonden geen cross-level interacties in deze additionele analyses. Het negeren van de regionale diversiteit in de mate van kerkgang binnen Europese landen door niet expliciet een regionaal niveau te onderscheiden in de analyses maskeert op deze manier de complexe wisselwerking tussen individuele kerkgang en de sociale omgeving van deze individuen.

als geheel vonden we deze effecten van de denominatiegrootte op regionaal niveau niet, al bleek daar juist het percentage protestanten van belang te zijn: een hoger percentage protestanten op regioniveau heeft een positief effect op de gezondheid voor alle inwoners van deze regio's, en vooral op diegenen die vaak religieuze diensten bezoeken. De religieuze context beïnvloedt gezondheidsverschillen in Nederland dus op een andere manier dan in Europa.

In het algemeen concluderen we dat het simultaan analyseren van individuele religiositeit en de religieuze context een beter en vollediger beeld geeft van de aard van het verband tussen religiositeit en gezondheid. De religieuze context op regionaal niveau beïnvloedt de gezondheid amper middels directe contextuele effecten, maar vooral door een complexe wisselwerking met de mate van individuele integratie in religieuze gemeenschappen. Dit onderstreept onze stelling dat theoretische verklaringen die (voortbouwend op Durkheim) religieuze integratie met gezondheid verbinden niet slechts individuele sociale integratie, maar ook de sociale context in bredere zin in ogenschouw zouden moeten nemen. Normen over gezondheidsbeschadigend gedrag, steun die geboden wordt door religieuze gemeenschappen en leiders, en sociale activiteiten binnen religieuze organisaties kunnen de gezondheid zelfs buiten de grenzen van de eigen religieuze gemeenschap beïnvloeden.

In vervolgonderzoek zou vooruitgang geboekt kunnen worden door het onderscheiden van verschillende gezondheidsindicatoren. Hoewel de maat die wij gebruiken een sterke en betrouwbare meting van de gezondheid is, zou het interessant zijn om ook meer specifieke gezondheidsaspecten te bekijken (zoals depressie, gezondheidsbeschadigend gedrag en hart- en vaatziekten). Helaas is er voor zover we weten geen databron beschikbaar die dergelijke gedetailleerde informatie bevat voor een groot aantal Europese landen.

Ten tweede zijn we niet in staat geweest om uit te zoeken in hoeverre onze resultaten beïnvloed zijn door selectiviteitsproblemen. Deze zouden optreden indien de relatie tussen kerkgang en gezondheid niet slechts veroorzaakt zou zijn door de gunstige effecten van kerkgang op gezondheid, maar ook doordat minder gezonde mensen minder goed in staat zijn om religieuze diensten te bezoeken. Resultaten uit eerder onderzoek laten echter zien dat selectiviteit slechts een klein deel van de relatie tussen kerkgang en gezondheid veroorzaakt (Idler, 1987). Daarbij komt dat, terwijl de relatie tussen kerkgang op individueel niveau en gezondheid mogelijk deels door selectie verklaard wordt, dit minder plausibel is voor de regionale variatie in deze relatie. Verder bleken onze resultaten niet te veranderen wanneer we andere leeftijdsselecties gebruikten (bijvoorbeeld door respondenten ouder dan 65 uit de steekproef te verwijderen). Omdat de combinatie van een hoge mate van religiositeit en fysiek niet in staat zijn om religieuze diensten te bezoeken het meest zal voorkomen in de leeftijdsgroep boven 65 jaar, leveren deze additionele analyses verdere steun voor onze stelling dat selectiviteit waarschijnlijk amper een rol speelt in onze resultaten.

Hoewel we vinden dat zowel individuele als contextuele aspecten van religiositeit van belang zijn voor de gezondheid van zowel Nederlanders als inwoners van Europa als geheel, roepen de verschillen in de wijze waarop dit gebeurt vragen op. Het belang van verschillen tussen religieuze denominaties in Nederland, zelfs nadat rekening gehouden is met verschillen in kerkbezoek, zet vraagtekens bij theorieën die de relatie tussen religiositeit en gezondheid geheel toeschrijven aan sociale integratie in de eigen religieuze groep. Verder onderzoek zou moeten uitwijzen hoe deze onderlinge gezondheidsverschillen tussen denominaties in Nederland nu precies tot stand komen. Hierbij zou het interessant zijn om ook andere landen die in religieus opzicht op Nederland lijken in het onderzoek te betrekken. Op deze wijze zou uitgezocht kunnen worden in hoeverre zaken als secularisering en religieuze pluriformiteit kunnen bijdragen tot verschillen tussen religieuze groepen waarin ze het gedrag van hun leden beïnvloeden, en hoe ze invloed uitoefenen op personen in de regio waarin ze opereren die zelf niet tot een religieuze groep behoren. Uiteindelijk kan dit leiden tot meer kennis over de manier waarop religiositeit en gezondheid aan elkaar verbonden zijn, en tot het verder aanslijpen van de gangbare theorieën over deze relatie.

Literatuur

- Braam, A.W., Beekman, A.J., Van den Eeden, P., Deeg, D.J.H., Knipscheer, K.P.M. en Van Tilburg, W. (1999). Religious Climate and Geographical Distribution of Depressive Symptoms in Older Dutch Citizens. *Journal of Affective Disorders*, 54, 149-159.
- Berkman, L.F., Glass, T., Brissette, I. en Seeman, T.E. (2000). From Social Integration to Health: Durkheim in the New Millennium. *Social Science & Medicine*, 51, 843-857.
- Cochran, J.K., Beeghley, L.L. en Bock, E.W. (1988). Religiosity and Alcohol Behavior: An Exploration of Reference Group Theory. *Sociological Forum*, 3, 256-276.
- Durkheim, E. ([1897] 2006). *On Suicide*. London: Penguin Books.
- Dwyer, J.W., Clarke, L.L. en Miller, M.K. (1990). The Effect of Religious Concentration and Affiliation on County Cancer Mortality Rates. *Journal of Health and Social Behavior*, 31, 185-202.
- Ellison, C.G., Boardman, J.D., Williams, D.R. en Jackson, J.S. (2001). Religious Involvement, Stress, and Mental Health: Findings from the 1995 Detroit Area Study. *Social Forces*, 80, 215-249.
- Ellison, C.G., Gay, D.A. en Glass, T.A. (1989). Does Religious Commitment Contribute to Individual Life Satisfaction? *Social Forces*, 68, 100-123.
- Ellison, C.G. en George, L.K. (1994). Religious Involvement, Social Ties, and Social Support in a Southeastern Community. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 33, 46-61.
- Eurostat (2008). <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/>

- Ferraro, K.F. en Albrecht-Jensen, C.M. (1991). Does Religion Influence Adult Health? *Journal for the Scientific Study of Religion*, 30, 193-202.
- Hackney, C.H. en Sanders, G.S. (2003). Religiosity and Mental Health: A Meta-Analysis of Recent Studies, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 42, 43-55.
- Hummer, R.A., Ellison, C.G., Rogers, R.G., Moulton, B.E. en Romero, R.R. (2004). Religious Involvement and Adult Mortality in the United States: Review and Perspective. *Southern Medical Journal*, 97, 1223-1230.
- Hummer, R.A., Rogers, R.G., Nam, C.B. en Ellison, C.G. (1999). Religious Involvement and U.S. Adult Mortality. *Demography*, 36, 273-285.
- Idler, E.L. (1987). Religious Involvement and the Health of the Elderly: Some Hypotheses and an Initial Test. *Social Forces*, 66, 226-238.
- Idler, E.L. en Benyamini, Y. (1997). Self-Rated Health and Mortality: a Review of Twenty-Seven Community Studies. *Journal of Health and Social Behavior*, 38, 21-37.
- Idler, E.L. en Kasl, S.V. (1992). Religion, Disability, Depression, and the Timing of Death. *American Journal of Sociology*, 97, 1052-1079.
- Jowell, R., The Central Co-ordinating Team (2003). *European Social Survey 2002/2003, Technical Report*. London: Centre for Comparative Social Surveys, City University.
- Jowell, R., The Central Co-ordinating Team (2005). *European Social Survey 2004/2005, Technical Report*. London: Centre for Comparative Social Surveys, City University.
- Jowell, R., The Central Co-ordinating Team (2007). *European Social Survey 2006/2007, Technical Report*. London: Centre for Comparative Social Surveys, City University.
- Kark, J.D., Shemi, G., Friedlander, Y., Martin, O., Manor, O. en Blondheim, S.H. (1996). Does Religious Observance Promote Health? Mortality in Secular vs. Religious Kibbutzim in Israel. *American Journal of Public Health*, 86, 341-346.
- Musick, M.A. (1996). Religion and Subjective Health among Black and White Elders. *Journal of Health and Social Behavior*, 37, 221-237.
- Musick, M.A., House, J.S. en Williams, D.R. (2004). Attendance at Religious Services and Mortality in a National Sample. *Journal of Health and Social Behavior*, 45, 198-213.
- Nooney, J. en Woodrum, E. (2002). Religious Coping and Church-Based Social Support as Predictors of Mental Health Outcomes. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 41, 359-368.
- Schnittker, J. (2001). When is Faith Enough? The Effects of Religious Involvement on Depression. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 40, 393-411.
- Snijders, T.A.B. en Bosker, R.J. (1999). *Multilevel Analysis. An Introduction to Basic and Advanced Multilevel Modelling*. London: Sage.
- Strawbridge, W.J., Cohen, R.D., Shema, S.J. en Kaplan, G.A. (1997). Frequent Attendance at Religious Services and Mortality Over 28 Years. *American Journal of Public Health*, 87, 957-961.
- Witter, R.A., Stock, W.A., Okun, M.A. en Haring, M.J. (2002). Religion and Subjective Well-Being in Adulthood: A Quantitative Synthesis. *Review of Religious Research*, 26, 332-342.

Transnationale werknemers: Nederland in vergelijkend perspectief

---

Melinda Mills, Rudi Wielers en Dennis Raven

De lage geografische arbeidsmobiliteit in Europa is benoemd als een centraal probleem voor de Europese Unie. De uitbreiding van de EU en voortschrijdende globalisering bieden weliswaar nieuwe mogelijkheden voor transnationale werkgelegenheid, maar tot nu toe is weinig bekend over de transnationale werknemers. Een hypothese is dat transnationale werknemers voornamelijk de 'elite' van hoogopgeleide professionals in sterk geglobaliseerde landen zijn. Een rivaliserende hypothese is dat vooral laaggekwalficeerde arbeiders, die werkloosheid in eigen land proberen te ontvluchten door de zich steeds verder openende markten van de Europese Unie te betreden, de meerderheid van de transnationale werknemers vormen. Op basis van data uit de derde ronde (2006/2007) van de European Social Survey, verzameld in 25 landen, onderzoekt dit hoofdstuk deze rivaliserende hypothesen. Multi-niveau logistische regressieanalyse wordt gebruikt om het effect van individuele en landeneffecten op het hebben van transnationale werkervaring te schatten. De analyses laten zien dat 5,8% van de werknemers in Europa gedurende de voorgaande 10 jaar meer dan een half jaar in het buitenland heeft gewerkt. Deze arbeidservaring is binnen en tussen de landen verschillend verdeeld. Over het algemeen zijn hoger opgeleiden vaker in transnationale arbeid actief dan lager opgeleiden, maar juist voor middelbaar en hoger opgeleiden geldt dat transnationale arbeid een manier is om werkloosheid te ontvluchten. Ook werknemers in banen met een hogere beroepsstatus hebben meer transnationale werkervaring. Dit geldt in sterke mate voor Nederland en Centraal-Europese landen, gevolgd door Scandinavië. Specifiek voor Nederland is dat ongeschoolde arbeiders in het bijzonder weinig transnationale werkervaring hebben. Het spiegelbeeld is van toepassing op Zuid- en Oost-Europese landen, waar transnationale werknemers vaker ongeschoolde arbeiders zijn. In de Angelsaksische landen vinden we tegen de verwachting in een vergelijkbaar patroon

Inleiding

Politici en beleidsmakers in de Europese Unie ontwikkelen veel beleid om de transnationale arbeidsmobiliteit in Europa te vergroten. Toch is er eigenlijk maar weinig bekend over die transnationale arbeidsmobiliteit. Het meest weten we nog uit geaggregeerde gegevens van de geografisch mobiele werknemers op het niveau van landen. De meest omvattende studie is die van Vandenbrande et al. (2006), waarin op basis van gegevens van de Eurobarometer 2005 geografische en arbeidsmobiliteit wordt nagegaan. Deze studie laat zien dat Europeanen inderdaad gekarakteriseerd kunnen worden als *blijvers*, die maar zelden over grote geografische

afstand verhuizen. Slechts 18% van de Europeanen is ooit naar een andere regio in het eigen land verhuisd, niet meer dan 7% heeft een tijd in een ander land gewoond (Vandenbrande et al. 2006:14).

Ander onderzoek naar transnationale arbeidsmobiliteit is veel gedetailleerder en richt de aandacht op een specifieke beroepsgroep of vaardigheid. Het gaat dan om zeer gedetailleerde informatie uit kwalitatief onderzoek naar een specifiek soort werknemer, zoals dat van Weiss (2007) naar zeventien hooggekwalificeerde transnationale werknemers. Dit soort onderzoek suggereert dat de transnationale werknemers heel specifieke, vaak hoogopgeleide categorieën werknemers zijn. Feitelijk weten we echter nauwelijks iets over het profiel van de transnationale werknemer in Europa. In de literatuur bestaat dan ook een fors verschil van mening over de betekenis van klasse en opleiding voor de arbeidsmobiliteit, en dan met name de vraag of transnationale werknemers een elite of een onderklasse zijn. Sommige wetenschappers beweren dat transnationale werknemers een elite vormen (bijv. Sklair 2001), anderen dat de transnationale migranten een onderklasse zijn (bijv. Borjas 1990). De zeer mobiele transnationale werknemers lijken tot nu grotendeels ontsnapt te zijn aan dataverzameling. Waarschijnlijk zijn ze niet woonachtig in het land waar ze als burger zijn geregistreerd en worden ze niet ondervraagd in het land waar ze tijdelijk werken. Dit betekent dat ze systematisch niet hebben deelgenomen aan grootschalige kwantitatieve dataverzameling, met alle gevolgen van dien voor de kennis over het verschijnsel van transnationale arbeid.

Omdat het empirisch onderzoek naar de profielen van transnationale werknemers nog maar in de kinderschoenen staat, zijn theorieën en aannames met betrekking tot deze werknemers speculatief en mogelijk zelfs strijdig met elkaar. Hierdoor is het moeilijk om specifieke beleidsaanbevelingen te doen. Dit is aanleiding tot een hele rij vragen: Wat is het profiel van de transnationale werknemer? Welke rol spelen beroepsklasse en opleiding in de transnationale arbeidsmobiliteit? Zijn transnationale werknemers vaker een elite of een onderklasse, of verschilt dit tussen de landen? Hebben sterker geglobaliseerde landen en meer open economieën of landen met hoge werkloosheid meer transnationale werknemers?

Het doel van deze bijdrage is door empirisch onderzoek antwoorden te vinden op deze vragen in een vergelijkende analyse van 25 Europese landen. De centrale vraag is of de Europese transnationale werknemers een transnationale elite of een economische onderklasse van migranten vormen. We zullen hierbij specifiek aandacht besteden aan de positie die Nederlanders innemen ten opzichte van andere Europeanen. Door het beantwoorden van deze vraag zijn we in staat aan te geven hoe de kans transnationale werknemer te worden afhangt van de nationale en regionale context, van individueel menselijk kapitaal en van de demografische kenmerken van de werknemers.

Transnationale mobiliteit in Europa: begripsbepaling

Transnationale migratie is een vorm van arbeidsmigratie. De primaire motivatie voor arbeidsmigratie is altijd voortgekomen uit economische redenen. Die redenen zijn argumenten om te vertrekken (*push-factoren*) of juist argumenten om naar een bepaalde bestemming te gaan (*pull-factoren*). De krachten die mensen naar een bepaalde bestemming trekken, zijn factoren zoals de verwachting van een hoger loon na migratie (Harris & Todaro 1970), betere toekomstige inkomensvooruitzichten (Sjaastad 1962) of betere secundaire voorzieningen, zoals uitkeringen voor sociale zekerheid (Borjas 1999). Migratiebeslissingen zijn ook gebaseerd op argumenten om te vertrekken, zoals een krappe lokale of regionale arbeidsmarkt in het gebied waar men woont. Zimmerman & Bauer (2002) hebben laten zien dat mensen vaker aanstalten maken om te migreren vanuit gebieden waar de kosten van bestaan hoog zijn, de werkloosheid hoog is en de uitkeringen laag zijn.

In de literatuur over arbeidsmigratie vormt transnationaliteit een laatste fase van voortgaande internationalisering en globalisering. Bedrijven en werknemers zijn steeds minder gebonden aan de fysiek-geografische en culturele grenzen van hun land van herkomst, en transnationale werknemers zijn erop toegerust om in de culturen van verschillende landen te opereren. Transnationaliteit speelt een belangrijke rol, met name in de literatuur over de wijze waarop multinationale ondernemingen hun HR-beleid zo vorm kunnen geven dat ze daardoor internationaal succesvol kunnen zijn. Deze literatuur legt, om begrijpelijke redenen, de nadruk op de opleiding van een klasse van transnationale managers: via deze goed opgeleide, overal inzetbare managers is het bedrijf in staat om overal op de wereld succesvol te zijn, waarbij de identiteit van het bedrijf wordt behouden en uitgedragen. De indruk, op basis van de beschikbare literatuur (bijv. Harzing & Van Ruysseveldt 2004) is dat deze categorie van hoger opgeleide werknemers de afgelopen jaren sterk is gegroeid. Sklair (2001) beweert dat een *transnational service class* is ontstaan, waarmee hij doelt op nieuwe geprivilegieerde elites, die in staat zijn in verschillende landen te opereren. Hij schrijft aan deze transnationale elite een grote hoeveelheid menselijk, sociaal en cultureel kapitaal toe. De leden van deze klasse hebben de opleiding om in internationale prestigieuze instellingen te kunnen functioneren (Ong 1999). Door dit kapitaal kunnen beslissingen met betrekking tot de arbeidsmarkt en migratie door de transnationale werknemers grotendeels autonoom worden genomen.

Vaak wordt in de literatuur over de gevolgen van globalisering verondersteld dat het dan ook vooral de werknemers uit de hogere klassen zijn die zich als transnationale werknemers kunnen aanbieden. *Glocalization*, zo stelt de theoretisch socioloog Bauman (1998), is *globalization for some, localization for some others*. Weiss argumenteert ook dat de lagere klassen slechts beperkte mogelijkheden hebben om transnationale werknemers te worden: *Terwijl de hogere en sommige middenlagen van de wereldsamenleving hun leefwerelden uitbreiden tot wereldschaal, worden de laagste posities weliswaar beïnvloed door de dynamiek op wereldschaal,*

maar worden de handelingsmogelijkheden beperkt tot hun onmiddellijke omgeving (Weiss 2005: 716). Transnationale mobiliteit is in deze analyses een voorrecht van de hogere klassen, die over het grootste menselijk kapitaal beschikken. Zij zijn in staat om de mogelijkheden die globalisering biedt, te benutten.

Toch zijn er, op grond van de geschiedenis van de Europese arbeidsmigratie en de literatuur, zeker ook aanwijzingen dat transnationale migratie niet beperkt blijft tot de hogere lagen van de bevolking. De arbeidsmigratie binnen Europa laat verschillende fasen zien, met als constante dat er helemaal geen sprake is van bewuste plannen tot emigratie en een weloverwogen beleid van immigratie. De eerste grote arbeidsmigratiestromen, die in de jaren vijftig van de vorige eeuw begonnen, worden wel gekarakteriseerd als die van de *gastarbeiders*: een stroom van laaggekwalficeerde, alleenstaande mannelijke werknemers kwam vanuit het zuiden naar het noorden van Europa. Deze werknemers hadden niet de bedoeling zich blijvend in de noordelijke landen te vestigen. Pas later, toen veel van de oorspronkelijke gastarbeiders allang waren teruggekeerd, kwam de *familiemigratie* op gang: een deel van de oorspronkelijke gastarbeiders besloot zich te vestigen in, en de familie te laten overkomen naar het nieuwe vestigingsland. In het nieuwe vestigingsland hoopte men te ontkomen aan werkloosheid in hun eigen land, met de verwachting van een hoger loon, betere toekomstperspectieven en aanspraken op sociale zekerheid. Het patroon van integratie van deze mensen geeft veel aanwijzingen dat ze lang de mogelijkheid wilden houden weer terug te kunnen keren naar het land van herkomst, mochten de omstandigheden in het nieuwe vestigingsland en het land van herkomst daartoe aanleiding geven. Het empirisch onderzoek naar internationale migratie geeft aanwijzingen dat niet alleen hooggeschoolden, maar ook laaggeschoolden gebruik maken van de betere mogelijkheden tot arbeidsmigratie. Detang-Dessendre & Molho (2002) en Borjas (1990; 1999) schrijven zelfs over het ontstaan van een *transnationale onderklasse*. In hun analyses zijn het juist de laagst opgeleide mensen die hun geluk elders beproeven.

We mogen aannemen dat dergelijke migratiestromen nog steeds bestaan, blijkend uit bijvoorbeeld de toename van Oost-Europese arbeidskrachten op West-, Noord- en Midden-Europese arbeidsmarkten, maar in de literatuur is daarover maar weinig terug te vinden. Toch is er geen goede reden om deze werknemers het label *transnationale arbeidsmigranten* te onthouden. Ook deze werknemers zijn internationaal mobiel, begeven zich in omstandigheden met veel onzekerheid over de lange termijn, en maken zich daarbij sterk afhankelijk van de internationale economische conjunctuur.

Hypothesen

In het navolgende ontwikkelen we hypothesen om verschillen in de mate van transnationale arbeidsmigratie te verklaren. De hypothesen hebben betrekking op verschillen binnen landen en verschillen tussen landen. We beginnen met hypothesen over verschillen binnen landen en vervolgen met de verschillen tussen

landen. *Demografische kenmerken.* Behalve landenkenmerken zullen ook individuele kenmerken sterke invloed uitoefenen op de neiging te vertrekken. Er zijn veel redenen om aan te nemen dat vooral jongere mannen geneigd zullen zijn tot transnationale arbeidsmigratie. Uit eerder onderzoek (bijv. Shihadeh 1991) blijkt dat mannen vaker verhuizen vanwege werk, ook wanneer ze getrouwd zijn. Dit wordt toegeschreven aan de vaak ondergeschikte rol van vrouwen in beslissingen met betrekking tot werk en het hogere inkomen van mannen. Aan vertrek naar het buitenland om redenen van werk zijn risico's verbonden, die groter worden naarmate men ouder wordt. Die risico's komen niet alleen uit de arbeidsmarkt voort, maar vooral ook uit het sociale netwerk. Voor jonge mensen, die nog op zoek zijn naar een plek op de arbeidsmarkt en geen gezinsverplichtingen hebben, betekent vertrek naar het buitenland nieuwe perspectieven, op vestiging daar, of op ervaring die in het land van herkomst benut kan worden. Voor oudere mensen zijn de risico's groter, want vertrek betekent al snel een verlies van sociaal kapitaal, van relaties met vrienden, familie en collega's (Massey et al. 1998). Dit is te associëren met de notie van *verbonden levens*, het feit dat individuele leden van stellen en families vaak zelf andere afwegingen zouden maken en vaak moeilijk weer geschikt werk kunnen vinden. In termen van het menselijk-kapitaalmodel zijn de opbrengsten die ouderen nog door een dergelijke verhuizing kunnen winnen kleiner en de potentiële verliezen groter. *We verwachten daarom dat vooral jongere mannen (tot ongeveer 35 jaar), die alleenstaand of ongetrouwd zijn, vaker als transnationale werknemer actief zullen zijn* (hypothese 1a).

Anderzijds verschillen individuen ook in de mate waarin ze mogelijkheden hebben tot transnationale arbeidsmobiliteit. Mensen die sociale netwerken in het buitenland hebben, doordat ze die in het verleden hebben opgebouwd of door familiebanden, zullen om die reden juist meer mobiel zijn dan mensen die dergelijke banden niet hebben. Om die reden verwachten we dat *mensen met het staatsburgerschap van een ander land dan het land van verblijf en mensen die niet in het land van verblijf geboren zijn, vaker als transnationale werknemer actief zullen zijn* (hypothese 1b).

Opleidingsniveau en beroepsklasse. We weten, op basis van de menselijk-kapitaaltheorie, dat migratievooruitzichten sterk verschillen al naar gelang de persoonlijke hulpbronnen, zoals opleidingsniveau en beroep, verschillen. Er zijn verschillende redenen om aan te nemen dat mensen met transnationale werkervaring goed zijn opgeleid en tot de hogere sociale klassen behoren. We mogen aannemen dat hoger opgeleiden zich gemakkelijker de vaardigheden eigen maken om te kunnen functioneren in verschillende culturele omgevingen, wat op zich al een reden is waarom ze aantrekkelijk zijn als werknemers voor multinationale bedrijven (Zimmerman 2004). Uit de literatuur over emigratie is bovendien bekend dat migranten vaker een betere opleiding en betere kwalificaties hebben dan gemiddeld in hun land van herkomst (Massey et al. 1998). Daarom verwachten we dat *mensen met meer menselijk kapitaal (opleidingskwalificaties) vaker transnationale*

werkervaring zullen hebben (hypothese 2a).

Hierbij aansluitend verwachten we dat de transnationale migratie onder de verschillende klassen anders is verdeeld. Uit een groot aantal empirische onderzoeken uit de jaren tachtig en negentig is gebleken dat sociale klasse nog steeds van grote betekenis is in het structureren van de mogelijkheden en grenzen van individuele levenslopen (Blossfeld & Shavit 1993; Erikson & Goldthorpe 1992; Erikson & Jonsson 1996). Wanneer we klasse operationaliseren in termen van Erikson & Goldthorpe's (1992) op beroepen gebaseerde klassenindeling (EGP, wordt hieronder uitgebreid toegelicht), verwachten we dat *transnationale werknemers relatief het meest afkomstig zullen zijn uit de 'élitaire' beroepsgroepen, bestaande uit de hogere en lagere professionals (EGP I en II)* (hypothese 2b).

Verschillen in globalisering. We vervolgen met hypothesen over verschillen tussen landen. Een eerste veronderstelling is dat landen sterk verschillen in de mate waarin de inwoners van dat land worden blootgesteld aan arbeidsmigratie. In een sterke economie met veel multinationale bedrijven is de behoefte aan een internationaal opererende dienstenklasse groter. Hierdoor zijn ook de mogelijkheden tot die klasse toe te treden groter. De multinationale bedrijven, die voor de economie van het land zeer belangrijk zijn, zullen het belang van de internationale oriëntatie benadrukken. Ze zullen bij de overheid aandringen op voldoende opleidingsmogelijkheden en de faciliteiten creëren om de processen van transnationale migratie zo goed mogelijk te laten verlopen. Dergelijke effecten veronderstellen dat het niveau van globalisering tussen landen verschilt (Mills 2009). Vooral in landen met een open economie die reeds een geschiedenis hebben van internationale handel en migratie, zoals Nederland, het Verenigd Koninkrijk of de Scandinavische landen, mogen we een dergelijke infrastructuur verwachten (Mills et al. 2008). Dit leidt tot onze eerste hypothese betreffende de macrofactoren waarvan we verwachten dat die de transnationale arbeidsmigratie beïnvloeden. *Hoe meer economisch geglobaliseerd een land is, des te groter de kans dat de inwoners van dat land transnationale werkervaring hebben* (hypothese 3).

Werkloosheid. Tot nu toe hebben we onze analyse beperkt tot de transnationale arbeidsmigratie van hoger opgeleiden en hogere klassen, die vooral op basis van *pull-factoren* is ontstaan. Zoals we hierboven aangaven, zijn er echter ook goede redenen om aan te nemen dat transnationale arbeidsmigratie niet beperkt blijft tot deze laag van de bevolking. Als gevolg van het belang van de lokale economische context waarin men leeft, verwachten we ook dat voor lager opgeleiden de kans op transnationale arbeidsmigratie sterk afhankelijk zal zijn van de economische situatie in het land van herkomst. Naarmate de toekomstperspectieven in het eigen land slechter zijn, zullen mensen eerder geneigd zijn hun koffers te pakken om hun geluk elders te beproeven. Er is dan ook reden een effect van lokale werkloosheid op transnationale migratie te verwachten. Dit leidt tot de verwachting dat *naarmate de werkloosheid in het land van herkomst de afgelopen jaren hoger is*

geweest, de inwoners van dat land vaker in het buitenland werkzaam zijn of zijn geweest (hypothese 4a).

Het is moeilijk te voorspellen hoe dat effect precies zal uitvallen. Enerzijds mogen we verwachten dat vooral de wat beter opgeleiden grotere perspectieven zien en betere mogelijkheden in het buitenland hebben, en daarom eerder zullen vertrekken (Massey et al. 1998). Anderzijds functioneren juist klasse en opleiding als een schild dat werknemers beschermt in slechte economische tijden, waardoor juist de laagst opgeleide mensen minder kansen hebben op werk (bijv. Breen 1997; Mills, Blossfeld & Bernardi 2006). In een studie over Franse migranten bleken degenen die over de grootste afstand verhuisden toch vooral lager opgeleiden te zijn, die leefden in gebieden met hoge werkloosheid (Detang-Dessendre & Molho 2002). We verwachten dat *naarmate de werkloosheid in het land van herkomst de afgelopen jaren hoger is geweest, lager en middelbaar opgeleiden vaker in het buitenland werkzaam zijn of zijn geweest (hypothese 4b).*

Positie in wereldsysteem/welvaartsstaatsregime. Hierbij aansluitend verwachten we dat de kans dat mensen uit de lagere beroepsklassen in een ander land zullen gaan werken, afhankelijk is van de positie die hun land van herkomst inneemt in het economisch wereldsysteem. Naarmate het land van herkomst rijker is, en dus een sterkere positie heeft in het wereldsysteem, is er minder dringende reden om naar een ander land te vertrekken. In het navolgende vertalen we de relatieve rijkdom van landen vooral in termen van welvaartsregimes, waarbij we Nederland in het bijzonder zullen uitlichten. In navolging van de redenering omtrent globalisering, verwachten we dat *inwoners uit Nederland, Scandinavië en de Angelsaksische landen het vaakst transnationale werkervaring hebben, gevolgd door inwoners uit de Centraal-, Zuid- en Oost-Europese landen (hypothese 5a).*

Het is aannemelijk dat het patroon van arbeidsmigratie verschilt voor de verschillende landenclusters. In de rijkere landen zijn over het algemeen de sociale voorzieningen beter. Voor de lagere beroepsklassen is daarmee de kans elders een betere toekomst te vinden klein. De hogere beroepsklassen, die in geglobaliseerde, open economieën vooral werkzaam zijn bij grote multinationals, zullen vaak buiten het land van herkomst worden ingezet. Daarentegen zijn vanuit armere landen de perspectieven het elders beter te krijgen groter. Om die reden valt te verwachten dat de transnationale trek van lagere beroepsklassen vooral zal plaatsvinden van armere naar rijkere landen. We verwachten *ten opzichte van Nederland een vergelijkbaar patroon in de Scandinavische, Angelsaksische en Centraal-Europese landen, waarbij de hoogste beroepsklassen (EGP I en II) vaker transnationale werkervaring hebben dan de laagste beroepsklassen (EGP VI en VIIa), terwijl in de Zuid- en Oost-Europese landen de hoogste beroepsklassen (EGP I en II) minder vaak en de laagste beroepsklassen (EGP VI en VIIa) vaker transnationale werkervaring hebben (hypothese 5b).*

Data en analysemethode

Steekproef. De data die we voor onze analyses hebben gebruikt, zijn afkomstig uit de derde ronde van de European Social Survey (ESS), een databestand met representatieve data voor 25 landen, verzameld in de jaren 2006/2007. In totaal bevat de dataset gegevens over 47.099 respondenten. Alleen de respondenten die valide antwoorden hadden gegeven op de relevante vragen zijn in de analyses opgenomen. Uiteindelijk moesten 6717 respondenten (14,3%) uit de steekproef worden verwijderd, waardoor er 40.382 respondenten zijn meegenomen in de analyses. Ongeveer 9,1% (4301) van alle respondenten had geen valide antwoord gegeven op de afhankelijke variabele, terwijl we voor 11,5% (5436) van de respondenten onvoldoende informatie hadden om de EGP-klasse te kunnen vaststellen. Een derde van de uitval (2278 respondenten) betrof personen van 25 jaar of jonger die een dagopleiding volgden.

Analysemethode. We hebben multi-niveau logistische regressieanalyse (Snijders & Bosker 1999) gebruikt om transnationaal werknemerschap te verklaren aan de hand van variabelen op individueel en op landenniveau. Multi-niveau regressieanalyse houdt rekening met het hiërarchische karakter van de data. In een OLS regressieanalyse zou dit tot onderschatting van de standaardfouten en dus tot een verhoogde kans op het vinden van significante effecten leiden. Daarnaast is een belangrijk voordeel ten opzichte van OLS regressieanalyse dat in multi-niveau modellen de constante per land kan variëren, waardoor we vast kunnen stellen of er verschillen tussen de landen bestaan.

Afhankelijke variabele. De afhankelijke variabele geeft aan of de respondent een transnationale werknemer is, met andere woorden of deze respondent werkervaring heeft in een ander land. De precieze formulering van de vraag luidt: *Hebt u de afgelopen 10 jaar betaald werk verricht in een ander land gedurende een periode van 6 maanden of meer?* Hoewel deze variabele geen informatie bevat over de bestemming en het tijdstip, de duur en het soort verricht werk, is deze formulering van de vraag om verschillende redenen zeer aantrekkelijk voor onderzoek naar transnationale werknemers. Deze formulering van de vraag biedt op z'n minst een gedeeltelijke oplossing van het probleem van de identificatie van transnationale werknemers in een representatieve steekproef. De vraag situeert de transnationale werkervaring in het valide, simpele en goed meetbare tijdframe van de afgelopen tien jaar. Bovendien wordt in de vraag expliciet de termijn van zes maanden of meer benoemd, waardoor substantiële werkervaring wordt meegenomen. Het toenemende aantal korte, meer incidentele perioden doorgebracht in het buitenland, zoals korte uitstapjes, een studieverblijf of overwinteringsmigratie van pensionado's, wordt buiten beschouwing gelaten (King et al. 1998; 2003). In zijn geheel genomen is de vraag valide, en maakt ze een betrouwbare indruk, doordat ze duidelijk en simpel is. Een vergelijking met de vragen uit de Eurobarometer, die tot nu toe als belangrijkste databron heeft gefungeerd, valt positief uit. De vraag naar de situering in de tijd van het verblijf in het buitenland is preciezer geformuleerd

dan de vragen die daarover worden gesteld in de Eurobarometer 2005. De Eurobarometer maakt weliswaar onderscheid tussen verhuizingen over kortere en langere afstand mogelijk, maar verbindt dit niet aan een tijdstip.

We zijn zo goed mogelijk nagegaan in hoeverre de resultaten worden beïnvloed door de definiëring van transnationale werknemers, zoals die voortkomt uit de vraagstelling. Zo leidde het uitsluiten van recentelijk afgestudeerden, die nog geen tien jaar werkervaring kunnen hebben, niet tot andere conclusies. Daarom worden deze analyses hier niet gerapporteerd.

Verklarende variabelen op individueel niveau. In de analyses worden de demografische kenmerken leeftijd, leeftijd kwadraat, geslacht en burgerlijke staat gebruikt. Geslacht is geoperationaliseerd als een dummyvariabele, met mannen als referentiecategorie. Leeftijd en leeftijd kwadraat zijn gebruikt om een eventueel curvilineair effect van leeftijd zichtbaar te maken. Beide variabelen zijn in de analyses opgenomen gecentreerd rondom hun gemiddelde. Leeftijd kwadraat is gedeeld door honderd om de interpretatie van de regressiecoëfficiënten te vergemakkelijken. Burgerlijke staat is geoperationaliseerd door middel van één dummyvariabele voor getrouwd of samenwonend en één voor gescheiden of verweduwd. Respondenten die nooit hebben samengewoond of nooit getrouwd zijn geweest, vormen de referentiecategorie.

Voor de verhoogde kans op transnationale netwerken worden drie dummyvariabelen voor herkomst ingevoegd. De dummyvariabelen voor respondenten die staatsburgerschap van een ander land hebben (referentiecategorie betreft staatsburgerschap van het land van verblijf) en voor respondenten die in een ander land zijn geboren (referentiecategorie betreft geboorteland is het land van verblijf) hebben betrekking op hypothese 1b. Een bijzondere categorie personen bestaat uit inwoners van voormalige Sovjet-republieken. Na het uiteenvallen van de Sovjet-Unie in verschillende republieken hebben veel inwoners van deze landen nog een sterke band met een andere voormalige Sovjet-republiek als gevolg van de bevolkingspolitiek zoals die in de Sovjet-Unie werd gevoerd. Daarom wordt met een dummyvariabele gecontroleerd voor personen die zijn geboren in een voormalige Sovjet-republiek (referentiecategorie betreft respondenten die niet zijn geboren in een voormalige Sovjet-republiek).

Voor opleidingsniveau maken we onderscheid tussen het primaire (lagere), secundaire (middelbare) en tertiaire (hogere) niveau. Deze driedeling is gebruikelijk in landenvergelijkend onderzoek. In de modellen is opleidingsniveau geoperationaliseerd door twee dummyvariabelen, met het primaire niveau als referentiecategorie.

De variabele Beroepsstatus wordt gemeten met het beroepsklasseschema van Erikson en Goldthorpe (1992), bekend als de EGP, die met het oog op internationaal vergelijkend onderzoek is ontworpen. Door gebruik te maken van de ISCO88 classificatie en daarin informatie toe te voegen over zelfstandigen en leidinggevenden, zijn, in navolging van Ganzeboom en Treiman (1996), de EGP-klassen

vastgesteld. De volgende klassen worden onderscheiden: hogere professionals (*controllers*) (I), lagere professionals (II), routine dienstverleners (IIIa), routine verkopers (IIIb), zelfstandigen (IVa, IVb), leidinggevende arbeiders (*voorlieden*) (V), geschoolde arbeiders (VI), ongeschoolde arbeiders (VIIa) en agrariërs (IVc, VIIb). In de analyses wordt gebruikgemaakt van gewogen effect codering, waarbij regressiecoëfficiënten het verschil aangeven tussen de betreffende categorie en het gemiddelde over alle categorieën, in plaats van de gebruikelijker dummy codering. Dit vergemakkelijkt met name de interpretatie van de interactie-effecten behorend bij hypothese 5. Agrariërs vormen de basiscategorie en worden daarom in het verloop van de analyses buiten beschouwing gelaten.

Verklarende variabelen op landenniveau. De mate van globalisering van een land wordt gemeten met de GlobalIndex (Raab et al. 2008). De GlobalIndex is een maat gebaseerd op vier verschillende economische en sociologische dimensies, die worden onderscheiden in de literatuur (Mills & Blossfeld 2005; Mills, Blossfeld & Bernardi 2006). Iedere dimensie kan worden opgevat als kenmerkend voor een macroproces van globalisering. In de analyses wordt gebruikgemaakt van de indicator voor economische globalisering. De waarden van GlobalIndex verwijzen naar 2002, het laatste jaar waarvoor gegevens beschikbaar zijn. De dimensie wordt gemeten op een schaal van 1 tot 10, waarbij een hogere waarde verwijst naar een grotere mate van economische globalisering. In de analyses is de waarde voor economische globalisering gecentreerd.

We hebben voor ieder land de gemiddelde werkloosheid gedurende de periode 1997-2006 berekend, omdat de vraag naar het transnationale werknemerschap de tien jaar voorafgaand aan de dataverzameling betrof. Respondenten die aangaven in de afgelopen tien jaar te zijn geëmigreerd, hebben het gemiddelde werkloosheidscijfer van hun land van herkomst toegewezen gekregen. Omdat de ESS geen exacte migratiegegevens biedt, wordt hierbij aangenomen dat de respondenten uit hun geboorteland zijn geëmigreerd naar het land waar ze zijn geïnterviewd. We zullen melding maken van een vergelijking met modellen waarin we de gemiddelde werkloosheid hebben berekend in het land van verblijf, maar deze modellen worden niet uitgebreid gepresenteerd en becommentarieerd. We hebben ook de maat voor de gemiddelde werkloosheid gecentreerd, voordat we ermee gingen rekenen.

We clusteren de landen naar verschillende typen welvaartsstaat, die sterk overeenkomen met regionale ligging. We baseren de classificatie op het werk van Esping-Andersen (1990), een indeling die later is aangepast en uitgebreid om ook de ontwikkelingen in Oost-Europa mee te kunnen nemen (bijv. Mills, Blossfeld & Bernardi 2006). Vandenbrande et al. (2006) hebben laten zien dat landen in dezelfde categorie vaak ook gelijken patronen van transnationale geografische mobiliteit vertonen. In deze indeling zijn de Scandinavische landen (Denemarken, Finland, Noorwegen en Zweden) de landen met een sociaal-democratisch regime. De groep van Angelsaksische landen bestaat uit Ierland en het Verenigd Koninkrijk. Oostenrijk, België, Duitsland, Zwitserland, Frankrijk en Slovenië vormen de

groep Centraal-Europese landen. Cyprus, Portugal en Spanje zijn de Zuid-Europese of Mediterrane landen. De categorie Oost-Europese landen bestaat uit Bulgarije, Estland, Hongarije, Letland, Polen, Roemenië, Russische Federatie, Slowakije en Oekraïne. In de analyses zullen deze clusters door middel van dummyvariabelen worden vergeleken met Nederland, dat geheel alleen de referentiecategorie uitmaakt.

Analysestrategie. In een serie modellen zijn in tien achtereenvolgende stappen groepen van verklarende variabelen aan de analyse toegevoegd. We rapporteren de vier meest relevante modellen, die zijn opgebouwd in de volgorde van de hypothesen. Het eerste model bevat alle hoofdeffecten van verklarende variabelen op individueel niveau. In het tweede model zijn de macro-effecten voor economische globalisering en werkloosheid toegevoegd. In het derde model zijn de hoofdeffecten van welvaartsstaat en de interactie-effecten tussen werkloosheid en opleidingsniveau toegevoegd. Tot slot zijn in het vierde model de interactie-effecten tussen welvaartsstaat en beroepsklasse toegevoegd. Als wegingsfactoren zijn zogenoemde *design weights* gebruikt om de representativiteit van de nationale steekproeven te verhogen.

Resultaten

Tabel 1 geeft de frequentieverdelingen van de categoriale variabelen. Een belangrijk gegeven is dat 5,8% van alle respondenten transnationale werkervaring heeft. Dit percentage ligt dichtbij het door Vandenbrande et al. (2006:14) op basis van Eurobarometer 2005 gerapporteerde percentage van 7% transnationale werknemers. We zullen tijdens het bespreken van de hypothesen regelmatig op tabel 1 terugkomen.

Tabel 1. Frequentieverdelingen

	% van het totaal	% transnationale werknemer		% van het totaal	% transnationale werknemer
Transnationale werkervaring	-	5,8	Nederlands	4,3	8,8
Man	46,2	7,5	Scandinavisch	16,2	6,0
Vrouw	53,8	4,3	Angelsaksisch	8,9	8,1
Primair opleidingsniveau	14,4	2,9	Centraal-Europees	26,6	4,3
Secundair opleidingsniveau	62,5	5,3	Zuid-Europees	10,3	5,3
Tertiair opleidingsniveau	23,1	8,7	Oost-Europees	33,7	6,0
Nooit getrouwd geweest en nooit samengewoond	22,5	7,5	Hogere professionals (I)	14,5	8,2
Momenteel getrouwd of samenwonend	56,3	5,6	Lagere professionals (II)	20,2	6,4
Gescheiden of verweduwd	21,2	4,4	Routine diensverleners (IIIa)	9,2	3,4
Staatsburgerschap van het land van verblijf	96,8	5,3	Routine verkopers (IIIb)	11,5	4,5
Geen staatsburgerschap van het land van verblijf	3,2	18,7	Zelfstandigen (IVa, IVb)	5,3	7,1
Geboren in het land van verblijf	93,0	5,3	Leidinggevende arbeiders (V)	3,1	8,1
Niet geboren in het land van verblijf	7,0	12,1	Geschoolde arbeiders (VI)	11,5	5,6
Geboren in een voormalige Sovjet-republiek	83,1	5,7	Ongeschoolde arbeiders (VIIa)	19,1	5,1
Niet geboren in een voormalige Sovjet-republiek	16,9	5,8	Agrariërs (IVc, VIIb)	5,6	3,4

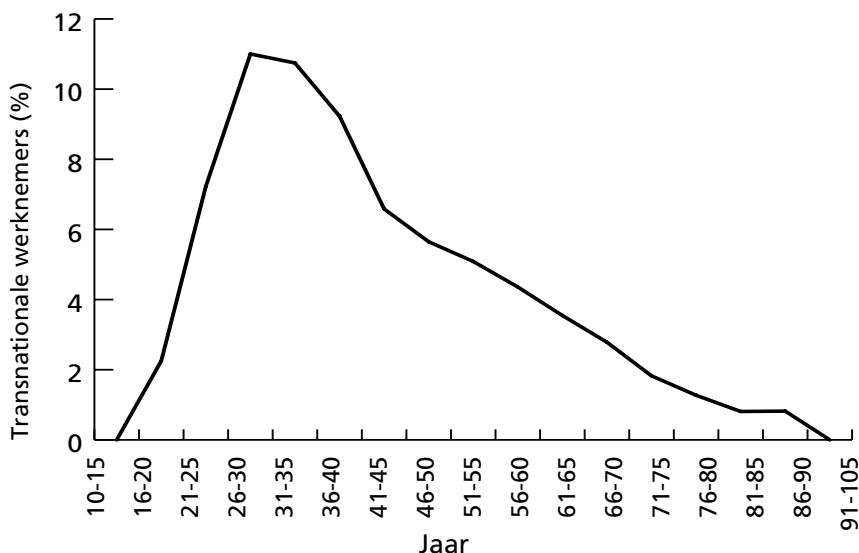
N = 40.382

Bron: European Social Survey 2006/2007; eigen berekeningen

In tabel 2 worden de geschatte modellen met transnationale werkervaring als afhankelijke variabele gepresenteerd. In het navolgende zal de hypothesetoetsing worden besproken.

Demografische kenmerken. Volgens hypothese 1a zijn jongere mannen (tot ongeveer 35 jaar), die alleenstaand of ongetrouwd zijn, vaker als transnationale werknemer actief. Model 1 laat zien dat mannen vaker transnationale werkervaring hebben dan vrouwen. In tabel 1 is te zien dat de verschillen groot zijn: 7,5% van de mannen versus 4,3% van de vrouwen. Model 1 laat ook significante leeftijdseffecten zien. Nadere analyse (zie figuur 1) laat zien dat transnationale werkervaring het meest voorkomt bij respondenten tussen de 26 en 35 jaar, de piek ligt bij ongeveer 29 jaar. Opvallend genoeg verschillen getrouwen of samenwonenden niet van alleenstaanden die nooit hebben samengewoond en nooit getrouwd zijn geweest. Tabel 1 laat juist zien dat alleenstaanden aanzienlijk vaker transnationale werkervaring hebben dan gehuwde of samenwonende mensen (7,5% versus 5,6%). Dat dit verschil in model 1 verval, komt door het sterke leeftijdseffect. Gescheiden of verweduwd personen, die het minst vaak transnationale werkervaring hebben (4,4%), hebben volgens model 1 een grotere kans op transnationale werkervaring. Voor dit effect zijn verschillende verklaringen te geven. Mogelijk zet werken in het buitenland de relatie onder druk, of omgekeerd, is werken in het buitenland een manier om een slechte relatie te ontvluchten. Misschien zijn gescheiden mensen eerder geneigd om hun geluk elders te beproeven, bijvoorbeeld om hun slechte relatie helemaal achter zich te laten. Hypothese 1a wordt grotendeels door de resultaten ondersteund, waarbij geldt dat vooral leeftijd een sterk effect lijkt te hebben.

Figuur 1. Proportie transnationale werknemers naar leeftijdscategorie

Bron: European Social Survey 2006/2007; eigen berekeningen

Tabel 2. Multiniveau logistische regressiemodellen^{A, B} met transnationale werknemer^C als afhankelijke variabele

	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4
Constante	-3,13 **	-3,11 **	-2,22 **	-2,37 **
Individueel niveau				
<i>Achtergrondkenmerken</i>				
Vrouw (ref. = man)	-0,53 **	-0,54 **	-0,54	-0,53 **
Leeftijd ^D	0,07 **	0,07 **	0,07 **	0,06 **
Leeftijd gekwadeerd ($\div 100$) ^D	-0,10 **	-0,10 **	-0,10 **	-0,10 **
Getrouwd of samenwonend (ref. = alleenstaand)	-0,02	-0,01	-0,01 **	-0,01
Gescheiden of verweduwd (ref. = alleenstaand)	0,22 **	0,22 **	0,23 **	0,22 **
<i>Herkomst</i>				
Staatsburgerschap (ref. = in land van verblijf)				
Geboorteland (ref. = in land van verblijf)	0,99 **	0,89 **	0,90 **	0,89 **
Geboren in een voormalige Sovjet-republiek	0,42 **	0,39 **	0,39 **	0,42 **
(ref. = niet geboren in een voormalige Sovjet-republiek)	0,72 **	0,70 **	0,72 **	0,72 **
<i>Opleidingsniveau</i>				
Secundair opleidingsniveau (ref. = primair opleidingsniveau)	0,04	0,03	0,07	0,08
Tertiair opleidingsniveau (ref. = primair opleidingsniveau)	0,49 **	0,47 **	0,50 **	0,51 **
<i>EGP Klassenindeling (basisgroep = agrariërs (IVc, VIIb) ^E</i>				
Hogere professionals (I)	0,21 **	0,22 **	0,23 **	0,52 **
Lagere professionals (II)	0,04	0,04	0,05	0,28 **
Routine dienstverleners (IIIa)	-0,37 **	-0,37 **	-0,36 **	-0,29 **
Routine verkopers (IIIb)	-0,12	-0,12	-0,12	-0,50 **
Zelfstandigen (IVa, IVb)	0,24 **	0,24 **	0,25 **	0,65 **
Leidinggevende arbeiders (V)	0,42 **	0,42 **	0,43 **	0,87 **
Geschoolde arbeiders (VI)	-0,06	-0,06	-0,08	-0,10 *
Ongeschoolde arbeiders (VIIa)	-0,01	-0,01	-0,03	-0,73 **
Landenniveau				
<i>Contextkenmerken</i>				
Economische globalisering ^D		0,25 *	0,06	0,05
Werkloosheid ^{D, F}		0,10 *	0,03	0,01
<i>Welvaartsstaatsregime (ref. = Nederlands)</i>				
Scandinavisch			-0,66 **	-0,58 **
Angelsaksisch			-0,40	-0,28
Centraal-Europees			-1,15 **	-1,07 **
Zuid-Europees			-0,78 **	-0,66 **
Oost-Europees			-1,34 **	-1,21 **
Interactie-effecten				
<i>Interactie-effect werkloosheid ^{D, F} en opleidingsniveau</i>				
Werkloosheid * Secundair opleidingsniveau			0,11 **	0,12 **
Werkloosheid * Tertiair opleidingsniveau			0,05	0,08 ~
<i>Interactie-effect welvaartsstaat en EGP klassenindeling ^E</i>				
<i>Scandinavisch (ref. = Nederlands)</i>				
Scandinavisch * Hogere professionals				-0,08
Scandinavisch * Lagere professionals				-0,17 **
Scandinavisch * Routine dienstverleners				0,28 **
Scandinavisch * Routine verkopers				0,34 **
Scandinavisch * Zelfstandigen				-0,20 *
Scandinavisch * Leidinggevende arbeiders				-0,15
Scandinavisch * Geschoolde arbeiders				0,02
Scandinavisch * Ongeschoolde arbeiders				0,42 **

Tabel 2. Multiniveau logistische regressiemodellen^{A, B} met transnationale werknemer^C als afhankelijke variabele (vervolg)

	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4
Interactie-effecten				
<i>Angelsaksisch (ref. = Nederlands)</i>				
Angelsaksisch * Hogere professionals				-0,45 **
Angelsaksisch * Lagere professionals				-0,01
Angelsaksisch * Routine dienstverleners				0,26 **
Angelsaksisch * Routine verkopers				0,40 **
Angelsaksisch * Zelfstandigen				-0,28 *
Angelsaksisch * Leidinggevende arbeiders				-0,09
Angelsaksisch * Geschoolde arbeiders				-0,44 *
Angelsaksisch * Ongeschoolde arbeiders				0,70 **
<i>Centraal-Europees (ref. = Nederlands)</i>				
Centraal-Europees * Hogere professionals				-0,02
Centraal-Europees * Lagere professionals				-0,03
Centraal-Europees * Routine dienstverleners				-0,04
Centraal-Europees * Routine verkopers				0,19
Centraal-Europees * Zelfstandigen				-0,39 ~
Centraal-Europees * Leidinggevende arbeiders				-0,45 **
Centraal-Europees * Geschoolde arbeiders				0,01
Centraal-Europees * Ongeschoolde arbeiders				0,50 **
<i>Zuid-Europees (ref. = Nederlands)</i>				
Zuid-Europees * Hogere professionals				-0,44 **
Zuid-Europees * Lagere professionals				-0,51 *
Zuid-Europees * Routine dienstverleners				-0,14
Zuid-Europees * Routine verkopers				0,47 **
Zuid-Europees * Zelfstandigen				-0,81 **
Zuid-Europees * Leidinggevende arbeiders				-0,96 *
Zuid-Europees * Geschoolde arbeiders				0,30 **
Zuid-Europees * Ongeschoolde arbeiders				0,90 **
<i>Oost-Europees (ref. = Nederlands)</i>				
Oost-Europees * Hogere professionals				-0,44 **
Oost-Europees * Lagere professionals				-0,38 **
Oost-Europees * Routine dienstverleners				-0,26 ~
Oost-Europees * Routine verkopers				0,61 **
Oost-Europees * Zelfstandigen				-0,29 *
Oost-Europees * Leidinggevende arbeiders				-0,56 **
Oost-Europees * Geschoolde arbeiders				0,05
Oost-Europees * Ongeschoolde arbeiders				0,89 **
Variantie				
Landenniveau	0,24	0,29	0,21	0,21

N = 40.382

^A Coëfficiënten zijn log-odds

^B Nationale steekproeven zijn gewogen aan de hand van *design weights* (individueel niveau)

^C Referentiecategorie = geen transnationale werknemer

^D Variabele gecentreerd

^E Gewogen effectcodering; de coëfficiënten geven de afwijking ten opzichte van het gemiddelde over alle categorieën weer in plaats van de afwijking ten opzichte van een referentiecategorie zoals bij dummy codering

^F Werkloosheid uit het land van herkomst indien de respondent minder dan tien jaar geleden is geëmigreerd

~ p < 0.10; * p < 0.05; ** p < 0.01

Bron: European Social Survey 2006/2007; eigen berekeningen

Afkomst. Hypothese 1b luidde dat mensen met het staatsburgerschap van een ander land dan het land van verblijf en mensen die niet in het land van verblijf geboren zijn, vaker als transnationale werknemer actief zullen zijn. Model 1 ondersteunt deze hypothese. Tabel 1 laat zien dat 18,7% van de mensen die niet het staatsburgerschap van het land van verblijf hebben en 12,1% van de mensen die niet in het land van verblijf zijn geboren, transnationale werkervaring hebben. Mensen die in een voormalige Sovjet-republiek zijn geboren, hebben meer kans om als transnationale werknemer gekarakteriseerd te worden, ondanks dat er volgens tabel 1 nauwelijks een verschil is. De effecten van herkomst zijn sterk. Blijkbaar is het hebben van een internationaal netwerk van groot belang voor transnationale werkervaring.

Opleidingsniveau. Hypothese 2a luidde dat mensen met meer menselijk kapitaal (opleidingskwalificaties) vaker transnationale werkervaring zullen hebben. Model 1 laat zien dat mensen met tertiair opleidingsniveau een grotere kans hebben op transnationale werkervaring dan mensen met hooguit het primaire opleidingsniveau. Dit resultaat ondersteunt hypothese 2a. Er is overigens geen significant verschil tussen het primaire en het secundaire niveau, terwijl dit op basis van tabel 1 (2,9% versus 5,3%) wel zou worden verwacht.

Beroepsklasse. Hypothese 2b verwacht dat transnationale werknemers relatief het meest afkomstig zijn uit de 'élitaire' beroepsgroepen, bestaande uit de hogere en lagere professionals (EGP I en II). De resultaten uit model 1 ondersteunen ook deze hypothese grotendeels. Hogere professionals (I) hebben vaker transnationale werkervaring, maar ditzelfde geldt voor zelfstandigen (IVa, IVb) en leidinggevende arbeiders (V). Lagere professionals (II) verschillen niet van het gemiddelde, terwijl de routine dienstverleners (IIIa) achterblijven. De uitkomsten voor beroepsklasse en opleidingsniveau ondersteunen het beeld dat transnationaal werknemerschap vooral in de nationale elites voorkomt.

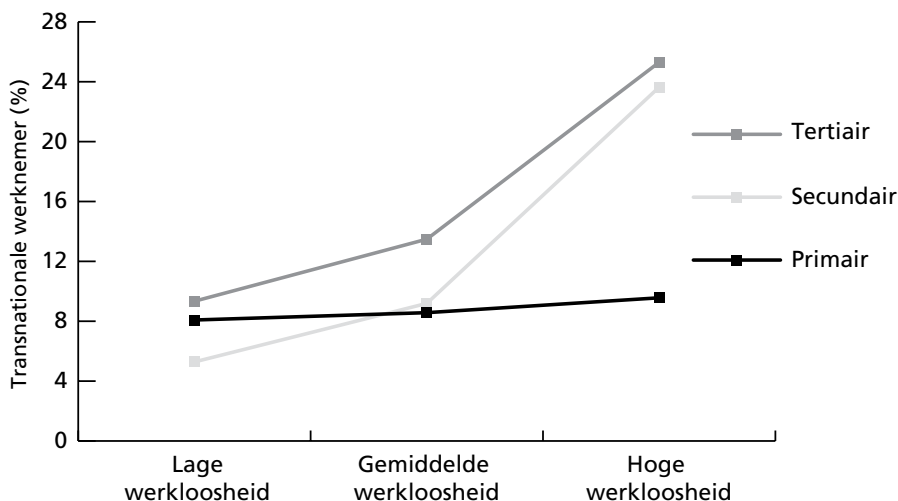
Economische globalisering. Hypothese 3 stelt dat hoe meer economisch geglobaliseerd een land is, des te groter de kans dat de inwoners van dat land transnationale werkervaring hebben. Model 2 ondersteunt hypothese 3. Het effect van economische globalisering vervalt na toevoeging van de indeling naar welvaartsstaatsregime, maar dit is weinig verrassend gezien de onderlinge relatie.

Werkloosheid. Hypothese 4a verwacht dat *naarmate de werkloosheid in het land van herkomst de afgelopen jaren hoger is geweest, de inwoners van dat land vaker in het buitenland werkzaam zijn of zijn geweest*. In model 2 is werkloosheid zoals verwacht een significante voorspeller van transnationaal werknemerschap. Na toevoeging van de interactie tussen opleidingsniveau en werkloosheid in model 3 vervalt echter ook dit hoofdeffect. De interactie van werkloosheid met secundair opleidingsniveau is significant. Het interactie-effect met tertiair opleidingsniveau is enkel na toevoeging van de interacties tussen de beroepsklassen en de welvaartsstaten op het 10%-niveau significant (model 4). Hypothese 4b, waarin werd verwacht dat *naarmate de werkloosheid in het land van herkomst de afgelopen jaren*

hoger is geweest, lager en middelbaar opgeleiden vaker in het buitenland werkzaam zijn of zijn geweest, wordt half door de data ondersteund. Dit wordt geïllustreerd in figuur 2, waarin de interactie-effecten uit model 4 grafisch zijn weergegeven. Het effect van werkloosheid is met name voor mensen met secundair of tertiair opleidingsniveau sterk, terwijl de laagst opgeleiden vrijwel ongevoelig zijn voor de stand van de werkloosheid.

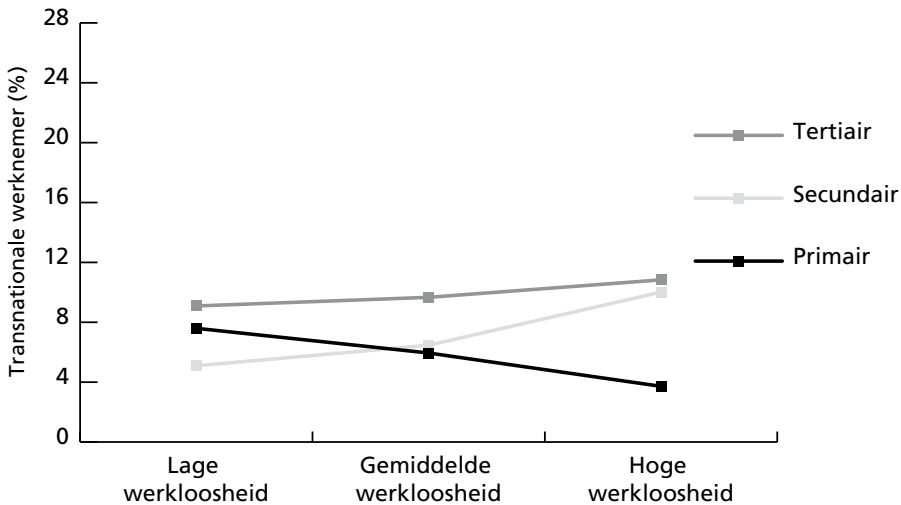
Figuur 2. Interactie-effect tussen het werkloosheidspercentage (van het land van herkomst in het geval van emigratie in de afgelopen tien jaar) en opleidingsniveau als verklaring voor transnationale werkervaring

Bron: European Social Survey 2006/2007; eigen berekeningen

Een ander effect wordt pas duidelijk wanneer het werkloosheidspercentage voor respondenten die hebben aangegeven in de afgelopen tien jaar te zijn geëmigreerd, wordt verwisseld van dat van het land van herkomst naar dat van het land van verblijf. Een model identiek aan model 4 is vervolgens geschat (niet gepresenteerd). Ter vergelijking laat figuur 3 het interactie-effect tussen werkloosheid en opleidingsniveau voor dit model zien. Het patroon is gelijk gebleven. Naarmate de werkloosheid toeneemt, maken middelbaar opgeleiden de achterstand op de hoger opgeleiden grotendeels goed, terwijl de lager opgeleiden terrein verliezen. Wanneer we de beide figuren vergelijken, wordt vooral de toename van de kans op transnationaal werknemerschap bij hoge werkloosheid in het land van herkomst goed zichtbaar. We vinden hier sterk bewijs voor een *unemployment push*. Mensen uit landen met hoge werkloosheid proberen te ontsnappen aan de werkloosheid door zich voor langere tijd in een ander land te vestigen. Werkloosheid is dus een belangrijke reden voor transnationale arbeidsmigratie, maar vooral de hoger en middelbaar opgeleiden zijn het meest gevoelig voor de geconstateerde *unemployment push*.

Figuur 3. Interactie-effect tussen het werkloosheidspercentage in het land van verblijf en opleidingsniveau als verklaring voor transnationale werkervaring

Bron: European Social Survey 2006/2007; eigen berekeningen

Welvaartsstaatsregime. Hypothese 5a luidde dat inwoners uit Nederland, Scandinavië en de Angelsaksische landen het vaakst transnationale werkervaring hebben, gevolgd door inwoners uit de Centraal-, Zuid- en Oost-Europese landen. Zoals blijkt uit tabel 1, heeft Nederland met 8,8% een relatief hoog percentage transnationale werknemers. Het Angelsaksische gebied zit hier met 8,1% net onder. Het percentage transnationale werknemers in Ierland (12,4%) draagt hier het meeste aan bij. In Scandinavië en Oost-Europa ligt dit percentage op 6,0%, gevolgd door Zuid-Europa (5,3%) en Centraal-Europa (4,8%). Deze uitkomsten zijn goed te relateren aan die van Vandenbrande et al. (2006). Model 3 ondersteunt hypothese 5a. De Angelsaksische landen verschillen niet significant van Nederland, terwijl in de overige regio's de kans op transnationale werkervaring beduidend lager is. Het verschil tussen Nederland en de Oost-Europese landen is het grootst.

In model 4 zijn de interactie-effecten tussen welvaartsstaatsregime en beroepsklasse toegevoegd. De hoofdeffecten van de EGP beroepsklassenstructuur, die in dit model voor Nederland het verschil van een beroepsklasse ten opzichte van het gemiddelde over alle beroepsklassen aangeven, laten zien dat hogere en lagere professionals, evenals zelfstandigen en leidinggevende arbeiders, meer dan gemiddeld kans hebben op transnationale werkervaring. Geschoolde en ongeschoolde arbeiders hebben, evenals routine dienstverleners en routine verkopers, minder dan gemiddeld kans op transnationale werkervaring.

Wanneer we de interactie-effecten inspecteren op kenmerken die specifiek voor Nederland lijken te zijn, constateren we dat ongeschoolde arbeiders uit Nederland een lagere kans hebben op transnationale werkervaring dan ongeschoolde

arbeiders uit de andere regio's. Ook Nederlandse routine verkopers scoren relatief slecht, al is het verschil met routine verkopers uit Centraal-Europa niet significant. Nederlandse zelfstandigen hebben meer kans op transnationale werkervaring dan zelfstandigen uit de andere regio's.

Na deze specifieke positiebepaling voor Nederland concentreren we ons op hypothese 5b. We verwachten dat ten opzichte van Nederland een vergelijkbaar patroon in de Scandinavische, Angelsaksische en Centraal-Europese landen zichtbaar zal zijn, waarbij de hoogste beroepsklassen (EGP I en II) vaker transnationale werkervaring hebben dan de laagste beroepsklassen (EGP VI en VIIa), terwijl in de Zuid- en Oost-Europese landen de hoogste beroepsklassen (EGP I en II) minder vaak en de laagste beroepsklassen (EGP VI en VIIa) vaker transnationale werkervaring hebben. De Centraal-Europese landen vertonen een patroon dat grotendeels vergelijkbaar is aan dat van Nederland. De overeenkomst met de Scandinavische landen gaat in iets mindere mate op. Lagere professionals hebben minder kans op transnationale werkervaring, maar routine dienstverleners meer. De Zuid- en Oost-Europese landen vertonen, zoals verwacht, een patroon dat het spiegelbeeld is van het Nederlandse patroon. De hogere klassen hebben minder, en de laagste klassen meer kans op transnationale werkervaring.

In tegenstelling tot de verwachting lijkt het patroon van de Angelsaksische landen het meest op dat van de Zuid- en Oost-Europese landen. Hogere professionals hebben minder kans op transnationale werkervaring, geschoolde en ongeschoolde arbeiders juist meer. De coëfficiënt voor Angelsaksische ongeschoolde arbeiders (0,70) ligt tussen die uit Centraal-Europa (0,50) en Zuid-Europa (0,90) in, waardoor moeilijk is vol te houden dat het significante effect alleen te wijten zou zijn aan de afwijking ten opzichte van Nederlandse ongeschoolde arbeiders.

We concluderen dat het patroon voor de Centraal-Europese en Scandinavische landen vergelijkbaar is met dat van Nederland, waarbij we expliciet rekening houden met de uitzonderlijke positie van Nederlandse ongeschoolde arbeiders, routine verkopers en zelfstandigen. Dit patroon is het spiegelbeeld van het patroon in de Zuid- en Oost-Europese landen. Tot zover wordt hypothese 5b ondersteund. Het patroon van de Angelsaksische landen is echter omgekeerd aan dat van Nederland, en vertoont merkwaardig genoeg veel overeenkomsten met dat van Zuid- en Oost-Europa.

Conclusies

We startten onze analyses over transnationale arbeidsmigratie op basis van het in de literatuur opgeroepen beeld dat het hier vooral de elite uit de sterk geglobaliseerde landen is, die als een nieuwe dienstverlenende klasse optreedt. Het vermoeden was dat vooral relatief jonge, sociaal nog weinig gebonden, goed opgeleide werknemers, tot die elite zouden behoren. Op grond van de grote hoeveelheid menselijk en sociaal kapitaal was in navolging van met name Sklair (2001) de verwachting dat deze elite grotendeels autonoom beslissingen over mobiliteit zou

nemen. Daarnaast formuleerden we hypothesen waarin we uitspraken dat middelbaar- en laagopgeleiden mobiel zouden worden in landen met een hoge werkloosheid of met minder rijkdom.

Het beeld van transnationale arbeidservaring als vooral een aangelegenheid van jonge alleenstaande mannen is grotendeels juist gebleken. Meer dan we verwacht hadden, blijkt deze transnationale werkervaring vooral een kwestie van leeftijd te zijn: vooral jonge mannen tussen de 25 en 35 blijken relatief vaak transnationale werkervaring te hebben. Dit is typisch de fase waarin hoogopgeleiden het onderwijs verlaten, vaak nog op zoek zijn naar een vaste plek op de arbeidsmarkt en nog niet een gevestigd gezinsleven hebben.

Op de grond van de data die we ter beschikking hebben, is moeilijk te zeggen of hier uitsluitend sprake is van een leeftijds- of ook van een generatie-effect. Hier valt alleen iets meer te zeggen op grond van de vele aanwijzingen dat sociale netwerken belangrijk zijn voor transnationale werkervaring. Enerzijds is duidelijk dat sociale netwerken, en dan met name familieverantwoordelijkheid, een belangrijk beperkende factor zijn voor transnationale werkervaring, gegeven het feit dat constant gehouden voor leeftijd scheiding een duidelijk positief effect heeft. Anderzijds blijken mensen met bruggen naar een ander land, bijvoorbeeld wegens staatsburgerschap of geboorte, vaker transnationale werkervaring te hebben. Dat betekent dat we naast het leeftijdseffect ook een generatie-effect mogen verwachten: het door de transnationale arbeidsmigratie gecreëerde sociaal kapitaal zal vaak niet onmiddellijk weer verloren gaan.

We verwachtten een transnationale elite die vooral afkomstig zou zijn uit sterk geglobaliseerde landen, waarbij die elite in grote mate autonoom zijn arbeidsmarktbeslissingen zou nemen. Inderdaad bleken hoogopgeleiden en hogere professionals vaker over transnationale werkervaring te beschikken, maar er zijn redenen om te twijfelen aan de autonomie: een groot deel van de transnationale arbeidsmigratie komt voort uit een *unemployment push* in het land van herkomst. Juist ook hoger opgeleiden zoeken, naast de middelbaar opgeleiden, hun heil elders als de werkloosheid in eigen land toeneemt. De implicatie is dat transnationale arbeidsmigratie weliswaar een aangelegenheid voor de beter opgeleiden is, maar dat deze aanzienlijk minder autonoom en meer defensief is dan we op grond van de literatuur over de nieuwe transnationale dienstenklasse zouden verwachten. Het patroon is eigenlijk helemaal niet zo afwijkend van de vroegere arbeidsmigratie van de gastarbeiders: jonge, ondernemende mannen die tijdelijk in een ander land emploi zoeken, omdat hun eigen land daartoe te weinig mogelijkheden biedt.

Dit is echter niet het gehele verhaal. Hoewel dit beeld met name geldt voor Nederland, Centraal-Europa en Scandinavië, komt vanuit de Zuid- en Oost-Europese landen ook een stroom van minder geschoolde arbeid. Het gaat hier om grotendeels ongeschoolde arbeiders. In tegenstelling tot wat verwacht werd, lijkt ook de Angelssaksische regio aan dit patroon te voldoen. Het antwoord op de

centrale vraag van deze bijdrage, of de Europese transnationale werknemers een transnationale elite of een economische onderklasse van migranten vormen, is dus afhankelijk van de regio van herkomst. Hier stuiten we op wat wellicht de grootste beperking van de gebruikte data is. Doordat de specifieke geschiedenis van transnationale arbeid niet bekend is, blijven uitspraken over de richting van migratiestromen gebaseerd op indirecte aanwijzingen. Belangrijke vragen die beantwoord dienen te worden, betreffen het waar, wanneer en hoe lang welk soort werk is verricht.

We denken dat met deze analyses de transnationale werknemer in Europa weer wat meer profiel heeft gekregen. Het beeld in de literatuur is op zijn zachtst gezegd onvolledig. Het idee dat transnationale arbeidsmigratie een grotendeels autonome aangelegenheid van een elite is, is sterk in de literatuur aanwezig. Dit lijkt ook vaak ten grondslag te liggen aan overheidsbeleid. Uit onze analyses volgen zeker twee overwegingen die van belang zijn voor het beleid. De eerste is dat transnationale arbeidsmigratie van de hoger opgeleiden niet alleen voortkomt uit autonome beslissingen, maar ook wordt beïnvloed door defensieve overwegingen, zoals werkloosheid in het land van herkomst. Ten tweede blijft, in tegenstelling tot wat in sommige literatuur wordt gesteld, transnationale arbeidsmigratie niet hoofdzakelijk beperkt tot de *onderklasse*. Er zijn echter wel degelijk aanwijzingen voor het bestaan van een migratiestroom van ongeschoolden van armere naar rijkere Europese landen. Dit zijn zeker geen redenen om grenzen te sluiten, maar wel realiteiten die vergaande consequenties kunnen hebben als de migratiestromen blijven toenemen.

Literatuur

- Bauman, Z. (1998). On Glocalization: Or Globalization for Some, Localization for Some Others. *Thesis Eleven*, 54(1), 37-49.
- Blossfeld, H.-P. & Shavit, Y. (1993). Persisting barriers: changes in educational opportunities in thirteen countries. In Y. Shavit & H.-P. Blossfeld (eds). *Persistent Inequality: Changing Educational Attainment in Thirteen Countries*. Boulder, CO: Westview, 1-23.
- Borjas, G.J. (1990). *Friends or Strangers: The Impact of Immigrants on the U.S. Economy*. New York, NY: Basic Books.
- Borjas, G.J. (1999). Immigration and Welfare Magnets. *Journal of Labor Economics*, 17(4), 607-637.
- Breen, R. (1997). Risk, Recommodification and Stratification. *Sociology*, 31(3), 473-489.
- Detang-Dessendre, C. & Molho, I. (1999). Migration and Changing Employment Status: A Hazard Function Analysis. *Journal of Regional Science* 39(1), 103-123.
- Erikson, R. & Goldthorpe, J. (1992). *The Constant Flux: A Study of Class Mobility in Industrial Societies*. Oxford: Clarendon Press.
- Erikson, R. & Jonsson, J.O. (1996). *Can Education be Equalized*. Boulder, CO: Westview.

- Esping-Andersen, G. (1990). *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Polity Press.
- Ganzeboom, H.B.G. & Treiman, D.J. (1996). Internationally Comparable Measures of Occupational Status for the 1988 International Standard Classification of Occupations. *Social Science Research* 25(3), 201-239.
- Harris, J. & Todaro, M. (1970). Migration, Unemployment and Development: A Two-Sector Analysis, *American Economic Review*, 60(1), 126-142.
- Harzing, A.-W. & J. van Ruysseveldt (2004). *International Human Resource Management*. London: Sage.
- King, R., Warnes, A.M. & Williams, A.M. (1998). International Retirement Migration in Europe. *International Journal of Population Geography*, 4(2), 91-111.
- King, R., & Ruiz-Gelices, E. (2003). International Student Migration and the European "Year Abroad": Effects on European Identity and Subsequent Migration Behaviour. *International Journal of Population Geography*, 9(3), 229-252.
- Massey, D.S., Arango, G., Hugo, J.G., Kouaouci, A., Pellegrino, A. & Taylor, J.E. (1998). *Worlds in Motion: Understanding International Migration at the End of the Millennium*. Oxford: Clarendon.
- Mills, M. (2009). Globalization and Inequality. *European Sociological Review*, 25(1), 1-8.
- Mills, M. & Blossfeld, H.-P. (2005). Globalization, Uncertainty and the Early Life Course: A Theoretical Framework. In Blossfeld, H.-P., Klijzing, E., Mills, M. & Kurz, K. (Eds.). *Globalization, Uncertainty and Youth in Society*. London/New York: *Routledge Advances in Sociology Series*, 1-24.
- Mills, M., Blossfeld, H.-P. & Bernardi, F. (2006). Globalization, Uncertainty and Mens Employment Careers: A Theoretical Framework. In Blossfeld, H.-P., Mills, M. & Bernardi, F. (Eds.). *Globalization, Uncertainty and Mens Careers: An International Comparison*. Cheltenham/Northampton: Edward Elgar Publishing Ltd., 3-37.
- Mills, M., Blossfeld, H.-P., Buchholz, S., Hofäcker, D., Bernardi, F. & H. Hofmeister (2008). Converging Divergences? An International Comparison of the Impact of Globalization on Industrial Relations and Employment Careers. *International Sociology*, 23(4), 561-595.
- Ong, A. (1999). *Flexible Citizenship: The Cultural Logics of Transnationality*. Durham, NC: Duke University Press.
- Raab, M., Ruland, M., Schönberger, B., Blossfeld, H.-P., Hofäcker, D., Buchholz, S. & Schmelzer, P. (2008). GlobalIndex: A Sociological Approach to Globalization Measurement. *International Sociology*, 23(4), 596-631.
- Shihadeh, E.S. (1991). The Prevalence of Husband-Centered Migration: Employment Consequences for Married Mothers. *Journal of Marriage and the Family*, 53(2), 432-444.
- Sjaastad, L.A. (1962). The Costs and Returns of Human Migration. *Journal of Political Economy*, (70), 80-93.
- Sklair, L. (2001). *The Transnational Capitalist Class*. Oxford: Blackwell.

- Snijders, T.A.B. & Bosker, R.J. (1999). *Multilevel Analysis: An Introduction to Basic and Advanced Multilevel Modeling*. London: Sage.
- Weiss, A. (2005). The Transnationalization of Social Inequality: Conceptualizing Social Positions on a World Scale. *Current Sociology*, 53(4), 707-728.
- Vandenbrande, T. (ed.). (2006). *Mobility in Europe: Analysis of the 2005 Eurobarometer Survey on Geographic and Labour Market Mobility*. Luxembourg: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- Zimmerman, K.F. & Bauer, T.K. (eds.). (2002). *The Economics of Migration*. Vol. I-IV. Cheltenham/Northampton: Edward Elgar Publishing Ltd.
- Zimmerman, K.F. (2004). European Labour Mobility: Challenges and Potentials. *IZA Discussion Paper No. 1410*. Bonn, Germany.

De waarde van diploma's: een kwantificatie van de ESS-NL-categorieën

---

Harry B.G. Ganzeboom en Heike Schröder

In de European Social Survey (ESS) wordt voor Nederland gebruikgemaakt van een nieuw ontworpen onderwijstypologie, waarin dertien categorieën worden onderscheiden. De vermeerdering van detail ten opzichte van eerder gebruikte metingen zit in het aantal onderscheiden niveaus in het Middelbaar Beroeps Onderwijs en de toevoeging van post-academisch onderwijs. In deze bijdrage gaan wij na hoe de verschillende opleidingsniveaus zich ten opzichte van elkaar verhouden wat betreft inputs (in het bijzonder ouderlijke kenmerken) en outputs (te weten verwerving van beroep en partner) en stellen daarmee een optimale schaal voor opleidingsniveau vast. We gaan vervolgens na in hoeverre de vergroting van detail een merkbaar betere meting van opleidingsniveau tot stand heeft gebracht. We vergelijken de verkregen optimale schaling van opleidingsniveaus ook met een alternatieve meting, de duur van de totale onderwijsloopbaan. Ten slotte combineren we onze optimale opleidingschaal met zowel de gestandaardiseerde opleidingsmaat in de ESS als ook met de duurmaat en vergelijken de prestaties van de verkregen combinaties met die van de afzonderlijke metingen. We concluderen dat – net zoals bij beroepsmetingen – het gebruik van alternatieve metingen een grotere verbetering van meetkwaliteit tot stand brengt dan meer detail.

Inleiding

Het opleidingsniveau is ongetwijfeld een van de meest gebruikte variabelen in sociaal-wetenschappelijk onderzoek in het algemeen en in sociaal-stratificatie-onderzoek in het bijzonder. Het figureert geregeld zowel als input- alsook als output-variabele en is bovendien niet weg te denken als controle- of achtergrondvariabele. Als outputvariabele is opleiding niet alleen het resultaat van individuele kenmerken zoals inspanning, intelligentie en belangstelling, maar staat het ook onder invloed van sociale kenmerken als ouderlijke opleidings- en beroepsniveaus. Als inputvariabele produceert het een reeks effecten. In eerste instantie beïnvloedt opleiding een aantal sociaal-economische uitkomsten die relevant zijn voor sociale stratificatie, zoals werk, beroep, inkomen en maatschappelijk aanzien (Shavit & Blossfeld, 1993; DiPrete & Grusky, 1990; Ultee & Luijkx, 1990), alsmede de structuur van vriendschaps- en huwelijksnetwerken (Kalmijn, 1994; Van de Bunt, 1999). Afgezien van deze directe stratificatie-effecten is opleiding ook van invloed op vele andere aspecten van het leven van mensen, zoals gezondheid (Ross & Wu, 1996; Westert e.a., 2005), criminaliteit (Lochner, 2004), gezinsstabiliteit (Duncan & Duncan, 1969; Poortman & Kalmijn, 2002), mortaliteit (Lleras-Muney, 2005;

Doornbos & Kromhout, 1990), culturele participatie (Bourdieu & Passeron, 1977; Ganzeboom, Treiman & Ultee, 1991), kennis (Hyman, Wright & Reed, 1975), waarden (Hyman & Wright, 1979; Inglehart, 1971) en attitudes (Brint, 1984; Van de Werfhorst & De Graaf, 2004). Als controlevariabele wordt opleidingsniveau o.a. gebruikt om zuivere effecten van levensloopgebeurtenissen op latere uitkomsten te kunnen bepalen. Zo bekijken we de invloed van beroep op inkomen, of van migratie op beroep bij voorkeur via modellen waarin de invloed van het opleidingsniveau constant is gehouden. Een ander voorbeeld is dat we er bij het onderzoeken van de invloed van werkloosheid op inkomen, goed aan doen er rekening mee te houden dat hoger opgeleiden minder kans hebben om werkloos te worden en doorgaans een hoger inkomen genieten (Mooi-Reci, 2008).

Gegeven dit veelvuldige gebruik is het opmerkelijk dat er geen standaard indeling van opleidingsniveaus in omloop is. Wie cross-nationaal onderzoek doet en/of met meerdere gegevensbestanden werkt, zal snel ontdekken dat de indeling van opleidingen in de praktijk grote variaties kent naar aantal onderscheiden niveaus, de precieze vraagstelling en de aan respondenten voorgelegde benamingen. Dat lijkt op het eerste gezicht verwonderlijk, maar bij nader inzien is dat toch niet zo. De oorzaak hiervan is dat de structuur van onderwijssystemen tussen landen sterk verschilt en dat nationale onderwijssystemen in de loop der jaren telkens veranderen, waardoor verschillende jaargangen respondenten aan verschillende onderwijsregimes zijn blootgesteld.

Dit geldt ook voor het Nederlandse onderwijssysteem dat een grote hoeveelheid aan opleidingsniveaus en -typen kent die bovendien door de tijd heen aan diverse hervormingen zijn onderworpen. Een uitputtende opsomming van alle historische categorieën ligt buiten het bereik van een gesloten vraagstelling in een vragenlijst, met als gevolg dat onderzoekers er verschillende invullingen aan geven. In feite komt het erop neer dat men het gelijkstellen van opleidingsniveaus die in verschillende perioden zijn behaald (bv. MAVO versus MULO of HBS versus VWO) a priori oplost, dan wel de verantwoordelijkheid ervoor bij de respondent neerlegt.

Het ontbreken van een vaste standaard voor de Nederlandse opleidingsniveaus is minder rampzalig dan men mogelijk zou denken. De meest gebruikte indelingen zijn sterk met elkaar verwant en overlappen grotendeels. Daar waar ze verschillen, gaat het vaak om kleine of moeilijk interpreteerbare groepen (bv. het onderscheiden van Gymnasium versus Atheneum). Men kan hiervoor verschillende redelijke oplossingen bedenken en welke oplossing men kiest zal niet in sterke mate de uitslagen van onderzoek bepalen. De moeilijkheden komen pas wanneer men voor de taak staat opleidingsniveaus tussen verschillende databestanden met elkaar vergelijkbaar te maken (=harmoniseren). De keuze van een harmonisatiestrategie is afhankelijk van een aantal theoretische en methodologische overwegingen.

Theoretische achtergrond

Een conceptualisering van opleiding

Braun en Müller (1997) menen dat voordat men kan bepalen hoe men opleidingsniveaus wil meten duidelijk moet zijn welke conceptuele betekenis van opleiding men voor ogen heeft. Zij presenteren een conceptualisering op basis van verschillende effecten die opleiding kan hebben, onder te verdelen in directe en indirecte effecten. De directe effecten van opleiding zijn: (1) algemene basisvaardigheden, (2) specifieke instrumentele vaardigheden, (3) kennis, en (4) socialisatie in termen van waarden, normen en sociaal gedrag. Hoewel de auteurs dit niet met zoveel woorden zeggen, zijn dit opleidingseffecten die voorondersteld worden de individuele productiviteit van mensen te verhogen. De indirecte effecten daarentegen (dit geven Braun & Müller wel expliciet aan) hebben betrekking op de sociale betekenis van verworven opleidingsniveaus. Hier moeten we denken aan de waarde van diploma's en andere kwalificaties op de arbeids- en huwelijksmarkt.

Vanuit een stratificatieperspectief kan opleiding ook nog op een andere manier worden geconceptualiseerd. Naast of in plaats van de effecten van opleiding kan men ook kijken naar de factoren die bepalen welk opleidingsniveau mensen verwerven. Hierbij valt te denken aan individuele eigenschappen als cognitieve vaardigheid en inspanning, maar ook aan sociale achtergrondfactoren, zoals ouderlijke beroeps- en opleidingsniveaus.

Economische versus sociologische onderwijstheorieën

De boven geschetste conceptualiseringën gaan terug op twee met elkaar concurrerende denkwijzen over opleiding, namelijk economische en sociologische theorieën. De veronderstelling dat meer opleiding of een hoger opleidingsniveau gelijk staat aan een toename van zowel algemene als specifieke kennis en vaardigheden en daarom van de individuele productiviteit, is afkomstig van economische theorieën over opleiding, zoals menselijk-kapitaaltheorie (Becker, 1964), die in de sociologie belichaamd wordt door functionalistische voorstellingen (Bell, [1973] 2008; Clark, 1962). Volgens deze theorieën vereisen verschillende banen verschillende soorten en niveaus van kennis en vaardigheden die door het opleidingsstelsel worden gegenereerd en gecertificeerd.

In tegenstelling tot deze economische theorieën focussen andere sociologische theorieën over opleiding, zoals de theorie van sociale uitsluiting (Weber, [1946] 2008), reproductietheorie (Bourdieu & Passeron, 1977), credentialismetheorie (Collins, 1979) of allocatietheorie (Meyer, 1977) op de sociale functies van opleiding. De veronderstelling hierbij is dat opleiding niet zozeer relevant is omdat meer opleiding hogere productiviteit betekent, maar dat opleiding ertoe dient sociale status over te dragen en het productiviteitsargument gebruikt wordt om sociale uitsluiting te legitimeren. Opleiding wordt in deze sociologische theorieën als mechanisme gezien door middel waarvan de sociale hiërarchie van de ene

generatie wordt overgedragen op de volgende. De hiërarchische structuur van zowel het arbeids- als het onderwijssysteem resoneert daarbij met de sociale hiërarchieën die deze produceren en telkens reproduceren.

De theorie van positionele goederen

Er is nog een derde theorie over opleiding in omloop, die als het ware het midden houdt tussen economische en sociologische theorieën en met beide verenigbaar is, en dat is de theorie van positionele goederen (Hirsch, 1976). Volgens deze theorie is het aantal beschikbare banen en opleidingen afhankelijk van hun plaats in de hiërarchie en zijn er steeds minder van beschikbaar naarmate ze zich hoger in de hiërarchie bevinden. Volgens Hirsch behoren banen en opleidingen daarom tot de positionele goederen. In tegenstelling tot materiële goederen, leiden positionele goederen op grond van hun beperkte beschikbaarheid tot verdringing en opeenhopingen. Het hiërarchisch geordende opleidingssysteem vertaalt zich in een hiërarchie van mensen die met hun diploma's op de arbeidsmarkt intreden. Van belang is daarbij niet de absolute waarde van een opleiding maar de relatieve waarde van een bepaald opleidingsniveau vergeleken bij dat van andere werkzoekenden. Deze benadering contrasteert met de menselijk-kapitaaltheorie in de aanname dat de baan de productiviteit van het individu bepaalt en niet andersom.

De positionele goederentheorie over opleiding kan verschillend worden geïnterpreteerd, al naar gelang de veronderstelde functie van diploma's. Een eerste interpretatie sluit aan bij een functionalistisch/menselijk-kapitaalperspectief en suggereert dat meer scholing direct of indirect tot hogere productiviteit leidt. Vanuit een sociale-uitsluitingsperspectief daarentegen is de functie van opleiding een verbeterde concurrentiepositie in de banenrij (Thurow, 1975) van sommige individuen ten koste van andere.

Implicaties voor het meten van opleiding

De focus van gebruikelijke meetmethoden op formele kenmerken van opleidingsprogramma's, zoals het aantal jaren dat nodig is om een opleiding af te ronden, het te bereiken niveau of de verkregen diploma's reflecteren een economische manier van denken over opleiding. Wij gaan daarvan afwijken en leiden onze meetprincipes af uit sociale stratificatie modellen. In zo'n sociologisch ingebedde meetprocedure verschuift de focus van statische kenmerken van onderwijssystemen naar de verscheidene processen en actoren die binnen sociale stratificatie een rol spelen. Aan de ene kant staat het verwervingsproces van opleidingsniveaus dat bepaald wordt door ouderlijke kenmerken. Aan de andere kant gaat het om effecten van opleiding op de arbeids- en huwelijksmarkt. Een uit de positionele goederentheorie afkomstig grondbeginsel voor de hier voorgestelde meetprocedure is verder het idee dat elk opleidingssysteem hoe dan ook altijd een enkelvoudige hiërarchie van mensen produceert. Van deze aanname maken we gebruik door na te gaan hoe deze hiërarchie zich uit in een aantal criteriumvariabelen.

Door rekening te houden met zulke theoretische implicaties menen we te beantwoorden aan de oproep van Grusky en Van Rompaey (1992) dat sociologen, wanneer zij meetprocedures willen verbeteren, verticale schalen zouden moeten gebruiken die recht doen aan middle-range concepten van enige sociologische betekenis. Theoretische overwegingen kunnen dan empirische criteria aanvullen en de keuze tussen verschillende mogelijke metingen vergemakkelijken.

Methodologische achtergrond

Nu we het theoretisch raamwerk voor het meten van opleidingsniveaus hebben afgebakend, is de volgende stap de voor- en nadelen van verschillende mogelijke meetprincipes tegen elkaar af te wegen. Het uiteindelijke doel van ons project (Schröder, 2008) is opleidingsniveaus dusdanig te meten dat we in sociaal survey onderzoek de effecten van om het even welk nationaal dan wel historisch onderwijsstelsel kunnen vergelijken en daarbij zo min mogelijk informatie verliezen. In deze bijdrage doen we daartoe een eerste stap door het voor de Nederlandse ESS-data proef te draaien. Als we opleidingen op vergelijkbare manier willen meten hebben we de keuze uit drie verschillende benaderingen die we achtereenvolgens de revue laten passeren: standaard opleidingstypologieën, opleidingsduur en opleidingsschalen (Braun & Müller, 1997).

Opleidingstypologieën

De voor de hand liggende en meest gebruikte aanpak is de grootste gemene deler-(GGD)strategie van harmonisatie, waarbij men zoekt naar benoeming van de gemeenschappelijke elementen in te harmoniseren gedetailleerde indelingen. De moeizame uitkomsten van deze strategie zijn gemakkelijk te voorzien. Ten eerste zal een GGD-strategie noodzakelijk leiden tot verlies aan informatie doordat een GGD per definitie minder categorieën kent dan de te harmoniseren brongegevens. Ten tweede bestaat er de kans dat men voor een beperkt of groter aantal categorieën geen gemene deler kan vinden. Onvergelijkbaarheden kunnen dan op zijn best via compromis worden opgelost. Ten derde heeft de GGD-strategie als nadeel dat de voorgaande problemen groter worden naarmate men meer gegevensbronnen harmoniseert. De GGD van tien verschillende classificaties is nu eenmaal kleiner dan die van twee of drie classificaties en de kans op het vinden van niet-harmoniseerbare elementen neemt toe.

In de praktijk van cross-nationaal vergelijkend onderzoek wordt er veelal gebruikgemaakt van de International Standard Classification of Education (ISCED). ISCED is een door UNESCO ontwikkelde internationale standaard meting van opleidingsniveaus die gebaseerd is op de bestaande onderwijssystemen van één bepaald jaar, 1997 (of voor de voorloper versie, 1976). ISCED-indelingen zijn beschikbaar voor een groot, maar beperkt aantal landen. De indeling omvat zeven hoofdniveaus, die op hun beurt weer onderverdeeld zijn in een aantal subniveaus. ISCED wordt vaak gebruikt in internationale onderzoeksprojecten, zoals PISA

(Program for International Student Assessment), IALS (International Adult Literacy Survey) en ook de ESS.

Kerckhoff en Dylan (1999) hebben verschillende implementaties van ISCED in surveys met elkaar vergeleken en komen tot de conclusie dat de manier waarop de standaard categorieën van de oorspronkelijke nationale indelingen afgeleid worden, nogal grote verschillen kunnen veroorzaken in het soort van resultaten dat in vergelijkend onderzoek geproduceerd wordt. Schneider (2008a) heeft de kwaliteit van ISCED zelf en in het bijzonder de meetkwaliteit van ISCED in de ESS geëvalueerd. Zij noemt een aantal problemen. Om te beginnen blijken de ISCED-1997 categorieën, terwijl ze wel gedetailleerder zijn dan die van de voorloperversie (ISCED-1976), voor sommige niveaus nog steeds onvoldoende differentiatie te bevatten. Sommige beschikbare criteria voor bijvoorbeeld niveau twee werken niet goed. Voor andere niveaus ontbreken er criteria om tussen bepaalde kwalificaties te onderscheiden. Een ander probleem is dat in de ESS alleen de hoofdniveaus van ISCED geïmplementeerd zijn, waardoor veel detail verloren gaat.

Opleidingsduur

Een tweede mogelijke strategie om opleidingsniveaus vergelijkbaar te maken is gebaseerd op de tijdsduur, uitgedrukt in het aantal jaren, die individuele opleidingstrajecten vereisen. Deze eveneens veelvuldig in survey onderzoek toegepaste strategie (bv. International Social Survey Project (ISSP), ESS en IALS) is gebaseerd op de veronderstelling dat naarmate men langer in het onderwijssysteem verblijft, men ook steeds hogere kwalificaties bereikt.

Hout en DiPrete (2006) wijzen erop dat deze methode redelijk goed werkt voor het weinig horizontaal gedifferentieerde opleidingssysteem van de Verenigde Staten, maar minder geschikt is om de onderscheidingen in andere opleidingssystemen te beschrijven. In sommige landen kan eenzelfde opleidingsduur met verschillende opleidingsniveaus samengaan, waardoor de vergelijkbaarheid niet langer opgaat. Schneider (2007) betwijfelt daarom de validiteit van de duurmaat en wijst erop dat het niet vanzelfsprekend is wat 'jaren genoten opleiding' eigenlijk betekent. Ze concludeert dat gegeven de identieke lengte van heel verschillende onderwijsprogramma's binnen en tussen landen, het beperken van het meten van opleidingsniveaus tot tijdsduur gelijk staat aan het negeren van kwalitatieve verschillen tussen die niveaus.

Opleidingsschalen

Een derde, maar minder gebruikte strategie om opleidingscategorieën op een noemer te brengen is via een gemeenschappelijke schaling. Bij het schalen van opleiding worden opleidingsscores dusdanig gegenereerd dat de correlatie tussen de geschaalde opleidingsinformatie en een gegeven criteriumvariabele (bijvoorbeeld inkomen of beroep) gemaximeerd wordt (Braun & Müller 1997).

Treiman en Terrell (1975) passen in een vergelijking van de Amerikaanse en Britse onderwijssystemen zogenaamde effectproportionele schaling toe om vergelijkbare opleidingscores te construeren. Zij gebruiken daarbij een enkele outputvariabele, de beroepsstatus van de respondent, als criteriumvariabele. Hun argument hiervoor is dat het een primaire functie van het onderwijssysteem is om individuen op het beroepsleven voor te bereiden en de correlatie tussen opleiding en beroep bijzonder hoog is. Smith en Garnier (1986) genereren een opleidings-schaal door in loglineaire modellen het beroep van de vader als criteriumvariabele in te zetten. In tegenstelling tot Treiman en Terrell gaat het hierbij niet om een output- maar juist om een inputvariabele. Ook het beroep van de vader is sterk geassocieerd met opleidingsniveau.

In onze aanpak sluiten wij bij deze schalingspogingen aan, maar gaan een stap verder door de twee benaderingen te integreren. Daarnaast maken we ook gebruik van de beide andere strategieën en benutten het feit dat in de ESS niet alleen een lokale, Nederlandse opleidingstypologie aanwezig is, maar ook een hercodering in de internationale ISCED-typologie en een afzonderlijke meting in termen van aantal jaren genoten opleiding. De relevante variabelen in het databestand zijn aangegeven als EDLVNL (nationale typologie), EDULVL (ISCED-typologie) en EDUYRS (duur van de opleidingloopbaan, zoals aangegeven door de respondent).

Opleidingsmetingen in de European Social Survey (Nederland)

Bij het operationaliseren van opleidingsniveaus in de ESS (vanaf 2002) zijn twee beleidslijnen gevolgd. Allereerst is men bedacht geweest op de internationale vergelijkbaarheid van gegevens en dit heeft ertoe geleid dat de ISCED-1997 als uitgangspunt is genomen. Dit lijkt een voor de hand liggende keuze, maar het is er een met weinig aantrekkelijke gevolgen. ISCED is immers een GGD-strategie van harmonisering en toont de nadelen daarvan in hoge mate. Toepassing van ISCED komt erop neer dat het aantal onderscheiden niveaus zeer beperkt wordt en belangrijke onderscheidingen wegvallen. Voor Nederland (zie appendix A) betekent het gebruik van ISCED dat LBO/VMBO en MAVO zijn samengevoegd, evenals HAVO, VWO en MBO, alsook HBO en WO, terwijl deze wel in kwaliteit en inhoud verschillen en misschien ook de arbeidsmarktkansen van afgestudeerden van deze typen opleidingen verschillen (Schneider, 2008a). Gelukkig heeft men zich bij het ontwerp van de ESS gerealiseerd dat deze strategie mogelijk problemen oproept en de landen de vrijheid gelaten ook een nationale onderwijsclassificatie te gebruiken. De resultaten daarvan zijn in het hoofdbestand van de ESS opgenomen. Niet alle landen hebben daarvan gebruikgemaakt, maar voor Nederland is het ingevuld met een tamelijk gedetailleerde classificatie van dertien categorieën. Ongelukkigerwijs is deze mogelijkheid in de ESS alleen maar toegelaten voor de opleiding van de respondent. Wat betreft opleidingen van partner, vader en moeder wordt met de ISCED-indeling volstaan.

De voor Nederland gebruikte classificatie met dertien categorieën staat in appendix A. De auteurs hebben zich duidelijk laten inspireren door tamelijk recente hervormingen in het Nederlandse onderwijsstelsel, met name door het opnemen van BOL en BBL aanduidingen. Deze onderscheidingen zijn nog nauwelijks relevant voor de in de ESS ondervraagden, die tussen 15 en 90 jaar oud zijn (wij beperken ons tot respondenten tussen 25-64 jaar oud). Relevanter zou zijn geweest om te vragen naar nu schijnbaar vergeten schooltypes als VGLO, Mater Amabilis, Handelsavondschool en driejarige HBS. Er zijn echt meer respondenten (laat staan hun ouders) die in hun opleidingstraject geconfronteerd zijn geweest met deze schooltypen dan met de BOL/BBL trajecten. Dit gezegd zijnde, kan men verder alleen maar waardering hebben voor de poging die in de ESS gedaan is oudere en nieuwere onderwijsvormen in detail voor te leggen aan de respondenten. Op dit punt steekt de Nederlandse ESS gunstig af bij de meeste andere ESS-landen.

De dertien onderscheiden niveaus in de ESS roepen ook vragen op. Zijn deze niveaus nu werkelijk van elkaar te onderscheiden en voegen de onderscheiden details nu werkelijk veel toe aan de kwaliteit van de opleidingsmeting? Juist omdat de ESS rijk is wat betreft criteriumvariabelen, is het heel geschikt om deze vragen te beantwoorden aan de hand van een optimale-schalingsstrategie. Deze heeft immers respect voor het oorspronkelijk onderscheiden detail.

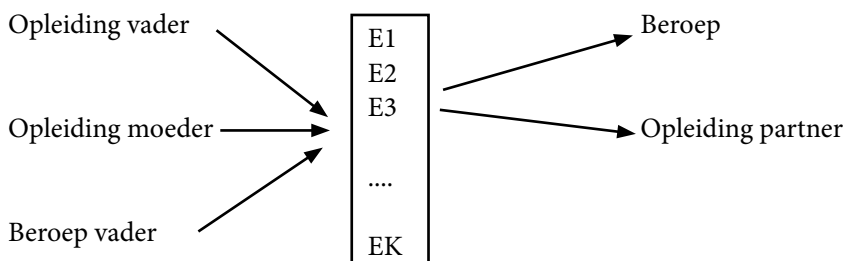
Verder heeft men in de ESS gebruikgemaakt van een tweede, alternatieve strategie om opleidingsniveaus in kaart te brengen, door ook naar de duur van het totale onderwijstraject te vragen dat men doorlopen heeft. De duurvariabele staat veelal in kwade reuk, zeker in Europese landen met multi-tracked systemen (zoals Nederland en Duitsland) waar men kan veronderstellen dat er geen eenduidige relatie bestaat tussen opleidingsniveau en opleidingsduur. Bij alle kritiek wordt echter één aspect van de duurvariabele in de literatuur over onderwijsmeting onderschat: of opleidingsduur nu een goede of een slechte meting van het opleidingsniveau is doet er mogelijk minder toe dan dat het een tweede, afzonderlijke meting van dit niveau vormt, en daarmee een bron om via een multiple-indicator model meetfouten op te sporen.

Een nieuwe manier van schalen: een MIMIC-model

Braun en Müller (1997) plaatsen kanttekeningen bij het gebruik van opleidingschalen, zoals wij die beogen. Volgens hen moet men bij het schalen aannemen dat de respectieve originele nationale metingen de potentiële verklaringskracht van opleiding in dezelfde mate uitputten. Het probleem van vergelijkbaarheid wordt daardoor van opleiding naar de criteriumvariabele verplaatst. Die moet dan op een strikt vergelijkbare manier gemeten zijn, wat lang niet altijd het geval is. Voor dit probleem proberen we een oplossing te vinden door een MIMIC-model toe te passen. In dit MIMIC-model (zie figuur 1) neemt het opleidingsniveau de rol in van intermediaire variabele tussen meerdere inputvariabelen en meerdere outputvariabelen (MIMIC staat voor: Multiple Indicators, Multiple Causes). De keuze

voor dit model kan op twee manieren beredeneerd worden: vanuit klassieke meettheorie en vanuit het statusverwervingsmodel.

Figuur 1. Een multiple indicator multiple causes (MIMIC) model

Een beredenering vanuit klassieke meettheorie

De keuze van optimale schaling vanuit het MIMIC-perspectief kan men beargumenteren vanuit klassieke meettheorie, toegepast op een causaal ketenmodel.

$$X \rightarrow Z \rightarrow Y$$

In een causale keten van drie variabelen veronderstellen we dat X uitwerking heeft op Y uitsluitend en alleen via Z. Of deze veronderstelling in de praktijk met empirische gegevens overeenstemt, hangt in sterke mate af van de kwaliteit van de meting van de variabelen, en wel in het bijzonder van de kwaliteit van de meting van de tussenliggende variabele Z (Kelley, 1973). Als X of Y niet perfect gemeten zijn, vinden we verzwakte coëfficiënten $b(YZ)$ en $b(ZX)$, maar blijft gelden $b(YX|Z)=0$. Als Z niet perfect gemeten is, verandert dit en zal in het algemeen gelden: $b(YX|Z) > 0$. Om een causale keten adequaat te schatten is het dus noodzakelijk om meetproblemen in Z te corrigeren.

Zo'n redenering kunnen we ook toepassen op het probleem van optimale schaling van opleidingsniveaus. Een suboptimale schaling is er een die de intermediërende rol van opleiding in het statusverwervingsproces afzwakt en grotere directe effecten van inputs op outputs te zien geeft. Een optimale schaling is er een die de centrale rol van het verworven opleidingsniveau zo groot mogelijk maakt.

Beredenering vanuit het statusverwervingsmodel

Een andere manier om de keuze van optimale schaling vanuit een MIMIC-model te beargumenteren is van inhoudelijke aard. De achterliggende veronderstelling bij het schalen van opleiding is dat opleidingsniveaus, wanneer en waar ook verkregen, gepositioneerd zijn in een gemeenschappelijke ruimte. Verschillende kwalificaties hebben een afstand tot elkaar, die in het ultieme geval nul is (ze vallen samen wat betreft niveau), maar dat niet hoeft te zijn, zonder dat dit de

vergelijkbaarheid verhindert. Voor de hand liggend is deze ruimte eendimensionaal, dat wil zeggen vormt zij een enkele onderwijshiërarchie, maar noodzakelijk is dat niet.

Hoe kunnen we ons nu een beeld vormen van de onderwijshiërarchie en hoe kunnen we relatieve posities (schalingen) van onderwijskwalificaties in deze ruimte bepalen? Hiervoor gaan we te rade bij de eerder behandelde theorieën. We beschouwen onderwijs als deel van het stratificatieproces dat een hiërarchie van mensen produceert en dan ligt het voor de hand om kwalificaties te schalen naar indicatoren van beide kanten van dat proces. Aan de verwervingskant uit zich de waarde van diploma's in hoe graag mensen een bepaald diploma willen behalen. Er is sprake van competitie tussen sociale groepen waarvan de uitkomst ons informeert over de waarde van diploma's. Het resultaat daarvan is dat groepen met hogere status er beter in slagen om hogere diploma's voor hun kinderen te behalen. Dit is één manier om de waarde van diploma's te achterhalen.

Aan de uitkomstenkant van het stratificatieproces bepaalt opleiding in eerste instantie het succes op de arbeidsmarkt – dat zou kunnen zijn het niveau van het uitgeoefende beroep en/of het daarmee verkregen inkomen. Maar er zijn ook sterke effecten van opleidingskwalificaties op andere posities in de samenleving. Met name de sterke associatie tussen opleidingen van partners, ouders en kinderen of die tussen vrienden en kennissen vallen daarbij in het oog. Wanneer je een bepaald diploma hebt behaald, bepaalt dat niet alleen welke baan je mogelijk zult vinden, maar ook met wie je in het dagelijks leven zult omgaan, met wie je zult trouwen en kinderen krijgen en ook welk opleidingsniveau deze kinderen weer zullen behalen.

Schematisch gezien (zie figuur 1) wordt het opleidingsniveau opgevat als een variabele die intermedieert tussen sociale achtergronden en uitkomsten in de verdere levensloop. De betrokken achtergronden zijn meervoudig en dat geldt ook voor de uitkomsten. We kunnen hier met recht spreken van een multiple indicators – multiple causes (MIMIC) model. Dit leidt weer tot een mooie manier om een eenduidige optimale schaling van opleidingsniveaus te vinden: we definiëren deze schaling als *de relatieve posities van opleidingsniveau op een enkele dimensie, zodanig dat de directe effecten van sociale achtergronden op sociale uitkomsten geminimaliseerd worden*.

De gekozen methodologie is sterk verwant met die eerder door Ganzeboom, De Graaf en Treiman (1992) is toegepast bij de ontwikkeling van de International Socio-Economic Index (ISEI) van beroepsstatus. Daarbij werd beroepsstatus gedefinieerd als de schaling van beroepen die het beste de invloed van opleiding op inkomen intermedieert. Het probleem van schaling van opleidingsniveaus verschilt echter in tenminste twee opzichten van die van beroep. Ten eerste hebben we bij schaling van beroep te maken met zeer veel beroepsgroepen en derhalve met tamelijk dunne gegevens. Het aantal te schalen opleidingsniveaus is vergelijkenderwijs zeer beperkt en dat vergemakkelijkt de oplossing van het optimaliseringsprobleem.

Ten tweede werd bij de schaling van beroepen ten behoeve van de ISEI schaal gebruikt van een enkele input- en een enkele outputvariabele. Bij opleiding zijn er meerdere input- en meerdere outputvariabelen. Dat compliceert. Ten derde kan het probleem van schaling van opleidingen ook bekeken worden vanuit een institutioneel standpunt: wat te doen als blijkt dat de schaling van een bepaalde vervolgopleiding (zeg: Atheneum) lager uitvalt dan van een voorliggende opleiding (zeg: HAVO). Het valt te bezien of dat gebeurt, maar als het gebeurt zal de resulterende 'optimale' opleidingsschaling moeilijk te verkopen zijn als beste waardering van diploma's.

Hoewel daarmee verwant, is de optimale schaling van kwalificaties vanuit MIMIC-perspectief niet hetzelfde als het optimaal schalen van deze kwalificaties naar alleen uitkomsten of alleen sociale achtergronden. Theoretisch gezien houdt onze aanpak in dat met beide kanten van het statusverwervingsmodel rekening wordt gehouden. Zowel de benadering van Treiman en Terrell (1997) die op een uitkomst focust, als de schalingsprocedure van Smith en Garnier (1987) die zich op een achtergrond concentreert, zijn valide. Door beide soorten variabelen te combineren, maken we gebruik van verschillende soorten informatie. Pragmatisch gezien houdt een MIMIC-schaling het midden tussen beide alternatieven – en dat houdt natuurlijk ook in dat de MIMIC-schaling suboptimaal is naar elk van beide criteria afzonderlijk. De gelijkenis zal sterker zijn, naarmate optimale inputschalings- en optimale outputschalings-sterker op elkaar lijken – mochten ze identiek zijn, dan stemmen alle mogelijke schalingswijzen natuurlijk overeen. Door bovendien aan beide kanten meerdere verschillende variabelen te gebruiken, wordt de invloed van eventuele meetfouten van de individuele variabelen gereduceerd waarmee we het bezwaar van Braun en Müller (1997) ondervangen. Kortom, we maken optimaal gebruik van alle beschikbare en relevante informatie.

De vraag is nu welke variabelen we het beste als criteriumvariabelen kunnen gebruiken. Zoals we hebben gezien zou een hele reeks variabelen in principe in aanmerking kunnen komen. De concrete keuze van deze variabelen vloeit voort uit het theoretische model, de beschikbaarheid en bruikbaarheid van mogelijke variabelen in de ESS-data en de sterkte van de associatie van een variabele met opleiding. Aan de verwervingskant hebben we gekozen voor vaders en moeders opleiding en vaders beroep. Aan de uitkomstenkant hebben we gekozen voor beroep van de respondent en de opleiding van de partner. Inkomen, een voor de hand liggend alternatief voor beroep, gebruiken we niet omdat het effect van opleiding op inkomen via beroep loopt.

Algoritme

Het door ons gebruikte algoritme om de optimale schaling van opleidingsniveaus te vinden is een variant van het algoritme gebruikt voor de ontwikkeling van de ISEI-index (Ganzeboom, De Graaf & Treiman, 1992). Voor dit algoritme kiezen we de volgende stappen:

1. Kies inputvariabelen en outputvariabelen die een direct effect hebben op, respectievelijk direct beïnvloed worden door opleidingskwalificaties.
2. Construeer een additieve indexvariabele voor respectievelijk inputs en outputs.
3. Regresseer input op opleidingsdummies. Behoud verwachte waarden.
4. Regresseer outputs op opleidingsdummies. Behoud verwachte waarden.
5. Vorm optimale schaling uit een zodanige weging van de twee sets verwachte waarden dat (a) de invloed van inputs op outputs minimaal is, (b) de invloed van inputs op geschaalde opleidingsniveaus maximaal is, (c) de invloed van geschaalde opleidingsniveaus op outputs maximaal is.

De optimale schaling (= het zoeken naar de optimale weging) kan worden verkregen door systematisch te zoeken. De gevonden wegingen liggen steeds in de 0.40-0.60 range en wanneer we alle mogelijke waarden aflopen vinden we gemakkelijk het optimum. Omdat de twee sets van verwachte waarden zeer sterk gecorreleerd zijn, maakt de uiteindelijk gevonden weging overigens weinig uit voor de schaling zelf.

Een complicatie wordt gevormd door stap 2, het construeren van een lineaire composiet uit inputs, respectievelijk outputs. We beginnen deze stap met een ongewogen middeling van de betreffende indicatoren. Het zou wenselijk zijn rekening te houden met verschillende gewichten, maar we hebben er vooralsnog van afgezien daarmee het algoritme te compliceren. Een tweede complicatie is dat zowel de inputs als outputs weer opleidingsvariabelen bevatten, van vader, moeder en partner. Omdat deze andere opleidingsvariabelen niet in het dertien categoriën systeem gemeten zijn, kunnen we hiermee weinig doen.

Onderzoeksontwerp en methode

In de navolgende analyse onderwerpen we de opleidingsgegevens van de respondent in drie afleveringen van de ESS (2002, 2004, 2006) aan een nadere analyse door deze in de optimale schalingsprocedure in verband te brengen met de aangegeven opleidingen van beide ouders en beroep vader (als inputvariabelen) en beroep respondent en opleiding partner als outputvariabelen. Zoals aangegeven gaan we ervan uit dat inputs en outputs ongewogen kunnen worden samengevoegd, en nemen de optimale schaling van de opleiding van de respondent en de schalingen van de opleidingen van ouders en partner als vast.

We evalueren de verkregen oplossing vervolgens in een structureel vergelijkingenmodel door te analyseren hoe opleiding zich gedraagt als interveniërende variabele in een SEM-model, waarbij drie verschillende mogelijke metingen van opleiding met elkaar vergeleken worden:

- De optimale schaling met de schaling van de internationaal geharmoniseerde ISCED-meting die in de ESS doorgaans gebruikt wordt.
- De optimale schaling met de meting van opleidingsniveau via de duur, zoals die ook in de ESS beschikbaar is.

- De optimale schaling met de meting van opleidingsniveau via een multiple-indicatorenmodel, waarvoor zowel de optimale schaling als de opleidingsduur gebruikt worden.

Analyse

Het genereren van een optimale schaal

Om onze gegevens te introduceren laat tabel 1 zien hoe de dertien onderscheiden kwalificaties zijn geschaald naar vijf criteriumvariabelen. De beroepsvariabelen zijn gemeten in de ISEI-index en de opleidingsvariabelen in getallen die corresponderen met ISCED-niveaus 0-6. Ten behoeve van de vergelijkbaarheid zijn alle criteriumvariabelen Z-gestandaardiseerd. Merk op dat de relatie tussen de dertien opleidingsniveaus en de criteriumvariabelen mede wordt beheerst door de mate van (lineaire) associatie tussen opleiding en criterium: wanneer deze associatie kleiner is, treedt meer regressie naar het gemiddelde op. Deze associatie staat uitgedrukt in de correlatieratio.

Ter vergelijking wordt weergegeven hoe dezelfde schalingen eruit zien als niet de dertien opleidingsniveaus als uitgangspunt worden genomen, maar de zeven niveaus die geïmpliceerd zijn door de ISCED-classificatie. Een vergelijking van de betrokken correlatieratio's met de voor de dertien niveaus gevonden waarden geeft aan hoeveel verlies aan informatie we maximaal oplopen, wanneer we niet de gedetailleerde meting, maar de grove cross-nationale meting voor het opleidingsniveau gebruiken. Een ruwe berekening leert dat de correlatieratio's voor ISCED gemiddeld 95% bedragen van die van de EDLVNL-categorieën. We verliezen door de bank genomen 5% van de informatie door niet de gedetailleerde Nederlandse maar de grove internationale classificatie te gebruiken.

Toepassing van het beschreven algoritme leidt tot een weging van inputs (0.49) die nagenoeg gelijk is aan die van de outputs (0.51). Tabel 2 geeft de verkregen schaling in Z-scores per opleidingsniveau weer en zet daarnaast de onafhankelijk verkregen informatie over de duur van de opleiding. De eerste en tweede kolom tonen de Z-scores voor de composieten van de inputs respectievelijk outputs. Kolom 3 laat de Z-scores voor de optimale schaal zien, kolom 4 de Z-scores voor de duurvariabele. De laatste twee kolommen, 5 en 6 geven dezelfde informatie weer als kolommen drie en vier, maar nu omgezet in jaren opleiding. In kolom 5 en 6, gaat het hier aan de ene kant om de feitelijk aangegeven duur, maar bij de geoptimaliseerde meting aan de andere kant om een lineaire transformatie van de optimale scores in jaren, waarbij LO (6 jaar) en VWO (12 jaar) als vaste referentiepunten zijn genomen. Op individueel niveau bedraagt de correlatie tussen de twee indicatoren 0,724. Toch is er niet sprake van majeure vormen van non-lineariteit. We zien dat alleen MBO+ de aan de respondenten aangeboden volgorde verstoort, namelijk gemiddeld langer neemt dan het behalen van een VWO-diploma, terwijl MBO+-abituriënten qua niveau lager uitkomen. De andere vorm van niet-

Tabel 1. Gemiddelden van criteriumvariabelen naar opleidingsniveau, gemeten in dertien ESS-NL-categorieën en zeven internationale ISCED-categorieën

A, EDLVNL	N	ZFEDUC	ZMEDUC	ZFISEI	ZISEI	ZSEDUC
1: LO–	31	–1,132	–1,215	–0,420	–0,897	–1,348
2: LO	223	–0,718	–0,733	–0,459	–0,991	–0,953
3: VMBO	720	–0,527	–0,503	–0,512	–0,757	–0,612
4: MAVO	532	–0,309	–0,289	–0,185	–0,262	–0,367
5: KMBO	104	–0,226	–0,062	–0,280	–0,269	–0,150
6: MBO	865	–0,063	–0,071	–0,144	–0,179	–0,100
7: MBO+	332	0,092	0,087	0,095	0,191	0,198
8: HAVO	199	0,051	0,067	0,102	–0,028	0,055
9: VWO	150	0,318	0,180	0,496	0,298	0,186
10: HBO	823	0,397	0,403	0,350	0,670	0,604
11: WO	344	0,701	0,692	0,601	0,944	0,996
12: WO+	56	1,021	1,023	0,738	1,194	0,897
13: DR	20	1,018	0,876	1,048	1,423	1,096
Correlatieratio	4399	0,428	0,418	0,369	0,591	0,539
B, EDULVL [ISCED]	N	ZFEDUC	ZMEDUC	ZFISEI	ZISEI	ZSEDUC
0 Not completed primary education	26	–1,132	–1,215	–0,420	–0,897	–1,348
1 Primary or first stage of basic	209	–0,718	–0,733	–0,459	–0,991	–0,953
2 Lower secondary or second stage of basic	1196	–0,432	–0,411	–0,370	–0,544	–0,510
3 Upper secondary	1290	–0,015	–0,021	–0,044	–0,108	–0,053
4 Post secondary, non-tertiary	330	0,092	0,087	0,095	0,191	0,198
5 First stage of tertiary	1208	0,512	0,512	0,440	0,770	0,724
6 Second stage of tertiary	20	1,018	0,876	1,048	1,423	1,096
Correlatieratio	4279	0,407	0,401	0,331	0,565	0,524
Verhouding correlatieratio's		0,951	0,953	0,897	0,956	0,972

FEDUC: Vaders opleiding; MEDUC: Moeders opleiding; FISEI: Vaders beroep; ISEI: Respondents beroep; SEDUC: Partners opleiding. Alle variabelen Z–gestandaardiseerd met gemiddelde 0 en standaarddeviatie 1,

Tabel 2. Schalingen van ESS-NL-opleidingsniveaus

	Z(inputs)	Z(outputs)	Z(opti)	Z(duur)	Opti	Duur
1: LO–	–1,852	–2,502	–2,221	–1,676	4,4	7,0
2: LO	–1,716	–1,550	–1,627	–1,333	6,0 *	8,3
3: VMBO	–1,212	–1,235	–1,228	–0,809	7,0	10,3
4: MAVO	–0,522	–0,609	–0,572	–0,567	8,8	11,2
5: KMBO	–0,409	–0,430	–0,422	–0,203	9,2	12,6
6: MBO	–0,223	–0,175	–0,196	–0,033	9,7	13,3
7: MBO+	0,349	0,280	0,312	0,230	11,1	14,3
8: HAVO	–0,014	0,246	0,132	–0,001	10,6	13,4
9: VWO	0,438	0,846	0,668	0,142	12,0 *	13,9
10: HBO	1,113	0,979	1,040	0,724	13,0	16,2
11: WO	1,660	1,690	1,681	1,346	14,6	18,5
12: WO+	2,013	2,266	2,160	1,414	15,9	18,8
13: DR	2,322	2,479	2,416	1,687	16,6	19,9
Gemiddelde	0	0	0	0	10,3	13,4
Stand. Dev.	1	1	1	1	2,61	3,83

* calibratiepunten

lineariteit is dat de post-VWO-diploma's een relatief hoge duurscore hebben, maar dat hun niveau niet overeenkomstig hoger wordt ingeschaald.

Een vergelijking van de meetkwaliteit van de verschillende indicatoren

De volgende stap is de meetkwaliteit van de verschillende afzonderlijke opleidingsindicatoren te vergelijken. Om te beginnen toont tabel 3 de correlatiematrix tussen de drie opleidingsindicaties, de geharmoniseerde ESS-variabele (ISCED), de duurvariabele (EDDUR) en onze optimale schaal (OPTI) en de vijf criteriumvariabelen, vaders beroep (FISEI), vaders opleiding (FEDUC), moeders opleiding (MEDUC), opleiding van de partner (SEDUC) en beroep van de respondent (ISEI). Alle correlaties met criteriumvariabelen zijn het hoogst voor de optimale schaal. Dat is niet verwonderlijk omdat de schaal nu eenmaal is geoptimaliseerd. Eerder is het verwonderlijk dat de niet-geoptimaliseerde schaling van de ruwere ISCED-categorieën er zo dichtbij zit. Verder correleert de optimale schaal aanzienlijk hoger met ISCED dan met opleidingsduur. Ook dit is in de lijn der verwachtingen omdat ISCED en de optimale schaal dezelfde basis hebben in de gedetailleerde nationale opleidingsclassificatie.

Tabel 3. Correlatiematrix tussen drie opleidingsindicaties en vijf criteriumvariabelen (N=4399)

	FISEI	FEDUC	MEDUC	ISCED	EDDUR	OPTI	SEDUC	ISEI
FISEI	1,000	0,561	0,416	0,326	0,336	0,361	0,264	0,281
FEDUC	0,561	1,000	0,578	0,402	0,391	0,427	0,373	0,285
MEDUC	0,416	0,578	1,000	0,397	0,398	0,416	0,337	0,263
ISCED	0,326	0,402	0,397	1,000	0,707	0,949	0,522	0,562
EDDUR	0,336	0,391	0,398	0,707	1,000	0,724	0,446	0,471
OPTI	0,361	0,427	0,416	0,949	0,724	1,000	0,535	0,588
SEDUC	0,264	0,373	0,337	0,522	0,446	0,535	1,000	0,372
ISEI	0,281	0,285	0,263	0,562	0,471	0,588	0,372	1,000

EDDUR: Aantal jaren opleiding; ISCED: lineaire schaling internationale standaardvariabele EDULVL; OPTI: Optimaal geschaalde Nederlandse onderwijsvariabele EDLVNL. Voor de overige variabelen, zie tabel 1.

Tabel 4 geeft een aantal relevante SEM-modellen weer in de vorm van drie gestandaardiseerde regressievergelijkingen, waarin respectievelijk het opleidingsniveau, partners opleiding en het beroepsniveau de afhankelijke variabelen zijn. Model 1 gebruikt als indicatie van het opleidingsniveau de geoptimaliseerde schaling OPTI. Het geschatte model past goed bij de gegevens. Merk op dat de directe effecten van achtergrondvariabelen op de twee uitkomsten weliswaar minimaal zijn, maar desondanks statistisch significant. In model 2 vervangen we de geoptimaliseerde schaling door de ISCED-schaling. De verklaarde variantie van alle drie de vergelijkingen is 1%-3% lager dan in het model met de optimale schaling. De directe effecten van het opleidingsniveau op beroep respondent en opleiding partner zijn wat zwakker dan bij de optimale schaling, terwijl nu de effecten van de andere

voorspellers juist wat sterker zijn. Wanneer we in model 3 de feitelijke opleidingsduur als opleidingsindicator gebruiken, worden de verklaarde varianties nog wat zwakker. Met name bij beroep als uitkomst is het verlies tamelijk groot, bijna 8%. Opvallend is echter dat het informatieverlies bij het gebruik van opleidingsduur

Tabel 4. Structureel model ter vergelijking van meetkwaliteit van drie indicatoren van het opleidingsniveau

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
	OPTI	ISCED	EDDUR	OPTI& EDDUR	ISCED & EDDUR	ISCED. OPTI & EDDUR
A, Structurele modellen						
<i>EDUC</i>						
FISEI	0,146	0,115	0,138	0,161	0,142	0,157
FEDUC	0,210	0,203	0,175	0,224	0,224	0,225
MEDUC	0,234	0,232	0,239	0,259	0,266	0,260
R ²	0,239	0,211	0,210	0,286	0,278	0,283
<i>SEDUC</i>						
FEDUC	0,143	0,156	0,186	0,115	0,119	0,111
MEDUC	0,069	0,076	0,096	0,041	0,037	0,040
EDUC	0,445	0,429	0,335	0,504	0,507	0,504
R ²	0,315	0,308	0,251	0,347	0,350	0,347
<i>ISEI</i>						
FISEI	0,079	0,109	0,139	0,040	0,055	0,043
EDUC	0,559	0,526	0,424	0,610	0,596	0,608
R ²	0,351	0,326	0,239	0,393	0,383	0,392
B, Meetmodellen						
EDDUR			1	0,780	0,788	0,782
OPTI	1			0,929		0,929
ISCED		1			0,899	0,899

in vergelijking met ISCED in een MIMIC-model mee lijkt te vallen vergeleken bij de resultaten die Schneider (2008b) voor Nederland behaalde in een eenvoudig regressiemodel van opleiding op ISEI. In haar modellen leidde het gebruik van ISCED tot ongeveer 10% informatieverlies vergeleken bij de nationale maat en een bijkomend verlies van nog eens ruim 30% bij gebruik van de duurmaat. In onze berekeningen blijft het informatieverlies bij de duurmaat vergeleken bij ISCED voor alle regressies tamelijk beperkt en overschrijdt niet de 10%. Dat geldt ook voor de correlatie tussen opleiding en ISEI.

Multiple-indicator modellen

Tot nog toe hebben wij, net als andere studies, de meetkwaliteit van de verschillende opleidingsmaten afzonderlijk vergeleken. We gaan nu een stap verder door de verschillende maten niet alleen afzonderlijk te bekijken maar ook na te gaan wat er gebeurt wanneer we overgaan tot een multiple-indicatorenspecificatie van

de meting van opleiding. In plaats van één enkele maat gebruiken we verschillende combinaties van de beschikbare maten. In model 4 in tabel 4 combineren we de optimale schaling met de opleidingsduur. Dit leidt tot een dramatische verhoging van de verklaarde variantie, in alle drie regressievergelijkingen. Deze steken nu in alle gevallen meer dan 5% uit boven het beste model met een enkelvoudige opleidingsindicator. Daarmee stemt overeen een sterker effect van opleiding als determinant van beroep respondent en opleiding partner en een grotere voorspelbaarheid van opleidingsniveau uit elk van de betrokken achtergrondvariabelen. Een afzonderlijk belangrijk stuk informatie betreft de meetrelaties tussen de latente opleidingsvariabele en de beide indicatoren, die onderin de tabel zijn weergegeven. Voor opleidingsduur is deze 0.78, voor de optimale schaling 0.93. Indien de situatie zo lag dat opleidingsduur slechts een afgezwakte meting van opleidingsniveau zou zijn, zou de meetrelatie voor de geoptimaliseerde score gelijk zijn aan 1.00. De afwijking van 0.93 van 1.00 lijkt gering, maar ze is toch behoorlijk van invloed op de geschatte coëfficiënten. Het resultaat laat zien dat de opleidingsduur niet alleen een redelijke indicatie van het opleidingsniveau is, maar vooral ook dat deze meting voor statusverwerving relevante informatie bevat, die uniek is voor deze indicator.

In model 5 doen we de oefening over, maar nu met ISCED en opleidingsduur als parallelle indicatoren. De resultaten zien er iets zwakker uit dan in model 4, maar het verschil is gering. Wat betreft de opleiding van de partner is het resultaat zelfs iets beter dan in model 4. De meetrelaties zijn nu iets verschoven ten gunste van de duur-indicator (0.79), terwijl de ISCED-indicator een iets zwakkere relatie laat zien dan de optimale schaling. De verhouding tussen de meetrelaties voor OPTI in model 4 en ISCED in model 5 ($0.899/0.929=0.97$) is een aanwijzing hoeveel afzwakking er optreedt doordat we niet de optimale schaling, maar de ongeschaalde ISCED-scores nemen. De verbetering is uiterst gering en nog kleiner dan op basis van tabel 2 verwacht mocht worden. Merk daarbij dat ISCED mogelijk op zichzelf wel een iets slechtere meting is dan OPTI, maar dat dit grotendeels weer gecorrigeerd wordt doordat we over twee indicatoren beschikken. Hierdoor verschillen de structurele coëfficiënten nauwelijks.

In model 6 combineren we tot slot alle drie indicatoren. De geschatte coëfficiënten komen nagenoeg overeen met die voor het model voor twee indicatoren. De meetrelaties geven een direct inzicht in het verlies van informatie dat we lijden als we met een enkele indicator van opleidingsniveau volstaan:

- Door alleen gebruik te maken van de duur van de opleiding, verliezen we ongeveer 22% van de informatie.
- Door alleen gebruik te maken van de internationale schaling, verliezen we ongeveer 10% van de informatie.
- Door alleen gebruik te maken van de optimale schaling, verliezen we ongeveer 7% van de informatie.

Deze uitkomsten laten de conclusie toe dat je de meting van opleiding aanzienlijk meer verbetert door twee afzonderlijke indicatoren te meten dan door optimaal te schalen.

Conclusie

De hier voorgelegde analyses laten zien dat het meten van opleiding niet triviaal is, maar dat de kwaliteit van meten van invloed is op onderzoeksresultaten. Deze boodschap is op zich niet nieuw. Schneider (2008b), Braun en Müller (1997) en Kerckhoff, Ezell en Brown (2002) hebben vergelijkbare evaluaties uitgevoerd en zijn tot soortgelijke conclusies gekomen. In dit onderzoek komen twee aspecten naar voren die wel nieuw zijn. In eerste instantie is dat de uitkomst dat een optimale schaling van opleiding tot minder verlies aan informatie leidt dan zowel de duurvariabele als ook de vaak gebruikte ISCED.

De tweede conclusie is dat het informatieverlies nog verder kan worden beperkt door twee of meer metingen in een multiple-indicator model te combineren. Opvallend is hierbij dat de afzonderlijke kwaliteit van de twee gebruikte metingen nauwelijks uitmaakt, mits er twee onafhankelijke maten worden gebruikt. Het toevoegen van een derde maat blijkt amper extra effect te hebben. In elk geval geldt dit voor de Nederlandse gegevens in de ESS. Het valt te bezien of een analyse van andere landen en/of andere data dezelfde resultaten oplevert. Meer onderzoek is nodig om dat uit te zoeken.

Literatuur

- Alwin, D.F. (2007). *Margins of Error: A Study of Reliability in Survey Measurement*. Hoboken: Wiley.
- Becker, G. S. (1964). *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education*. New York: National Bureau of Economic Research.
- Bell, D. ([1973] 2008). The Coming of Post-Industrial Society. In Grusky, D.B. (Ed.), *Social Stratification: Class, Race, and Gender in Sociological Perspective*, 966-978. Boulder, CO: Westview.
- Bourdieu, P. & Passeron, J.-C. (1977). *Reproduction in Education, Society and Culture*. London: Sage.
- Braun, M. & Müller, W. (1997). Measurement of Education in Comparative Research. *Comparative Social Research*, 16, 163-201.
- Brint, S. (1984). "New-Class" and Cumulative Trend Explanations of the Liberal Political Attitudes of Professionals. *American Journal of Sociology*, 90(1), 30-71.
- Bunt, G.G. van de, Duijn, M.A.J. van & Snijders, T.A.B. (1999). Friendship Networks Through Time: An Actor-Oriented Dynamic Statistical Network Model. *Computational & Mathematical Organization Theory*, 5(2), 167-192.
- Clark, B. (1962). *Educating the Expert Society*. San Francisco, CA: Chandler.
- Collins, R. (1979). *The Credential Society: An Historical Sociology of Education and Stratification*. New York: Academic Press.

- DiPrete, T.A. & Grusky, D.B. (1990). Structure and Trend in the Process of Stratification for American Men and Women. *American Journal of Sociology*, 96(1), 107-143.
- Doornbos, G. & Kromhout, D. (1990). Educational Level and Mortality in a 32-Year Follow-up Study of 18-Year-Old Men in the Netherlands. *International Journal of Epidemiology*, 19(2), 374-379.
- Duncan, B. & Duncan, O.D. (1969). Family Stability and Occupational Success. *Social Problems*, 16(3), 273-285.
- Ganzeboom, H.B.G., de Graaf, P.M. & Treiman, D.J. (1992). A Standard International Socio-Economic Index of Occupational Status. *Social Science Research*, 21, 1-56.
- Ganzeboom, H.B.G., Treiman, D.J. & Ultee, W.C. (1991). Comparative Intergenerational Stratification Research: Three generations and Beyond, *Annual Review of Sociology*, 17, 277-302.
- Grusky, D.B. & Van Rompaey, S.E. (1992). The Vertical Scaling of Occupations: Some Cautionary Comments and Reflections, *American Journal of Sociology*, 97(6), 1712-1728.
- Hirsch, F. (1976). *Social Limits to Growth*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Hout, M. & DiPrete, T.A. (2006). What we Have Learned: RC28s Contributions to Knowledge about Social Stratification, *Research in Social Stratification and Mobility*, 24(1), 1-20.
- Hyman, H.H. & Wright, C.R. (1979). *Educations Lasting Influence on Values*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hyman, H.H., Wright, C.R. & Reed, J.S. (1975). *The Enduring Effects of Education*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Inglehart, R. (1971). The Silent Revolution in Europe: Intergenerational Change in Post-Industrial Societies. *The American Political Science Review*, 65(4), 991-1017.
- Kalmijn, M. (1994). Assortative Mating by Cultural and Economic Occupational Status. *American Journal of Sociology*, 100(2), 422.
- Kelley, J. (1973). Causal Chain Models for the Socioeconomic Career. *American Sociological Review*, 38, 481-493.
- Kerckhoff, A.C. & Dylan, M. (1999). Problems with International Measures of Education. *The Journal of Socio-Economics*, 28, 759-775.
- Kerckhoff, A.C., Ezell, E.D. & Brown, J.S. (2002). Toward an Improved Measure of Educational Attainment in Social Stratification Research. *Social Science Research*, 31, 99-123.
- Lleras-Muney, A. (2005). The Relationship between Education and Adult Mortality in the United States. *Review of Economic Studies*, 72(1), 189-221.
- Lochner, L. (2004). Education, Work, and Crime: A Human Capital Approach. *International Economic Review*, 45(3), 811-843.
- Meyer, J. W. (1977). The Effects of Education as an Institution. *American Journal of Sociology*, 83(1), 55-77.

- Mooi-Reci, I. (2008). *Unemployed and Scarred for Life?: Longitudinal Analyses of How Unemployment and Policy Changes Affect Re-employment Careers and Wages in the Netherlands, 1980-2000*. Amsterdam: Vrije Universiteit.
- Poortman, A.-R. & Kalmijn, M. (2002). Womens Labour Market Position and Divorce in the Netherlands: Evaluating Economic Interpretations of the Work Effect. *European Journal of Population*, 18(2), 175-202.
- Ross, C. E. R. & Wu, C.-L. (1996). Education, Age, and the Cumulative Advantage in Health. *Journal of Health and Social Behavior*, 37(1), 104-120.
- Rutter, M., Tizard, J. & Whitmore, K.E. (1981). *Education, Health and Behaviour*. Huntington, New York: Longman.
- Schneider, S. (2007). *Measuring Educational Attainment in Cross-National Surveys: The Case of the European Social Survey*, paper presented at the EDUC workshop of the EQUALSOC network, Dijon, 22-24 Nov.
- Schneider, S. (2008a). *The International Standard Classification of Education (ISCED-97)*. Mannheimer Zentrum für Europäische Sozialforschung.
- Schneider, S. (2008b). Nominal Comparability is not Enough: Evaluating Cross-national Measures of Educational Attainment Using ISEI Scores. Oxford, *Sociology Working Papers*.
- Schröder, H. (2008). Scaling the Grades, Vrije Universiteit Amsterdam.
- Shavit, Y. & Blossfeld, H.P. (1993). *Persistent Inequality: Changing Educational Attainment in Thirteen Countries*. Boulder CO: Westview Press.
- Smith, H. L. & Garnier, M. A. (1987). Scaling via Models for the Analysis of Association: Social Background and Educational Careers in France. *Sociological Methodology*, 17, 205-245.
- Thurow, L.C. (1975). *Generating Inequality*. London: The Macmillan Press Ltd.
- Treiman, D J. & Terrell, K. (1975). The Process of Status Attainment in the United States and Great Britain. *American Journal of Sociology*, 81, 563-583.
- Ultee, W. & Luijkx, R. (1990). Educational Heterogamy and Father-to-son Occupational Mobility in 23 Industrial Nations: General Societal Openness or Compensatory Strategies of Reproduction? *European Sociological Review*, 6, 125-149.
- Weber, M. ([1946] 2008). Open and Closed Relationships. In D.B. Grusky (Ed.), *Social Stratification: Class, Race, and Gender in Sociological Perspective*. Boulder, CO: Westview.
- Werfhorst, H.G. van de & Graaf, N.D. de (2004). The Sources of Political Orientations in Post-industrial Society: Social Class and Education Revisited. *British Journal of Sociology* 55(2), 211-235.
- Westert, G.P., Schellevis, F.G., Bakker, D.H. de, Groenewegen, P.P., Bensing, J.M. & Zee, J. van der (2005). Monitoring Health Inequalities through General Practice: The Second Dutch National Survey of General Practice. *The European Journal of Public Health*, 15(1), 59-65.

Appendix A. De Nederlandse Onderwijsvariabele in de ESS, 2002, 2004, 2006.

EDULVL [ISCED]	EDLVNL	2002	2004	2006
(0) Not completed				
primary	Niet voltooid lager onderwijs	,6%	,4%	1,1%
(1) Primary or first stage of basic	Lager onderwijs (LO): basisschool, lager speciaal onderwijs	4,1%	5,9%	5,5%
(2) Lower secondary or second stage of basic	Lager beroepsonderwijs (LBO) Lagere Technische School (LTS) Nijverheidsonderwijs, huishoudschool Vorbereidend Middelbaar Beroepsonderwijs (VMBO): basisberoepsge-richt (VMBO-b) of kaderberoepsgerichte leerweg (VMBO-k)	19,1%	15,9%	13,3%
	(Meer) Uitgebreid Lager Onderwijs (MULO, ULO); Middelbaar Algemeen Voortgezet Onderwijs (MAVO) Vorbereidend Middelbaar Beroepsonderwijs: theoretisch gerichte leerweg (VMBO-t)	12,8%	12,6%	10,7%
(3) Upper secondary	Kort Middelbaar Beroepsonderwijs (KMBO)	1,9%	1,4%	4,0%
	Middelbaar Beroepsonderwijs (MBO): Beroepsopleidende leerweg (BOL) of Beroepsbegeleidende leerweg (BBL)	20,7%	19,0%	19,0%
	Middelbare Meisjesschool (MMS) Hoger Algemeen Voortgezet Onderwijs (HAVO); Vooropleiding Hoger Beroepsonderwijs (VHBO)	6,6%	7,2%	9,1%
	Hogere Burgerschool (HBS) Vorbereidend Wetenschappelijk Onderwijs (VWO) Gymnasium, Atheneum	3,7%	3,8%	2,7%
(4) Post secondary – non tertiary	MBO-plus voor toegang tot het Hoger Beroepsonderwijs (HBO), korte HBO-opleiding (korter dan 2 jaar)	4,4%	4,7%	4,6%
(6) First stage of tertiary	Hoger Beroepsonderwijs (HBO) Kweekschool, MO-akten	18,0%	19,3%	19,0%
	Wetenschappelijk Onderwijs (WO): Universiteit, technische/economische hogeschool oude stijl	6,8%	7,8%	9,2%
	Postdoctorale opleiding	1,2%	1,3%	1,4%
(7) Second stage of tertiary	aio/oio of andere promotie-opleiding tot graad van doctor	,3%	,7%	,4%
	N =	1723	1339	1337

Is trouwen beter dan samenwonen?

Verschillen in welbevinden in dertig Europese landen

Judith Soons¹ en Matthijs Kalmijn

Sommige studies concluderen dat er een groot verschil is tussen het welbevinden van gehuwden en samenwonenden, waarbij de gehuwden de gelukkigste zijn, terwijl in andere studies nauwelijks een verschil gevonden wordt. Ook is er weinig bekend over de factoren die dit verschil verklaren. In deze studie wordt het welbevinden van samenwonende en gehuwde jongvolwassenen in dertig Europese landen vergeleken met behulp van de ESS-data (3 ronden, N=31.394). Uit multilevel regressie analyses blijkt dat het verschil tussen samenwonenden en gehuwden deels verklaard kan worden door selectieverschillen met betrekking tot materiële hulpbronnen, religiositeit en gebeurtenissen, zoals echtscheiding en kinderen krijgen. Het verschil in welbevinden is echter niet weg te verklaren. Verder blijkt dat in het ene land het verschil tussen de twee relatievormen duidelijk groter is dan in het andere. Dit hangt vooral samen met de mate van institutionalisering van samenwoonrelaties: als samenwonen meer geaccepteerd is en vaker voorkomt, is het verschil van welbevinden tussen huwelijk en samenwonen kleiner.

Introductie

Dat gehuwd zijn een positief effect heeft op het subjectieve welbevinden, is al door vele wetenschappers aangetoond (Coombs, 1991; Haring-Hidore, Stock, Okun, & Witter, 1985; Waite, 2000; Wilson & Oswald, 2005). Echter, in deze studies worden vaak gehuwden met ongehuwden vergeleken. Enkele decennia geleden was dit misschien nog een logische vergelijking, maar tegenwoordig is de groep ongehuwden zodanig heterogeen samengesteld, dat ze niet meer over één kam geschoren kunnen worden. Onder de ongehuwden bevindt zich tegenwoordig een grote groep samenwonenden (hiermee bedoelen we altijd *ongehuwd* samenwonenden). Hun leefsituatie lijkt erg op die van de gehuwden. Tot op heden is het echter onduidelijk of deze gelijkheid in leefsituatie leidt tot een gelijk niveau van subjectief welbevinden.² Eerdere studies geven hierop geen duidelijk antwoord: soms werd er een groot verschil gevonden in het welbevinden van samenwonenden en gehuwden, waarbij de gehuwden gelukkiger bevonden werden (Brown, 2000; Horwitz & White, 1998), maar soms was er helemaal geen verschil (Musick & Bumpass, 2006; Ross, 1995). Het is dus nog onduidelijk of er echt verschil is in welbevinden tussen deze twee relatievormen. Dit te onderzoeken is daarom het eerste doel van deze studie.

---

1 We willen graag Aart Liefbroer bedanken voor zijn commentaar op eerdere versies van dit artikel.

2 Hierna afgekort tot welbevinden.

Als er zo'n verschil bestaat, is het van belang om te weten welke factoren dit verschil in welbevinden kunnen verklaren. Het is mogelijk dat het huwelijk bepaalde voordelen biedt waar mensen gelukkig van worden die ongehuwd samenwonen niet biedt. Dit zouden een soort endogene factoren zijn die samenhangen met het relatietype. Daarnaast is het mogelijk dat mensen die kiezen voor een samenwoonrelatie verschillen van mensen die gaan trouwen. Als er onder samenwonenden een bepaalde eigenschap veel vaker voorkomt dan onder gehuwden, en die eigenschap hangt samen met een lager welbevinden, dan zal het gemiddelde welbevindenniveau van de samenwonenden lager zijn. Door selectie ontstaat dan een compositieverschil. Dit is onze *selectiehypothese*. Het tweede doel van de studie is daarom te onderzoeken welke selectiefactoren een rol spelen bij het verklaren van het verschil in welbevinden tussen de twee relatievormen.

Het is mogelijk dat de consequenties van de relatievorm voor welbevinden verschillen tussen landen. Er wordt immers niet in ieder land hetzelfde tegen samenwonen aangekeken. In sommige landen is deze relatievorm meer geïnstitutionaliseerd en meer geïntegreerd in de samenleving dan in andere (Liefbroer & Dourleijn, 2006; Smock, 2000; Wagner & Weiss, 2006). Er is echter op dit terrein nog maar weinig onderzoek gedaan naar landenverschillen. Er zijn geen studies bekend waarbij recente data en methoden zijn gebruikt en waarbij niet alleen naar gehuwden gekeken wordt, maar ook naar de effecten van samenwonen op welbevinden. Het derde doel van deze studie is dan ook om te kijken of er verschillen zijn tussen landen en hoe deze mogelijke verschillen verklaard kunnen worden. We verwachten dat het huwelijks effect sterker is in landen waar relatief weinig samenwonenden zijn, en waar het een minder geaccepteerde relatievorm is. Dit is onze *institutionaliseringshypothese*.

Om deze hypothesen te testen, gebruiken we data van meer dan 31.000 volwassenen in de leeftijd van 18 tot 44 jaar uit dertig Europese landen uit drie ronden van de European Social Survey (2002, 2004 en 2006).

Theorie

Selectiefactoren

De drie meest voorkomende verklaringen voor het hogere welbevinden van de gehuwden zijn dat ze beschikken over meer materiële hulpbronnen, dat ze gezond gedrag bij elkaar stimuleren, en zij elkaar sociale steun en vertrouwen kunnen bieden (Waite & Gallagher, 2000; Wilson & Oswald, 2005). De situatie van de samenwonenden lijkt sterk op die van de gehuwden. Daarom zouden deze verklaringen voor het hogere welbevinden van de gehuwden ook moeten gelden voor de samenwonenden. In dat geval zou ook het welbevindenniveau van samenwonenden en gehuwden gelijk moeten zijn. Natuurlijk kan het zo zijn dat het huwelijk toch iets anders blijkt te zijn dan samenwonen en dat daardoor een verschil in welbevinden ontstaat. Het is bijvoorbeeld gebleken dat samenwonende partners vaker

conflicten hebben dan gehuwden en dat ze ook minder verbondenheid voelen met de relatie (Marcussen, 2005; Stanley, Whitton, & Markman, 2004). Daardoor zou de kwaliteit van een samenwoonrelatie slechter zijn, met als gevolg dat de mensen die in deze relatie zitten ook minder gelukkig zijn (Brown & Booth, 1996).

Een andere mogelijkheid is dat mensen die kiezen voor samenwonen anders zijn dan de mensen die kiezen voor een huwelijk. Waarin ze verschillen heeft dan zowel invloed op de kans om voor een bepaald relatietype te kiezen als op hun welbevinden. Dit zijn *selectiefactoren*. Religieuze mensen zijn bijvoorbeeld in het algemeen gelukkiger. Bij hen bestaat er een grotere kans dat er gekozen wordt voor trouwen in plaats van samenwonen. Dit heeft tot gevolg dat gehuwden gemiddeld meer religieus zijn en daardoor gelukkiger zijn dan samenwonenden (Axinn & Thornton, 1992).

Het is van belang om te weten in hoeverre selectiefactoren het huwelijkseffect verklaren. Als er namelijk geen verschil blijkt te zijn tussen samenwonenden en gehuwden als er gecontroleerd wordt voor deze selectiefactoren, dan zou er dus geen fundamenteel verschil zijn tussen een samenwoonrelatie en een huwelijk. Wij verwachten dat deze selectiefactoren inderdaad een groot deel van het huwelijkseffect kunnen verklaren: de *selectiehypothese*.

In deze studie worden drie mogelijke selectiefactoren in beschouwing genomen: materiële hulpbronnen, socio-culturele factoren en levenslooptransities. Wij realiseren ons dat, naast selectie, het ook mogelijk is dat deze factoren veranderen door de keuze voor een bepaald relatietype. Dit zou bijvoorbeeld het geval zijn als mensen na hun huwelijk religieuzer worden. Hiervoor zijn wel wat aanwijzingen gevonden, maar niet veel (Thornton, Axinn, & Hill, 1992). Het is dus waarschijnlijker dat er sprake is van selectie op basis van deze factoren.

De hoeveelheid materiële hulpbronnen is de eerste mogelijke selectiefactor. De hoeveelheid materiële hulpbronnen is gerelateerd aan welbevinden, omdat het mogelijkheden biedt om aan behoeften en wensen te voldoen (Kahneman, 1999). Het beschikken over deze hulpbronnen is een belangrijke verklaring voor het hogere niveau van welbevinden van gehuwden (Wilson & Oswald, 2005): samen een huishouden voeren is goedkoper dan het alleen te doen. Dit geldt zowel voor samenwonenden als voor gehuwden. Niettemin blijkt toch dat gehuwden meer materiële hulpbronnen hebben (Marcussen, 2005).

Mensen kiezen eerder voor een huwelijk dan voor een samenwoonrelatie naarmate hun inkomen hoger is (Clarkberg, 1999; Lichter, Qian, & Mellott, 2006; Oppenheimer, 2003; Smock, Manning, & Porter, 2005). Voor het omgekeerde effect – dat trouwen tot een hoger inkomen zou leiden dan samenwonen – is nog geen aanwijzing gevonden (Verbakel & De Graaf, 2008).

Een andere materiële hulpbron die gerelateerd is aan het relatietype en aan welbevinden, is het opleidingsniveau. Het is gebleken dat hoger opgeleiden gelukkiger zijn dan lager opgeleiden (Ross & Willigen, 1997). Als het zo zou zijn dat de hoger opgeleiden eerder voor trouwen kiezen dan voor samenwonen, dan zou

het opleidingsniveau een verklarende factor zijn van het verschil in welbevinden. Of dit zo is, is nog niet duidelijk. Er lijken zich twee tegenstrijdige processen af te spelen. Aan de ene kant gaan lager opgeleiden eerder samenwonen. Ze wachten bijvoorbeeld met trouwen totdat ze voldoende gespaard hebben (Bumpass & Lu, 2000; Smock et al., 2005). In dit geval zouden samenwonenden gemiddeld lager opgeleid en ongelukkiger moeten zijn. Aan de andere kant lijkt het erop dat hoog-opgeleide studenten eerder gaan samenwonen (Manting, 1996) en zou het opleidingsniveau van samenwonenden gemiddeld hoger moeten zijn. Het is nog niet duidelijk welk proces het belangrijkste is, maar het is wel duidelijk dat opleidingsniveau een mogelijke selectiefactor kan zijn.

Naast een materiële context, is de beslissing om te gaan samenwonen ook ingebed in een socio-culturele context. Samenwonen is lang niet overal geaccepteerd. Vooral vanuit het religieuze perspectief waren en zijn er sterke bezwaren tegen ongehuwd samenwonen. Het is dus niet verwonderlijk dat onderzoek heeft aangetoond dat religie een sterk effect heeft op de beslissing om te gaan trouwen of samen te wonen. Mensen die lid zijn van een bepaald kerkgenootschap of die regelmatig naar de kerk gaan, zullen eerder kiezen voor trouwen (Kalmijn, 2007; Kiernan, 2000; Manting, 1996). Religie hangt ook positief samen met welbevinden en mentale gezondheid (Ellison, 1991; Hackney & Sanders, 2003). Afgaande op het voorafgaande is een selectie-effect van religie waarschijnlijk en zouden wij kunnen stellen dat gehuwden vaker religieus zijn en daardoor een hoger niveau van welbevinden hebben.

Tevens kan het meemaken van bepaalde levenslooptransities zoals echtscheiding en ouderschap ook het verschil tussen samenwonenden en gehuwden verklaren. Door het meemaken van een echtscheiding kan het welbevinden sterk dalen (Kim & MacKenry, 2002; Williams & Dunne-Bryant, 2006). Er zijn mensen die deze klap zelfs na jaren niet te boven zijn gekomen (Lucas, 2005). Wanneer zij met een nieuwe partner gaan samenleven, worden ze daar weliswaar weer gelukkiger van, maar hun niveau van welbevinden bereikt niet het niveau van mensen die nog nooit gescheiden zijn (Williams & Umberson, 2004). Ex-gehuwden kiezen eerder voor een samenwoonrelatie dan voor een nieuw huwelijk (De Jong-Gierveld, 2004). Dit heeft tot gevolg dat er in de groep samenwonenden meer gescheidenen zijn dan in de groep gehuwden. Dit zou kunnen verklaren waarom samenwonenden een lager welbevindenniveau hebben. Een andere transitie die dit zou kunnen verklaren is het krijgen van kinderen. Ofschoon er steeds meer kinderen geboren worden onder samenwonende stellen, komt het gros toch ter wereld bij een getrouwd stel. Het is echter onduidelijk of het hebben van kinderen een positief of negatief effect heeft op welbevinden (Evenson & Simon, 2005; Ross, Mirowsky, & Goldsteen, 1990; Woo & Raley, 2005). Daarom is het ook onzeker in hoeverre deze transitie het verschil in welbevinden tussen samenwonenden en gehuwden zal kunnen verklaren. Voor de zekerheid voegen we deze factor toe in onze analyses.

Institutionalising

Partnerrelaties staan niet op zichzelf, maar zijn ingebed in een sociale context. Deze context kan beïnvloeden of mensen een zeker gedrag, in dit geval het ongehuwd samenwonen, vertonen en hoe dit wordt waargenomen. Een belangrijk aspect van deze context is de mate van institutionalisering van een relatievorm. Met institutionalisering bedoelen we de ontwikkeling en het versterken van sociale normen die het gedrag bepalen in een sociaal instituut (Cherlin, 2004). Cherlin gebruikte dit concept met betrekking tot het huwelijk, maar het kan ook worden toegepast op samenwoonrelaties. Als samenwoonrelaties geïnstitutionaliseerd zijn, betekent dit dat er duidelijke normen hiervoor zijn en dat het gedrag stevig verankerd is in de maatschappij. Wij veronderstellen dat als er meer mensen samenwonen, en als de relatievorm meer geaccepteerd is, dat samenwonen dan meer geïnstitutionaliseerd is. Zoals we in de inleiding al vermeldde, is de relatievorm huwelijk in de meeste landen meer geïnstitutionaliseerd dan de relatievorm samenwonen. Er zijn echter substantiële verschillen tussen landen met betrekking tot de mate waarin samenwonen voorkomt en geaccepteerd is, ook, of vooral in Europa.

Ten eerste verschillen landen met betrekking tot het percentage van de bevolking dat kiest voor samenwonen. In Frankrijk en de Scandinavische landen, zijn er relatief weinig mensen die trouwen tegenover veel mensen die samenwonen. In deze landen is de eerste relatie meestal een samenwoonrelatie en vaak wordt deze niet omgezet in een huwelijk. In Oost- en Zuid-Europese landen is het omgekeerde patroon te zien. Veel mensen trouwen hier zonder samengewoond te hebben en vooral samenwonen als alternatief voor een huwelijk is ongewoon. De percentages in West-Europese landen, zoals Nederland, liggen hier tussenin. Hier beginnen mensen vaak met een samenwoonrelatie, maar hebben ze wel de intentie om later te trouwen (Kalmijn, 2007; Kiernan, 2000, 2004).

Er zijn ook verschillen tussen landen gevonden met betrekking tot de acceptatie van samenwonen. Liefbroer en Fokkema (2008) laten zien dat in 35 Europese landen de meerderheid het ermee eens is dat mensen samenwonen zonder gehuwd te zijn of met de intentie om te gaan trouwen. Echter, in Zweden, Denemarken, Vlaanderen, Zwitserland, Spanje en het voormalige Oost-Duitsland was 10% of minder het hier niet mee eens, terwijl dit ongeveer 30% was in Italië, Cyprus en de meeste Oost-Europese landen. In Nederland vond in 2002 90% van de respondenten het goed dat mensen ongehuwd gingen samenwonen zonder de intentie te hebben om te trouwen. Vierenzeventig procent van de respondenten vond samenwonen voor het huwelijk een goed idee. Deze cijfers zijn hoger dan in 1994, toen was respectievelijk 88% en 61% van de Nederlanders het met deze stellingen eens.

De verschillen tussen landen met betrekking tot de mate van institutionalisering van samenwoonrelaties kunnen invloed hebben op het welbevinden van samenwonenden en gehuwden. Echter, verschillen tussen landen met betrekking tot welbevinden en relaties hebben maar weinig aandacht gekregen tot nu toe.

Nieuwe studies over dit onderwerp, waarbij recente data worden gebruikt, zouden daarom een goede aanvulling zijn.

De mate van institutionalisering kan directe en indirecte effecten hebben op welbevinden. Een mogelijk mechanisme kan zijn dat mensen die gaan samenwonen minder steun en meer afkeuring ondervinden in een land waarin samenwonen minder geïstitutionaliseerd is. Afkeuring door de sociale omgeving kan leiden tot een daling in welbevinden, omdat men minder sociale steun krijgt en mogelijk last heeft van schuld- of schaamtegevoelens. Verder kunnen samenwonenden zich onzekerder gaan voelen over hoe ze zich moeten gedragen en hoe hun relatie zich zal ontwikkelen als samenwonen minder geïstitutionaliseerd is (Cherlin, 2004). Dit kan resulteren in een lagere relatiekwaliteit (Nock, 1995) en daardoor in een lager niveau van welbevinden (Kamp Dush & Amato, 2005).

Als samenwonen meer geïstitutionaliseerd wordt, krijgen samenwonenden ook rechten die eerder alleen gehuwden kregen, zoals bepaalde belastingvoordelen (Waalwijk, 2005). Als een gevolg daarvan is het mogelijk dat in landen waarin samenwonen minder geïstitutionaliseerd is, samenwonenden minder juridische en materiële hulpbronnen hebben. Ook is het goed mogelijk dat er een selectie-effect is: als samenwonen minder frequent is en minder geaccepteerd in een land, is een sterker selectieproces in samenwoonrelaties. In deze situaties, zal alleen een bepaalde selectieve groep, zoals mensen met meer liberale attitudes, voor een samenleefvorm kiezen die afkeuring oproept bij anderen (Brines & Joyner, 1999; Clarkberg, Stolzenberg, & Waite, 1995; Liefbroer & Dourleijn, 2006). In landen waar samenwonen meer geaccepteerd is, zal de groep samenwonenden meer lijken op de groep gehuwden.

Deze directe en indirecte effecten hebben tot gevolg dat de verschillen in welbevinden tussen samenwonenden en gehuwden groter zullen zijn in landen waar samenwonen minder geïstitutionaliseerd is dan in landen waar het stevig veranderd is in de maatschappij. Dit is onze *institutionaliseringshypothese*.

Methode

Steekproef

Voor deze studie zijn de data van drie ronden van de European Social Survey (ESS) gebruikt. De ESS is een cross-sectioneel onderzoek dat verricht is in bijna alle landen in Europa. Het onderzoek is opgezet om sociale attitudes en waarden te meten en is gedaan door middel van interviews. In deze studie worden de eerste drie ronden gebruikt: 2002, 2003/2004 en 2005/2006. Turkije en Israël zijn buiten beschouwing gelaten, omdat er te veel verschillen zijn tussen deze en de andere landen. Bovendien behoren ze beide niet (volledig) tot Europa (Katz & Peres, 1986). Sommige landen hebben aan alle drie de ronden deelgenomen, anderen aan één of twee ronden. Iedereen die 15 jaar of ouder was en die minimaal een jaar in het land woonde zonder concrete plannen om terug te keren naar het land van herkomst of naar een ander land te emigreren, kwam in aanmerking voor deelname,

onafhankelijk van nationaliteit, burgerschap of juridische status. De ESS pretendeert representatief te zijn voor deze groep.

Strikte richtlijnen en doelen zijn gebruikt om een dataset te verkrijgen van hoge methodologische en theoretische waarde. Het percentage mensen dat gevraagd is om mee te doen en ook daadwerkelijk deelgenomen heeft, varieerde tussen 34% en 80% en was gemiddeld 62%. Verdere informatie over de ESS en de dataverzameling per land is verkrijgbaar via www.europeansocialsurvey.org.

Voor de analyses in dit hoofdstuk hebben we de respondenten geselecteerd die tussen de 18 en 44 jaar waren. Oudere respondenten zijn niet meegenomen, omdat samenwoonrelaties veel minder vaak voorkomen onder deze leeftijdsgroep en wellicht andere effecten hebben. Daarnaast hebben we een selectie gemaakt van mensen die samenwoonden met hun partner of getrouwd waren en die een heteroseksuele relatie hadden. Deze keus is gemaakt, omdat het onduidelijk is of bij homoseksuele stellen dezelfde factoren van invloed zijn op het effect van het relatietype op welbevinden. Nadat ook alleen degenen die geen missende waarde hadden op een van de variabelen geselecteerd waren, bleef er een steekproef over van 31.394 respondenten. Het aantal respondenten per land varieert tussen 168 (IJsland) en 1913 (Duitsland). Gemiddeld genomen waren er 1046 respondenten per land (zie tabel 1). Het aantal samenwonenden varieerde tussen achttien op Cyprus en 833 in Zweden en was gemiddeld 247 per land.

Afhankelijke variabele: welbevinden

De afhankelijke variabele welbevinden is gebaseerd op twee vragen over welbevinden. De eerste vraag luidt: 'Alles bij elkaar genomen, hoe tevreden bent u vandaag de dag met uw leven in het algemeen?' De tweede vraag is: 'Alles bij elkaar genomen, hoe gelukkig zou u zeggen dat u bent?' De antwoordcategorieën op deze vragen liepen van 0 (extreem ontevreden/ongelukkig) tot 10 (extreem tevreden/gelukkig). De correlatie tussen deze vragen was 0,66-0,67 in alle ronden van de ESS. In de analyses is het gemiddelde van de antwoorden op deze vragen als afhankelijke variabele gebruikt.

Predictoren op individueel niveau

Relatievorm. De relatievorm wordt aangegeven met de dummyvariabele *samenwonen*. Respondenten die getrouwd zijn scoren 0 op deze variabele en respondenten die ongehuwd samenwonen 1. Deze relatievorm is bepaald aan de hand van verschillende vragen over de burgerlijke staat en over of men samenleeft met een partner. Gehuwde respondenten zijn alleen als gehuwd gecodeerd als ze ook een gezamenlijk huishouden hadden met hun partner. Dit was bij 99% van de gehuwden het geval. Respondenten die als burgerlijke staat gescheiden, verweduwd of alleenstaand hadden opgegeven, maar die wel samenleefden met een partner, zijn als ongehuwd samenwonenden gecodeerd. In ronde 1 en 2 van de ESS was specifiek geregistreerd partnerschap als keuzemogelijkheid gegeven. Dit is gecodeerd als samenwonen (1).

Materiële hulpbronnen. Om de hoeveelheid materiële hulpbronnen te meten, zijn drie variabelen gebruikt: werkstatus, inkomen en opleidingsniveau. De variabele werkstatus heeft drie categorieën: geen van beide partners heeft een baan (de dummyvariabele *werkloos*; 1 = ja), een van beide partners heeft een baan (referentiecategorie) en beide partners hebben een baan (dummyvariabele *beide baan*; 1 = ja). Om inkomen te meten, was aan de respondenten gevraagd 'als u het inkomen uit alle bronnen optelt, welke letter komt dan overeen met het totale netto inkomen van uw huishouden?' De letters verwezen naar twaalf inkomenscategorieën, waarmee we een continue variabele hebben geconstrueerd door het gemiddelde te nemen van deze categorieën. De inkomensvariabele is gestandaardiseerd per jaar en per land, omdat niet in alle landen dezelfde indeling in inkomenscategorieën is gebruikt, en vanwege koopkrachtverschillen tussen landen. Helaas hadden veel respondenten een missende waarde op deze inkomensvariabele. Alle respondenten met een missende waarde hebben als score de gemiddelde score van het betreffende land gekregen. Om te controleren of er sprake was van selectiviteit met betrekking tot deze waarde, hebben we een dummyvariabele geconstrueerd, *inkomen missend*, die aangeeft of de respondent een missende waarde had of niet. De derde materiële hulpbron is het *opleidingsniveau*. Dit is een continue variabele die het aantal jaar aangeeft dat iemand een voltijdsopleiding heeft gevolgd.

Religie. Religie is gemeten met behulp van een schaal met drie vragen. De eerste vraag ging over een subjectieve evaluatie van de mate van religiositeit 'Ongeacht of u zichzelf nou wel of niet als lid van een bepaald geloof of kerkgenootschap beschouwt, hoe gelovig vindt u dat u bent?' De antwoordmogelijkheden varieerden van 0 (helemaal niet gelovig) tot 10 (zeer gelovig). De tweede vraag luidde: 'Afgezien van speciale gelegenheden zoals huwelijken en begrafenissen, hoe vaak gaat u tegenwoordig naar religieuze diensten?' De derde vraag was: 'Los van wanneer u naar religieuze diensten gaat, hoe vaak bidt u?' Op deze laatste twee vragen varieerden de antwoordmogelijkheden van 1 (elke dag) tot 7 (nooit). Alle items waren gehercodeerd en gestandaardiseerd, zodat een hogere score aangeeft dat iemand meer religieus is. De drie vragen vormen samen een betrouwbare schaal: $\alpha = .81$ in alle ronden van de ESS.

Levensloopvariabelen. De dummyvariabele *echtscheiding* meet of de respondent ooit een echtscheiding heeft doorgemaakt (1) of niet (0). De respondent kreeg ook de score 1 als de partner overleden was, maar er waren zo weinig verweduwen in deze jonge leeftijdsgroep (1%), dat de variabele vooral verwijst naar gescheiden respondenten en daarnaar vernoemd is. De tweede levensloopvariabele is *ouderschap*. Een respondent scoorde hierop 1 als hij of zij eigen kinderen thuis had wonen, en 0 als dit niet zo was.

Controlevariabelen. *Leeftijd* is toegevoegd als controlevariabele, omdat samenwonenden gemiddeld genomen jonger zijn dan gehuwden. De variabele leeftijd is gecentreerd rondom de leeftijd 18. Als tweede controle variabele is *ESS ronde* opgenomen in het model om eventuele welbevindenverschillen in de verschillende

ronden in acht te nemen. Ten slotte is de variabele *seks* opgenomen als controlevariabele (0=man, 1=vrouw).

Predictoren op landniveau

Mate van institutionalisering van samenwonen. De mate waarin samenwonen geïnstitutionaliseerd is, is gemeten met twee variabelen. Ten eerste is de proportie volwassenen berekend per land die samenwoont of ooit samengewoond heeft. Deze proportie is berekend in iedere ronde, maar uiteindelijk hebben we de gemiddelde score genomen voor ieder land, omdat niet voor alle landen evenveel gegevens beschikbaar waren. De tweede variabele is de attitude ten opzichte van samenwonen. De vraag hiervoor luidde: 'Hoe sterk keur je het goed of af als een man/vrouw samenleeft met een partner zonder getrouwd te zijn met hem/haar?' De antwoordmogelijkheden liepen van 1 (sterk afkeuren) tot 4 (sterk goedkeuren). Deze vraag was alleen in ronde 3 gesteld. Omdat Griekenland, IJsland, Italië, Luxemburg en Tsjechië niet deelnamen in deze ronde, is voor deze landen de score op de vraag voorspeld aan de hand van een regressieanalyse met de proportie samenwonenden als predictor. Om te controleren of deze manier van voorspellen geen gevolgen heeft gehad voor de uiteindelijke resultaten, hebben we de analyses ook gedraaid zonder deze vijf landen. De resultaten van de institutionaliseringsvariabele veranderden niet. Let op dat zowel de attitude als de proportie berekend zijn onder de totale steekproef, dus voordat de oudere volwassenen en respondenten die niet samenleven met een partner eruit zijn gehaald. Ten slotte zijn beide metingen gestandaardiseerd en is het gemiddelde hiervan berekend. Deze gemiddelde score geeft de mate van institutionalisering aan van de relatievorm samenwonen.

Controlevariabele. Op landniveau is het Bruto Binnenlands Product (BBP) per hoofd van de bevolking in koopkrachtpariteit meegenomen als controlevariabele, omdat dit gerelateerd is aan het gemiddelde welbevinden in een land (Hagerty & Veenhoven, 2003). De waarden hiervan komen van het International Monetary Fund (2008). We hebben het gemiddelde BBP berekend over de jaren waarin het land deelnam aan de ESS en deze waarde gestandaardiseerd.

Analyse

Om onze onderzoeksvragen te beantwoorden, hebben we verschillende multilevel-regressie modellen berekend met random slopes en intercepten. We gebruiken twee niveaus: individu en land, en kijken ook naar cross-level interacties. Een van de grote voordelen van multilevel-analyse is dat ermee rekening gehouden wordt dat de observaties van de respondenten in een land afhankelijk zijn elkaar. Dit betekent dat de standaardfouten van de effecten op landniveau en de cross-level interacties niet onderschat zouden worden, zoals wel zou gebeuren bij een OLS regressie analyse. Verder kan deze multilevel-analysemethode gebruikt worden om te bepalen in hoeverre het huwelijkseffect varieert tussen landen en in hoeverre dit te verklaren is met individuele en landvariabelen.

We hebben verschillende modellen geschat. Model 1 bestaat uit de variabele samenwonen en de controlevariabelen ESS ronde, leeftijd en sekse. In dit model is ook het random effect van samenwonen berekend, zodat we kunnen bepalen of het samenwooneffect verschilt tussen landen. In Model 2 zijn de individuele selectiefactoren toegevoegd. Dit model heeft twee doelen: bepalen of er een samenwooneffect is als er gecontroleerd is voor selectievariabelen, een verschil in welbevinden tussen samenwonenden en gehuwden, en bepalen in hoeverre de verschillen tussen landen met betrekking tot dit samenwooneffect verklaard kunnen worden met deze selectiefactoren. In Model 3 zijn de hoofdeffecten van de landvariabelen toegevoegd aan het model, samen met het interactie-effect van samenwonen en de mate van institutionalisering. Dit heeft te maken met ons derde doel: bepalen of het samenwooneffect afhangt van de mate van institutionalisering. In het laatste model, Model 4, is de interactie tussen het BBP met samenwonen toegevoegd om te zien of er ook nog andere cross-level interactie-effecten zijn. Om de modellen correct te schatten, is aan de covariantiestructuur geen beperking opgelegd (UN).

Resultaten

Beschrijvende resultaten

In tabel 1 zijn de scores op de individuele variabelen beschreven voor samenwonende en gehuwde respondenten per land. In de meeste landen hebben gehuwden een hoger niveau van welbevinden dan samenwonenden, maar de grootte van dit verschil verschilt per land. In Roemenië is het welbevindenverschil het grootst. In andere landen, zoals IJsland, is zelfs het omgekeerde verschil gevonden; daar zijn de samenwonenden gelukkiger. Ook in Nederland zijn samenwonenden gelukkiger, maar het verschil is minimaal. Gehuwden scoren gemiddeld 7,87 (sd 1,23); samenwonenden 7,89 (sd 1,24). Wanneer alle respondenten uit alle landen bij elkaar genomen worden, zijn samenwonenden gemiddeld gelukkiger dan gehuwden. Dit komt, omdat de inwoners van landen waarin relatief veel samenwonenden zijn gemiddeld gelukkiger zijn. In figuur 1 zijn deze landenverschillen illustratief weergegeven. De donkergrijs gekleurde stukken zijn landen waarin gehuwden gelukkiger zijn dan samenwonenden. In de zeer lichtgrijze landen waren juist de samenwonenden gelukkiger.

Uit tabel 1 kan een aantal zaken afgeleid worden. Ten eerste, dat er inderdaad verschillen zijn tussen samenwonenden en gehuwden met betrekking tot sommige selectiefactoren. In de meeste landen is het percentage respondenten met een baan groter in de groep gehuwden dan in de groep samenwonenden. Selectie op basis van inkomensverschillen komt minder duidelijk naar voren: in veel landen hebben samenwonenden een hoger inkomen. Met betrekking tot het opleidingsniveau lijkt er geen selectie-effect te zijn: beide relatiegroepen hebben ongeveer evenveel jaren onderwijs gevolgd. Opnieuw wijkt Nederland af van het gemiddelde patroon. De samenwonenden lijken hier juist meer materiële hulpbronnen te

Tabel 1. Beschrijvende gegevens van de individuele, ongestandaardiseerde variabelen per land en per relatievorm. S= Samenwonen, Gehuwd= G

ISO code	Land	Relatievorm	N	Samenwonen (%)	Welbevinden (0-10)	Opleiding (jr)	Werk (%)	Inkomen (€ pm)	Kerkbezoek (1-7)	Bidden (1-7)	Religiositeit (0-10)	Echtscheiding (% ja)	Ouderschap (% ja)
AT	Oostenrijk	S	1607	25,6	7.72	13.6	71,8	2692	2.18	2.90	4.38	10,9	40,1
		G			7.83	12.7	75,0	2559	3.07	4.01	5.56	6,0	88,4
BE	België	S	1354	28,6	7.59	13.4	80,1	2818	1.49	1.88	3.64	21,4	48,6
		G			7.86	13.6	82,4	3079	2.06	2.53	4.84	6,4	85,1
BG	Bulgarije	S	270	16,3	4.61	11.0	43,2	242	2.30	3.32	4.09	15,9	63,6
		G			5.22	11.8	65,0	293	2.53	2.71	4.43	2,7	92,5
CH	Zwitserland	S	1418	18,7	8.15	12.7	82,6	5834	2.02	2.74	4.07	19,2	25,3
		G			8.27	11.7	67,1	5071	2.71	4.17	5.57	5,5	79,4
CY	Cyprus	S	244	7,4	7.97	13.8	66,7	2400	3.28	4.39	6.61	5,6	11,1
		G			7.86	13.0	77,4	2551	3.43	5.14	6.88	4,0	83,6
CZ	Tsjechië	S	823	15,2	6.88	12.9	69,6	1204	1.51	1.40	1.57	26,4	45,6
		G			7.17	12.8	73,2	1072	1.79	1.71	2.46	8,3	85,4
DE	Duitsland	S	1913	24,1	7.02	14.2	69,6	2590	1.75	2.03	2.57	20,6	42,3
		G			7.24	13.9	66,9	2861	2.40	3.03	4.19	7,6	84,5
DK	Denemarken	S	1171	35,6	8.38	14.6	73,4	3748	1.86	1.79	3.63	8,2	44,1
		G			8.60	14.9	84,6	4444	2.20	2.28	4.30	5,6	89,7
EE	Estland	S	755	35,6	6.96	13.1	74,3	752	2.13	1.79	3.28	18,2	62,5
		G			6.90	13.5	82,1	783	2.20	1.94	3.41	8,8	89,5
ES	Spanje	S	1198	13,9	7.39	13.9	83,7	2257	1.78	2.50	3.30	11,4	36,1
		G			7.71	12.9	73,5	2108	2.38	3.06	4.25	2,3	79,3
FI	Finland	S	1508	36,9	8.18	14.2	70,9	2620	1.84	2.48	4.12	10,8	38,4
		G			8.36	14.7	80,3	3359	2.34	3.31	5.49	7,0	84,5
FR	Frankrijk	S	1354	35,8	7.18	13.9	77,5	2621	1.54	1.74	2.33	13,8	58,3
		G			7.29	13.6	78,6	2933	2.01	2.34	3.79	4,7	87,2
GB	Verenigd Koninkrijk	S	1418	29,2	7.15	13.6	72,2	3704	1.61	2.01	2.88	16,4	49,8
		G			7.58	13.9	76,7	4469	2.33	2.96	4.17	10,2	80,7
GR	Griekenland	S	1101	3,5	6.97	13.6	55,3	1452	3.24	5.14	6.74	5,3	21,1
		G			6.97	11.7	61,5	1522	3.40	5.20	7.20	2,6	81,9
HU	Hongarije	S	1046	19,0	6.26	12.1	73,9	703	1.78	2.12	2.91	26,1	49,8
		G			6.48	12.3	70,2	715	2.33	2.85	4.13	7,2	89,6
IE	Ierland	S	1275	16,9	7.46	13.8	72,6	5210	2.76	3.93	4.29	8,4	47,9
		G			7.94	13.8	65,6	6065	3.76	5.03	5.48	2,4	85,1
IS	IJsland	S	168	39,9	8.80	14.9	68,7	3909	1.82	3.12	5.58	6,0	65,7
		G			8.47	14.6	69,3	5198	2.40	3.42	5.98	9,9	94,1

Vervolg tabel 1 op de volgende pagina

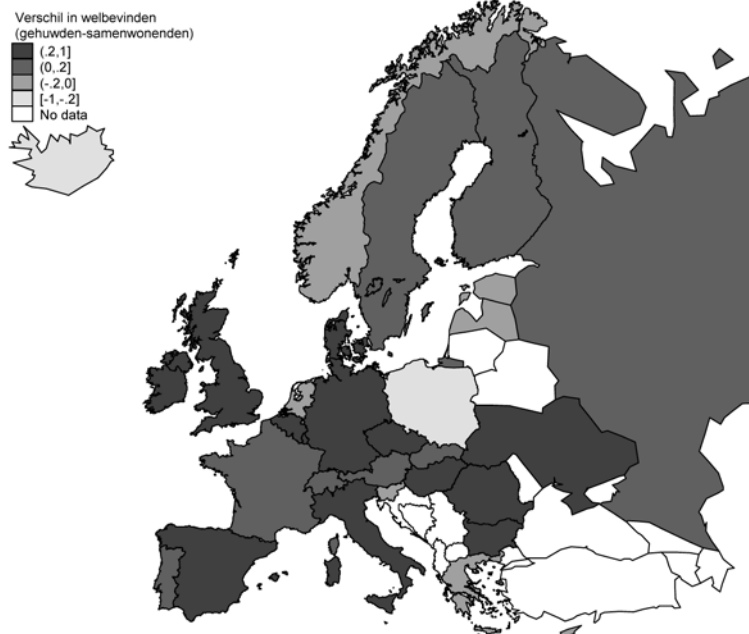

Vervolg tabel 1

ISO code	Land	Relatievorm	N	Samenwonen (%)	Welbevinden (0-10)	Opleiding (jr)	Werk (%)	Inkomen (€ pm)	Kerkbezoek (1-7)	Bidden (1-7)	Religiositeit (0-10)	Echtscheiding (% ja)	Ouderschap (% ja)
IT	Italië	S	538	5,8	6.47	12.8	67,7	2345	2.35	2.80	4.61	9,7	19,4
		G			6.89	12.0	68,2	2198	3.33	4.31	6.09	1,8	79,5
LU	Luxemburg	S	730	18,0	7.53	14.3	81,7	4228	1.96	2.13	3.36	14,5	42,7
		G			7.73	12.2	70,8	4098	2.47	3.06	4.40	7,2	87,0
LV	Letland	S	357	26,1	6.77	12.9	68,8	1102	2.04	2.23	3.18	17,2	57,0
		G			6.59	13.0	81,1	1351	2.37	2.90	3.49	9,5	87,1
NL	Nederland	S	1623	27,7	7.89	14.9	77,5	3396	1.60	1.95	3.67	8,5	36,1
		G			7.87	14.0	66,0	3188	2.31	3.09	5.05	4,9	84,2
NO	Noorwegen	S	1627	41,5	8.04	14.4	76,3	4866	1.79	1.88	3.67	7,0	57,3
		G			8.03	14.5	81,1	5423	2.30	2.63	4.05	6,3	88,4
PL	Polen	S	1484	5,7	7.04	14.0	70,6	1125	3.28	4.15	4.84	14,1	45,9
		G			6.79	12.9	71,5	738	4.27	5.32	6.45	1,6	89,1
PT	Portugal	S	1324	10,7	6.46	10.6	72,5	1775	2.23	3.51	4.46	19,7	53,5
		G			6.55	9.3	81,6	1567	2.84	4.19	5.16	3,9	79,4
RO	Roemenië	S	450	9,6	5.62	12.3	67,4	309	3.16	4.54	6.26	30,2	37,2
		G			6.45	11.8	62,7	318	3.44	5.33	6.65	6,6	81,3
RU	Rusland	S	513	13,5	5.92	12.9	71,0	495	1.88	2.34	3.70	33,3	47,8
		G			6.03	13.2	78,6	421	1.94	2.32	3.98	7,9	83,8
SE	Zweden	S	1570	53,1	8.05	13.6	79,0	2978	1.74	1.65	2.81	7,3	51,9
		G			8.13	13.7	87,4	3401	2.10	2.44	3.83	6,1	88,7
SI	Slovenië	S	894	24,4	7.42	12.8	75,7	1453	2.39	2.43	4.14	6,9	61,9
		G			7.32	12.4	82,0	1317	3.01	3.05	4.98	2,2	94,1
SK	Slowakije	S	792	9,7	6.34	12.1	62,3	925	2.31	2.84	4.73	33,8	59,7
		G			6.45	12.6	73,1	801	3.10	3.98	5.88	3,1	93,8
UA	Oekraïne	S	869	3,1	4.98	12.2	55,6	282	3.00	4.21	5.28	40,7	51,9
		G			5.60	12.8	66,7	213	2.87	3.89	5.00	12,0	83,1
Totaal		S	31,394	23,6 (42,5)	7.54	13.7	74,6	3058	1.89	2.22	3.46	13,5	47,6
		G			7.35 (1.82)	13.0 (3.6)	73,7 (,44)	2756 (3033)	2.70 (1.47)	3.47 (2.39)	4.93 (2.85)	5,5 (2,3)	85,4 (35,3)

Nota bene: cijfers tussen haakjes zijn standaarddeviaties

Figuur 1. Verschillen in gemiddelde welbevindenscores tussen gehuwde en samenwonende respondenten in Europese landen

hebben: het percentage met baan is groter (78% versus 66%), het inkomen is met een gemiddelde van 3.396 euro per maand bij de samenwonenden hoger dan de 3.188 euro bij de gehuwden, en samenwonenden hebben bijna een jaar langer opleiding gevolgd (14,9 versus 14,0 jaar).

In tegenstelling tot de materiële hulpbronnen zijn er wel duidelijke verschillen tussen gehuwde en samenwonende respondenten op het gebied van religie. Gehuwden vinden zichzelf geloviger, ze gaan vaker naar de kerk en ze bidden vaker. Het verschil tussen samenwonenden en gehuwden varieert echter sterk tussen de landen. In Ierland is dit verschil tussen de relatiegroepen het grootst. De score op de variabele kerkbezoek is daar 2,76 voor samenwonenden en 3,76 voor gehuwden. In Rusland is het verschil het kleinst, slechts 0,06 (1,94 – 1,88). Ook in Nederland komen deze verschillen duidelijk naar voren. De gemiddelde score op kerkbezoek is voor Nederlandse gehuwden 2,31, maar voor de samenwonenden 1,60. Nederlandse gehuwden bidden ook vaker (3,09 versus 1,95) en vinden zichzelf geloviger (5,05 versus 3,67).

Het percentage samenwonenden dat een echtscheiding heeft meegemaakt is groter onder de groep samenwonenden dan onder de gehuwden. Dit geldt in alle landen, met uitzondering van IJsland. In Nederland heeft 8,5% van de samenwonenden een echtscheiding meegemaakt, ten opzichte van 4,9% onder de gehuwden. In alle landen is het percentage mensen met kinderen veel lager en veel wisselender onder de samenwonenden (tussen de 11% en 66%) dan onder de gehuwden

(ca. 85%). Van de Nederlandse samenwonende stellen heeft 36,1% een kind. Er zijn dus duidelijke compositieverschillen met betrekking tot deze levensloopvariabelen.

Met betrekking tot de mate van institutionalisering zijn er ook grote verschillen tussen landen. In Oekraïne leeft slechts 3% van de jongvolwassenen die samenleeft met een partner ongehuwd samen, terwijl dit 53% is in Zweden. Het gemiddelde percentage is 31%. Verder verschilt ook de attitude ten aanzien van samenwonen per land. Opnieuw voert de Oekraïne de lijst aan als het land waar men het meest negatief is over samenwonen (2.48), en heeft men de meest positieve attitude in een van de Scandinavische landen, namelijk Denemarken (4.49)

Tabel 2. Beschrijvende gegevens van ongestandaardiseerde landvariabelen

Land	BBP (\$)ª	% (Ooit) samenwonend	Attitude
Oostenrijk	33.207	26,1	3.47
België	30.799	29,3	3.88
Bulgarije	10.294	18,1	2.96
Zwitserland	35.322	43,4	3.38
Cyprus	25.828	19,0	3.06
Tsjechië	18.019	25,2	3.28
Duitsland	29.780	36,3	3.22
Denemarken	32.437	60,0	4.49
Estland	16.638	37,2	2.83
Spanje	26.368	17,0	3.55
Finland	29.474	36,0	3.92
Frankrijk	29.740	42,7	3.55
Ver. Koninkrijk	30.439	38,3	3.12
Griekenland	22.389	11,4	2.99
Hongarije	15.833	23,1	3.22
Ierland	36.302	17,5	3.01
IJsland	32.592	61,9	4.05
Italië	26.748	10,7	2.97
Luxemburg	62.757	27,3	3.32
Letland	15.298	39,2	3.12
Nederland	33.481	38,0	3.94
Noorwegen	45.475	49,2	4.21
Polen	12.754	12,3	3.07
Portugal	19.721	13,3	3.39
Roemenië	10.426	21,8	2.66
Rusland	13.173	23,3	2.74
Zweden	31.301	59,4	3.78
Slovenië	21.990	26,0	3.45
Slowakije	16.343	13,1	2.85
Oekraïne	5.764	20,4	2.48
Totaal	27.593 (10528)	31,2 (14,2)	3.42 (.46)

ªBBP geeft het gemiddelde BBP aan per koopkrachtpariteit in de verschillende ESS-ronden waarin het land deelgenomen heeft.

Multilevel regressiemodellen

Model 1 (tabel 3) bestaat uit de predictor samenwonen, en de controlevariabelen ESS-ronde, leeftijd en sekse. Er is een random intercept berekend voor het land-niveau en een random slope voor het samenwooneffect. Ook uit dit model blijkt dat gehuwde jongvolwassenen gelukkiger zijn dan samenwonenden, als er rekening mee wordt gehouden dat observaties van respondenten uit een land niet onafhankelijk zijn. Dit verschil is 0,28 op een schaal van 0-10, hetgeen resulteert in een effectgrootte van 0,16 ($= 0,28 / SD(Y)$, waarbij $SD(Y) = 1,80$). Dit is een klein tot gemiddeld effect (Rosenthal, Rosnow, & Rubin, 2000). Het verschil in welbevinden tussen degenen die samenwonen en gehuwd zijn, is dus niet zo groot. De parameter voor de random slope voor samenwonen laat zien dat het effect van de samenwoonvariabele, die het welbevindenverschil tussen de relatievormen weergeeft, fluctueert tussen -0,14 en -0,42 tussen landen. Deze fluctuatie is statistisch significant, hetgeen impliceert dat er inderdaad verschillen zijn tussen landen op dit gebied. Er is ook een aantal effecten van de controlevariabelen. Respondenten in ronde 3 van de ESS hebben gemiddeld een hogere welbevindenscore (0,08) dan de respondenten in eerste twee ronden. Vrouwen zijn ook 0,08 punten gelukkiger dan mannen, ouder worden is negatief gerelateerd aan welbevinden (-0,02 per jaar).

In model 2 zijn de individuele selectiefactoren toegevoegd. Het toevoegen hiervan leidt ertoe dat het samenwooneffect stijgt naar -0,20. Het verschil tussen samenwonenden en gehuwden neemt dus met zo'n 30% af. Dit impliceert dat individuele selectiefactoren een aanzienlijke deel van het verschil in welbevinden verklaren, maar niet alles. Alle materiële hulpbronnen dragen bij aan het verhogen van het welbevinden, want we zien dat een stijging van een standaarddeviatie in inkomen is gerelateerd aan een stijging van 0,20 in welbevinden. Respondenten die de vraag naar inkomen wel ingevuld hebben, zijn iets gelukkiger dan degenen die dat niet hebben gedaan, maar uit een controleanalyse (niet getoond) bleek dat dit geen effect had op het samenwooneffect. Verder laat de analyse zien dat respondenten die deel uit maken van een stel waarbij een van beide partners werkt, 0,21 gelukkiger zijn dan respondenten in stellen, waarin beide partners werkloos zijn, maar 0,08 ongelukkiger dan stellen waarin beide partners werken. Daarnaast blijkt dat ieder extra jaar aan opleiding resulteert in een stijging van 0,03 in welbevinden. Ook religie hangt positief samen met welbevinden (0,14). Mensen die een echtscheiding hebben meegemaakt zijn minder gelukkig dan mensen die deze ervaring niet hebben (-0,18), maar het krijgen van kinderen heeft wel een positief effect van 0,08. Uit additionele analyses (niet in tabel, maar verkrijgbaar bij de auteurs), waarbij de variabelen één voor één zijn toegevoegd, blijkt dat er niet een bepaalde selectievariabele verantwoordelijk is voor de daling van het samenwooneffect, ofschoon religie en werk de grootste reductie tot gevolg hadden.

We kunnen concluderen dat, ondanks dat er wel compositieverschillen gevonden zijn tussen samenwonenden en gehuwden, vooral met betrekking tot de

levensloopvariabelen, deze niet het verschil in welbevinden tussen deze twee groepen kunnen verklaren. Het verschil in welbevinden is niet groot, maar het is wel een blijvend verschil, ook als er gecontroleerd is voor bepaalde selectiefactoren. Dit suggereert dat de relatievormen zelf echt andere gevolgen hebben. De variatie tussen landen is in dit tweede model slechts 14% kleiner geworden, wat erop duidt dat de individuele selectiefactoren slechts een klein deel van de landenverschillen verklaren.

In model 3 worden de landenvariabelen en de cross-level interactie tussen de mate van institutionalisering en samenwonen aan het model toegevoegd. Het hoofdeffect van samenwonen blijft gelijk, hoewel er een significant interactie-effect is van 0,08. Dit bevestigt onze hypothese. In het gemiddelde land zijn gehuwden gelukkiger dan samenwonenden, maar in landen waar samenwonen meer geïnstitutionaliseerd is, is het verschil in welbevinden kleiner. De variantie tussen landen met betrekking tot het welbevindenverschil is in dit model, in vergelijking met model 2, gedaald met 40% naar 0,010. De mate van institutionalisering is dus wel een belangrijke verklarende factor voor de landenverschillen.

In het laatste model (model 4) is een interactie-effect tussen BBP en samenwonen toegevoegd. Dit interactie-effect is ook significant. Het laat zien dat in rijkere landen het welbevindenverschil tussen samenwonen en getrouwd zijn groter is. Bovendien blijkt dit deze interactie het interactie-effect van institutionalisering met samenwonen te onderdrukken, want deze laatste coëfficiënt stijgt nu naar 0,11.

Om meer inzicht te krijgen in de betekenis van het interactie-effect van de mate van institutionalisering, hebben we extra berekeningen gemaakt. De institutionaliseringsscores lopen van -1,33 tot 2,30. Deze range gebruiken we om het effect van institutionalisering te voorspellen in de twee meest extreme landen. Dit doen we door de verschillende effecten bij elkaar op te tellen ($-0,20 + 0,11 \times \text{mate van institutionalisering}$). Hieruit volgt dat het verschil in welbevinden tussen samenwonenden en gehuwden op basis van de mate van institutionalisering kan variëren tussen de 0,04 in het meest geïnstitutionaliseerde land, en 0,34 in het minst geïnstitutionaliseerde land. Dit is een aanzienlijke variatie. Het betekent dat in een land waarin samenwonen weinig geïnstitutionaliseerd is, gehuwden tamelijk veel gelukkiger zijn dan samenwonenden, maar dat in een land waarin samenwonen in grote mate geïnstitutionaliseerd is, er geen verschil meer is in welbevinden.

Dit interactie-effect is weergegeven in figuur 2, waar de institutionaliseringscore is afgezet tegen het welbevindenverschil tussen de twee relatievormen. Hierin is te zien dat in sommige Oost- en Zuid-Europese landen, zoals Roemenië, Oekraïne, Bulgarije en Italië, waar samenwonen nauwelijks geïnstitutionaliseerd is, het verschil tussen samenwonen en trouwen veel groter is dan in de Scandinavische landen en Nederland. Polen is een uitzondering: daar is de leefvorm samenwonen niet geïnstitutionaliseerd, maar is er toch maar weinig verschil tussen het geluk van samenwonenden en gehuwden. Dit kan komen doordat de groep samenwonenden heel klein is in Polen, maar zij wel een veel hoger gemiddeld inkomen hebben (zie tabel 1).

Tabel 3. Multilevel regressie-model met effecten van individuele en landvariabelen op welbevinden (0-10)

Variabele	Model 1		Model 2		Model 3		Model 4	
	b	(SD)	b	(SD)	b	(SD)	b	(SD)
Controlevariabelen								
Samenwonen	-.28***	(.04)	-.20***	(.04)	-.21***	(.03)	-.20***	(.03)
ESS-ronde 1 (2 = referentie)	-.01	(.02)	-.01	(.02)	-.01	(.02)	-.01	(.02)
ESS-ronde 3	.08***	(.02)	.06**	(.02)	.06**	(.02)	.06**	(.02)
Leeftijd (jr vanaf 18)	-.02***	(.00)	-.03***	(.00)	-.03***	(.00)	-.03***	(.00)
Vrouw	.08***	(.02)	.11***	(.02)	.11***	(.02)	.11***	(.02)
Individuele variabelen								
Opleidingsniveau (jr)			.03***	(.00)	.03***	(.00)	.03***	(.00)
Werkloos (1 = ja)			-.21***	(.04)	-.21***	(.04)	-.21***	(.04)
Beide baan (1 = ja)			.08**	(.04)	.08**	(.04)	.09**	(.04)
Inkomen (gestandaardiseerd)			.20***	(.01)	.20***	(.01)	.20***	(.01)
Inkomen missend (1 = ja)			.07***	(.03)	.07**	(.03)	.07**	(.03)
Religie (gestandaardiseerd)			.14***	(.01)	.14***	(.01)	.14***	(.01)
Echtscheiding (1 = ja)			-.18***	(.04)	-.17***	(.04)	-.18***	(.04)
Ouderschap (1 = ja)			.08***	(.02)	.08***	(.02)	.08***	(.02)
Landvariabelen								
Institutionalisering					.43***	(.10)	.42***	(.10)
BBP					.38***	(.09)	.40***	(.09)
Institutionalisering*Samenwonen					.08**	(.03)	.11***	(.04)
BBP*Samenwonen							-.06*	(.04)
Constante	7.63***	(.17)	7.19***	(.17)	7.26***	(.10)	7.26***	(.10)
Random effect parameters								
Var(Samenwonen)	.019	(.012)	.017	(.011)	.010	(.009)	.007	(.007)
Var(_constant)	.792	(.210)	.743	(.197)	.192	(.054)	.193	(.054)
Corr(coh. constant)	.028	(.039)	.030	(.036)	-.007	(.017)	-.011	(.016)
Var(residu)	2.67	(.021)	2.59	(.021)	2.59	(.021)	2.59	(.021)

Nota bene: N = 31.394

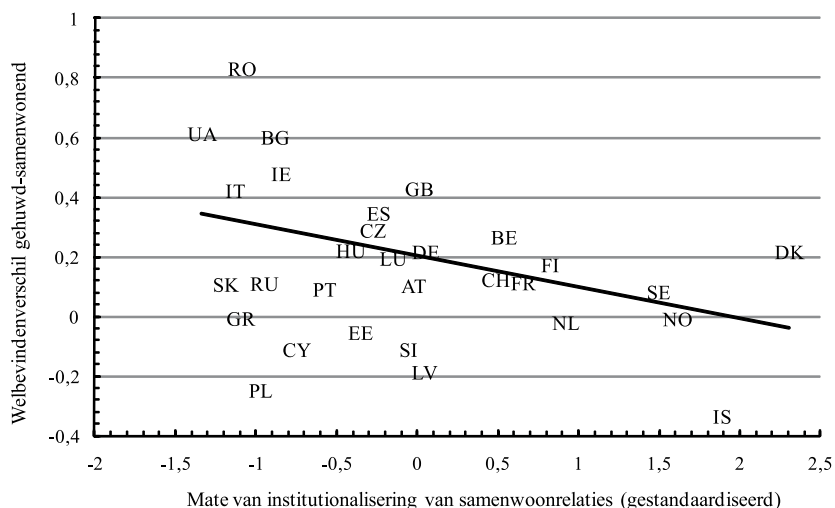
*** p≤.01; ** p≤.05; * p ≤ .10

Discussie

De wetenschap heeft vaak bevestigd dat het huwelijk bijdraagt aan een gelukkig leven. Of en in hoeverre ongehuwd samenwonen dat doet, is echter nog onduidelijk. In deze studie onderzoeken we of er een verschil is in welbevinden tussen samenwonende en gehuwde jongvolwassenen in verschillende Europese landen, of er verschillen zijn tussen deze landen met betrekking tot de grootte van dit welbevindenverschil, en in hoeverre individuele selectiefactoren en de mate van institutionalisering het verschil in welbevinden kunnen verklaren.

Ten eerste hebben we gekeken hoe gelukkig samenwonenden en gehuwden zijn en of er een verschil is tussen deze twee groepen. De multilevel-regressie modellen laten zien dat gehuwde jongvolwassenen een hoger niveau van welbevinden hebben, zelfs wanneer er gecontroleerd is voor individuele selectiefactoren, zoals de hoeveelheid materiële hulpbronnen en religie. Hieruit kan afgeleid worden dat

Figuur 2. Mate van institutionalisering van verschil in welbevinden tussen samenwonenden en gehuwden in Europese landen. De lijn geeft het welbevindenverschil aan zoals voorspeld met model 4.

er daadwerkelijk een verschil bestaat in welbevinden tussen deze relatievormen, ofschoon dit verschil niet bijzonder groot is. Individuele selectiefactoren verklaren ongeveer een derde van dit verschil. Onze selectiehypothese is dus deels bevestigd: er is inderdaad verschil in de compositie van de groepen gehuwden en samenwonenden. Deze verschillen zijn vooral gebaseerd op werkstatus en religie. Onder de samenwonenden is het aantal mensen met een baan kleiner en ze zijn minder religieus. Dit hangt samen met een lager niveau van welbevinden. De rol van andere materiële hulpbronnen en de levensloopvariabelen is minder zichtbaar.

Deze resultaten roepen de vraag op waarom er toch een verschil in welbevinden overblijft na de controle voor selectiefactoren. Er zijn verschillende antwoorden hierop mogelijk. Ten eerste is het mogelijk dat de selectiefactoren niet precies genoeg gemeten zijn. Voor de meeste factoren hebben we meerdere metingen gebruikt, maar het blijft mogelijk dat met additionele meetinstrumenten een groter deel van het welbevindenverschil verklaard had kunnen worden. Een tweede reden zou kunnen zijn dat andere selectiefactoren een rol spelen dan degene die wij gemeten hebben. Eigen woningbezit zou bijvoorbeeld van belang kunnen zijn, want gehuwden zijn vaker eigenaar van een huis dan samenwonenden. Het bezitten van een huis kan leiden tot een gevoel van rijkdom en zekerheid en op die manier het welbevinden positief beïnvloeden. Helaas was het niet mogelijk om met de ESS te bepalen of iemand woningeigenaar was. Een derde mogelijkheid, die vaak genoemd wordt als een verklaring voor het welbevindenverschil tussen de twee relatievormen, is dat de relatiekwaliteit van samenwonende stellen lager is dan die van gehuwde stellen, omdat ze zich minder verbonden zouden voelen met

de relatie en vaker onenigheid met elkaar zouden hebben (Marcussen, 2005; Nock, 1995). Noch in de ESS noch in andere grote, multinationale dataverzamelingen zijn echter vragen opgenomen over de kwaliteit van de relatie.

Naast het verschil in welbevinden tussen samenwonenden en gehuwden zelf, hebben we ook onderzocht of dit welbevindenverschil varieert tussen landen. Deze landenverschillen hadden onze interesse, omdat er tot nu toe maar heel weinig bekend is over de generaliseerbaarheid van bevindingen van andere onderzoeken in andere landen. Bovendien zijn er grote verschillen binnen Europa in het aantal mensen dat samenwoont en in de acceptatie hiervan. We hadden daarom verwacht dat er ook binnen Europa verschillen zouden zijn in de mate waarin gehuwden gelukkiger zouden zijn dan samenwonenden. Inderdaad bevestigden onze resultaten dat in landen waar samenwonen als leefvorm is geaccepteerd en vaak voorkomt, er vrijwel geen verschil is met de gehuwden. In deze landen roept samenwonen minder afkeuring op, is er een duidelijker gedragsrichtlijn en is de groep samenwonenden minder selectief samengesteld. In landen waar samenwonen minder geïnstitutionaliseerd is, zoals Italië of Oekraïne, kan er echter een behoorlijk verschil zijn in welbevinden tussen de twee relatievormen.

Onze institutionaliseringshypothese is getest door landen te vergelijken op één moment of een aantal dicht bij elkaar liggende momenten in de tijd. Het is daarom niet mogelijk om uitspraken te doen over de gevolgen van historische veranderingen. Toch verwachten we, dat als samenwonen meer geaccepteerd wordt en vaker voorkomt in landen waar dat nu niet het geval is, het verschil in welbevinden ook in deze landen zal verdwijnen.

Een onverwacht effect dat uit ons onderzoek naar voren kwam, was dat het interactie-effect van de mate van institutionalisering en samenwonen onderdrukt lijkt te worden door de interactie van BBP en samenwonen. Dit zou te maken kunnen hebben met het belang dat het hebben van een bepaalde relatievorm heeft. Mogelijk is sprake van een drempel-effect, waarmee bedoeld wordt dat het type relatie pas belangrijk wordt als mensen een bepaalde levensstandaard hebben bereikt. Als men voldoende materiële hulpbronnen heeft, worden de niet-materiële hulpbronnen, zoals status en verbondenheid, wellicht belangrijker (Inglehart, 1997).

Een beperking van de data is dat in sommige landen zoals Cyprus, Griekenland en Oekraïne, de groep samenwonenden vrij klein was, omdat maar een klein deel van de bevolking voor deze leefvorm kiest. Om dit probleem te ondervangen hebben we verschillende ronden van de ESS gecombineerd, maar in een aantal landen blijft het aantal samenwonenden klein. Wanneer deze groepen groter zouden zijn geweest, zouden significante effecten makkelijker gevonden kunnen worden. Niettemin hebben we zelfs met deze steekproef significante cross-level interactie-effecten gevonden.

Een andere beperking van de ESS is dat het geen longitudinale studie is, zodat het niet mogelijk is om causale verbanden vast te stellen. Wij zijn er op grond van

eerdere studies in deze studie bijvoorbeeld vanuit gegaan, dat het waarschijnlijker is dat gelovige mensen eerder voor een huwelijk kiezen dan voor samenwonen, dan dat gehuwden geloviger worden na hun huwelijk. Deze aanname kon echter niet worden getoetst.

Verder kunnen we de mogelijkheid niet uitsluiten dat er selectie is op basis van het niveau van welbevinden. Als het zo zou zijn dat gelukkige mensen eerder voor trouwen kiezen dan voor ongehuwd samenwonen, dan zou dit een groot deel van het verschil in welbevinden tussen deze twee groepen kunnen verklaren. Er zijn wel wat aanwijzingen gevonden voor zo'n soort selectie-effect, maar het is waarschijnlijker dat relaties leiden tot een stijging in welbevinden (Mastekaasa, 1992, 2006; Stutzer & Frey, 2006). Om meer zicht te krijgen op deze causale relaties, zouden we een panelstudie moeten hebben, waarin relatief veel samenwonenden zitten. Zo'n panelstudie, die ook nog het grote aantal landen bevat als de ESS, bestaat echter nog niet.

Voor toekomstige studies zou het interessant zijn om verschillende typen samenwoonrelaties naast elkaar te zetten en de gevolgen voor het welbevinden te bekijken. Sommige samenwonenden zien hun samenwoonrelatie bijvoorbeeld als een test en willen later gaan trouwen. Andere stellen zien hun samenwoonrelatie als een alternatief voor een huwelijk. Ook kan de groep samenwonenden die samenwonen na een eerdere echtscheiding, verschillen van de andere twee. De startpositie en de toekomstverwachtingen zijn verschillend van deze drie groepen, en dit kan gevolgen hebben voor hun welbevindenniveau.

Met deze studie hebben we een begin gemaakt met het bestuderen van verschillen tussen landen met betrekking tot samenwonen en trouwen, maar meer onderzoek is nodig om beter te kunnen begrijpen wat de gevolgen zijn van deze relatief nieuwe leefvorm, die al een belangrijke plek heeft veroverd in de meeste samenlevingen.

Literatuur

- Axinn, W.G., & Thornton, A. (1992). The relationship between cohabitation and divorce: Selectivity or causal influence? *Demography*, 29(3), 357-374.
- Brines, J., & Joyner, K. (1999). The ties that bind: Principles of cohesion in cohabitation and marriage. *American Sociological Review*, 64(3), 333-355.
- Brown, S.L. (2000). The effect of union type on physiological well-being: Depression among cohabitators versus marrieds. *Journal of Health and Social Behavior*, 41(3), 241-255.
- Brown, S.L., & Booth, A. (1996). Cohabitation versus marriage: A comparison of relationship quality. *Journal of Marriage and the Family*, 58(3), 668-678.
- Bumpass, L.L., & Lu, H.-H. (2000). Trends in cohabitation and implications for children's family contexts in the United States. *Population Studies*, 54(1), 29-41.
- Cherlin, A.J. (2004). The deinstitutionalization of American marriage. *Journal of Marriage and Family*, 66(4), 848-861.

- Clarkberg, M. (1999). The price of partnering: The role of economic well-being in young adults first union experiences. *Social Forces*, 77(3), 945-968.
- Clarkberg, M., Stolzenberg, R. M., & Waite, L. J. (1995). Attitudes, values and entrance into cohabitational versus marital unions. *Social Forces*, 74(2), 609-634.
- De Jong-Gierveld, J. (2004). Remarriage, unmarried cohabitation, living apart together: partner relationships following bereavement or divorce. *Journal of Marriage and Family*, 66(1), 236-243.
- Ellison, C.G. (1991). Religious involvement and subjective well-being. *Journal of Health and Social Behavior*, 32(1), 80-99.
- Evenson, R.J., & Simon, R.W. (2005). Clarifying the relationship between parenthood and depression. *Journal of Health and Social Behavior*, 46(4), 341-358.
- Hackney, C.H., & Sanders, G.S. (2003). Religiosity and mental health: A meta-analysis of recent studies. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 42(1), 43-55.
- Hagerty, M.R., & Veenhoven, R. (2003). Wealth and happiness revisited – Growing national income does go with greater happiness. *Social Indicators Research*, 64(1), 1-27.
- Horwitz, A.V., & White, H.R. (1998). The relationship of cohabitation and mental health: a study of a young adult cohort. *Journal of Marriage and the Family*, 60(2), 505-514.
- Inglehart, R. (1997). *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- International Monetary Fund (IMF). (2008). World Economic Outlook Database. Retrieved May 14th 2008, from the World Wide Web: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2008/01/weodata/>
- Kahneman, D. (1999). Objective happiness. In D. Kahneman & E. Diener & N. Schwarz (Eds.), *Well-being: the foundations of hedonic psychology*. New York: Russell Sage foundation.
- Kalmijn, M. (2007). Explaining cross-national differences in marriage, cohabitation, and divorce in Europe, 1990-2000. *Population Studies*, 61(3), 243-263.
- Kamp Dush, C.M., & Amato, P.R. (2005). Consequences of relationship status and quality for subjective well-being. *Journal of Social and Personal Relationships*, 22(5), 607-627.
- Katz, R., & Peres, Y. (1986). The Sociology of the family in Israel: An outline of its development from the 1950s to the 1980s. *European Sociological Review*, 2(2), 148-159.
- Kiernan, K. (2000). European perspectives on union formation. In L.J. Waite (Ed.), *The ties that bind: Perspectives on marriage and cohabitation*. New York: Aldine Gruyter.
- Kiernan, K. (2004). Unmarried cohabitation and parenthood in Britain and Europe. *Law & Policy*, 26(1), 33-55.
- Kim, H., & MacKenry, P.C. (2002). The relationship between marriage and psychological well-being: A longitudinal analysis. *Journal of Family Issues*, 23(8), 885-911.
- Lichter, D.T., Qian, Z., & Mellott, L.M. (2006). Marriage or dissolution? Union transitions among poor cohabiting women. *Demography*, 43, 223-240.

- Liefbroer, A.C., & Dourleijn, E. (2006). Unmarried cohabitation and union stability: Testing the role of diffusion using data from 16 European countries. *Demography*, 43(2), 203-222.
- Liefbroer, A.C., & Fokkema, T. (2008). Recent trends in demographic attitudes and behaviour: Is the Second Demographic Transition moving to Southern and Eastern Europe? In J. Surkyn & J. v. Bavel & P. Deboosere (Eds.), *Demographic challenges for the 21st century. A state of art in demography; Conference organized as a tribute to the continuing endeavours of Prof.dr.em. Ron Lesthaeghe in the field of demography*, (pp. 115-141). Brussels: Brussels University Press.
- Lucas, R.E. (2005). Time does not heal all wounds: A longitudinal study of reaction and adaptation to divorce. *Psychological Science*, 16(12), 945-950.
- Manting, D. (1996). The changing meaning of cohabitation and marriage. *European Sociological Review*, 12(1), 53-65.
- Marcussen, K. (2005). Explaining difference in mental health between married and cohabiting individuals. *Social Psychological Quarterly*, 68(3), 239-257.
- Mastekaasa, A. (1992). Marriage and psychological well-being: Some evidence on selection into marriage. *Journal of Marriage and the Family*, 54, 901-911.
- Mastekaasa, A. (2006). Is marriage/cohabitation beneficial for young people? Some evidence on psychological distress among Norwegian college students. *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 16(2), 149-165.
- Musick, K., & Bumpass, L. (2006). *Cohabitation, marriage, and trajectories in well-being and relationships (On-line working paper series)*. Los Angeles: California center for population research, University of California.
- Nock, S.L. (1995). A comparison of marriages and cohabiting relationships. *Journal of Family Issues*, 16(1), 53-76.
- Oppenheimer, V.K. (2003). Cohabiting and marriage during young mens career-development process. *Demography*, 40(1), 127-149.
- Rosenthal, R., Rosnow, R.L., & Rubin, D.B. (2000). *Contrasts and Effect Sizes in Behavioral Research: A Correlational Approach*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Ross, C.E. (1995). Reconceptualizing marital status as a continuum of social attachment. *Journal of Marriage and the Family*, 57, 129-140.
- Ross, C.E., Mirowsky, J., & Goldsteen, K. (1990). The impact of the family on health: The decade in review. *Journal of Marriage and the Family*, 52, 1059-1078.
- Ross, C.E., & Willigen, M.V. (1997). Education and the subjective quality of life. *Journal of Health and Social Behavior*, 38(3), 275-297.
- Smock, P.J. (2000). Cohabitation in the United States: An appraisal of research themes, findings, and implications. *Annual Review of Sociology*, 26(1), 1-20.
- Smock, P.J., Manning, W.D., & Porter, M. (2005). "Everything there except money": How money shapes decisions to marry among cohabitators. *Journal of Marriage & Family*, 67(3), 680-696.
- Stanley, S.M., Whitton, S.W., & Markman, H.J. (2004). Maybe I Do: Interpersonal Commitment and Premarital or Nonmarital Cohabitation. *Journal of Family Issues*, 25(4), 496-519.

- Stutzer, A., & Frey, B.S. (2006). Does marriage make people happy, or do happy people get married? *Journal of Socio-Economics*, 35(2), 326-347.
- Thornton, A., Axinn, W.G., & Hill, D.H. (1992). Reciprocal effects of religiosity, cohabitation, and marriage. *The American Journal of Sociology*, 98(3), 628-651.
- Waalwijk, K. (2005). *More or less together: Levels of legal consequences of marriage, cohabitation and registered partnership for different-sex and same-sex partners: A comparative study of nine European countries (Working Paper 125)*. Paris: National Institute for Demographic Studies.
- Wagner, M., & Weiss, B. (2006). On the variation of divorce risks in Europe: Findings from a meta-analysis of European longitudinal studies. *European Sociological Review*, 22(5), 483-500.
- Waite, L.J., & Gallagher, M. (2000). *The case for marriage: Why married people are happier, healthier, and better off financially*. New York: Doubleday.
- Williams, K., & Dunne-Bryant, A. (2006). Divorce and adult psychological well-being: Clarifying the role of gender and child age. *Journal of Marriage and Family*, 68, 1178-1196.
- Williams, K., & Umberson, D. (2004). Marital Status, Marital Transitions, and Health: A Gendered Life Course Perspective. *Journal of Health and Social Behavior*, 45, 81-98.
- Wilson, C.M., & Oswald, A.J. (2005). *How does marriage affect physical and psychological health? A survey of the longitudinal evidence (Discussion Paper 1619)*. Bonn: Institute for the Study of Labor.
- Woo, H., & Raley, R.K. (2005). A small extension to "costs and rewards of children: The effects of becoming a parent on adults lives". *Journal of Marriage and Family*, 67(1), 216-221.

Mediagebruik en verkiezingen in Europa

Ineke Stoop en Jurjen Iedema

In de European Social Survey worden naast gegevens over houdingen, meningen en waarden van de bewoners van meer dan derig Europese landen, ook gegevens verzameld over belangrijke gebeurtenissen tijdens het veldwerk. Informatie over deze 'events' worden vastgelegd met het oog op de toekomst, als achtergrond bij langzame en snelle veranderingen in meningen in Europa en om verschillen tussen landen te kunnen verklaren. In dit hoofdstuk wordt de relatie tussen parlementaire verkiezingen in de deelnemende landen en mediagedrag geanalyseerd. Op basis van de beschikbare gegevens kan men niet concluderen dat tijdens verkiezingen de interesse in de politiek groter is dan anders. Een diepgaander analyse van deze relatie behoeft gegevens over specifieke, geïnterpreteerde gebeurtenissen tijdens verkiezingscampagnes, en specifiekere maten van interesse in de politiek.

Inleiding

Het wereldnieuws draaide op 28 augustus, 4 november 2008 en 20 januari 2009 rond één persoon. Barack Obama werd op 28 november genomineerd als democratisch kandidaat voor president van de VS, op 4 november werd hij verkozen en op 20 januari als president geïnstalleerd. In de VS, maar ook in Europa, en ook in Kenia, waar zijn vader vandaan kwam, zaten mensen aan de tv gekluisterd.

Afgaande op krantenberichten, tv-uitzendingen, uitspraken van geïnterviewde personen en kantoorgesprekken bij het koffieapparaat hebben deze gebeurtenissen, en natuurlijk alles wat zich afspeelde rond de verkiezing van Obama, een groot effect gehad op hoop en vertrouwen in de toekomst, zelfs in de moeilijke tijden van een kredietcrisis, in interesse in politieke gebeurtenissen en in media-gebruik, niet alleen in de VS, maar ook in andere landen.

In deze periode was ook de vierde ronde van de European Social Survey (ESS) in het veld. De ESS is opgezet om veranderingen in meningen, waarden, attitudes en gedrag te meten in de landen van Europa en de verschillende patronen en veranderingen hierin te kunnen vergelijken tussen landen. Als de verkiezing van Obama in alle landen dezelfde aandacht trok en tot dezelfde gevoelens leidde, heeft dat geen effect op de verschillen tussen landen. Wel zou men achteraf een vreemde piek kunnen zien in 2008. Andere gebeurtenissen kunnen juist een groot effect hebben op de vergelijkbaarheid tussen landen. De recente problemen rond doorlevering van aardgas van Rusland via Oekraïne naar Roemenië, Tsjechië en Duitsland kunnen in de verschillende landen – alle deelnemers aan de ESS – een heel verschillend effect hebben gehad.

Ook de recente kredietcrisis is een gebeurtenis die een effect kan hebben op meningen en waarden in de ESS, vooral op de module 'houdingen ten opzichte van de welvaartsstaat' in de vierde ronde. Bij de analyse van de resultaten van deze module die nu voor het eerst is opgenomen, is de aanwezigheid van informatie over de periode van afname, het omvallen van banken, dalend consumentenvertrouwen, massaontslagen en een steeds belangrijker wordende rol van de overheid, van zeer groot belang. Hierbij moet men er rekening mee houden dat de resultaten van de ESS over de hele wereld worden geanalyseerd en – naar zich mag hopen – tot ver in de toekomst van belang zijn. Kennis over Amerikaanse verkiezingen en kredietcrisissen is daar en dan niet vanzelfsprekend.

Gebeurtenissen in de ESS

Bij de voorbereiding van de ESS werd in de zogenaamde Blueprint (ESF, 1998) al rekening gehouden met de noodzaak om een 'event database' aan te leggen als aanvulling op de surveydata. In deze achteraf relatief rustige periode, dacht men nog niet aan het registreren van wereldwijd terrorisme, of het volledig instorten van effectenbeurzen en nationale economieën. Wel werd aandacht gevraagd voor de mogelijk verstorende effecten van nationale verkiezingen en kleinschalige politieke omwentelingen. In een aantal landen werd het veldwerk van de ESS zelfs uitgesteld of tijdelijk gestopt, om niet samen te vallen met parlementsverkiezingen.

Nu, meer dan tien jaar later, is het mogelijk om na te gaan wat de gevolgen zijn van 'events' of grote gebeurtenissen op de meningen, waarden en attitudes zoals vastgelegd in de ESS-surveydata. Hiertoe kan gebruikgemaakt worden van de ESS-event reports. Dit zijn gestructureerde overzichten van de belangrijkste nationale en internationale gebeurtenissen zoals weergegeven in de kranten gedurende het veldwerk van de verschillende ESS-ronden. Deze overzichten zijn vervaardigd door de nationale coördinatoren en hun teams. Een algemeen overzicht van de ESS-event report procedure is te vinden in Stoop (2007a). Analyses van de relatie tussen gebeurtenissen en meningen zijn gepresenteerd op verschillende conferenties van de European Survey Research Association (www.surveymethodology.eu) (zie bijvoorbeeld Stathopoulou, 2007; Torres et al., 2007; Výrost et al., 2007). Daarnaast is inmiddels een aantal artikelen verschenen over de methodologie van het verzamelen en analyseren van 'event data' (Stathopoulou, 2004, 2006; Züll, 2007; Stoop, 2007a en 2007b; Landmann en Züll, 2008).

ESS-rapportages over gebeurtenissen zijn gebaseerd op wat hierover in de media, en dan met name in kranten wordt vastgelegd. In de volgende paragraaf wordt kort aandacht besteed aan het belang van media voor opinievorming. Daarna wordt ingegaan op het eigenlijke onderwerp van dit hoofdstuk: de relatie tussen mediagebruik en de aanwezigheid, of liever gezegd de nabijheid van nationale parlementsverkiezingen. Hierbij spelen de event data zoals in de ESS verzameld geen rol.

Media, gebeurtenissen en opinievorming¹

Maar heel weinig van wat dagelijks op de wereld, of in het eigen land gebeurt, dringt door tot het grote publiek. Wat wel gebeurt, van de verkiezing van Obama en de kredietcrisis tot een overval op de lokale supermarkt en het aftreden van een wethouder, dringt door via de massamedia. Zonder de massamedia zouden we bijvoorbeeld weinig weten van wat zich op de wereld, in ons land en zelfs in onze nabije omgeving afspeelt.

De rol van de massamedia is allang onderwerp van onderzoek. Nas (2000) heeft bijvoorbeeld onderzoek gedaan naar de invloed van de media op opinies over het milieu. Ze geeft daarbij ook een overzicht van theorieën over de wijze waarop de media opinies kunnen beïnvloeden. In eerste instantie werden de media gezien als een soort injectiespuit: passieve consumenten kregen het nieuws als het ware rechtstreeks in de aderen ingespoten. Aan het eind van de jaren '40 (Lazarsfeld et al. 1948) maakte het two-step-flow-model opgang, dat beschreef hoe informatie het publiek niet direct, maar via opinieleiders bereikt. Vanaf de jaren '60 van de vorige eeuw besteedde men meer aandacht aan de leereffecten van de media, zonder aan te nemen dat deze direct politieke opinies en attitudes beïnvloedden. In deze periode ontstond ook de zogenoemde agenda-setting hypothese: het belang dat het publiek hecht aan specifieke issues wordt bepaald door de relatieve aandacht van de media hiervoor.

Weer later wordt over *framing* en *priming* gesproken. Priming betekent dat media, door aandacht te schenken aan bepaalde gebeurtenissen en andere te negeren, de beoordeling door burgers van overheid, beleid en politici beïnvloeden. Framing betekent dat bij een gebeurtenis de interpretatie centraal staat. Elk bericht bevat mededelingen die het probleem verkort weergeven: steekwoorden, metaforen, verwijzingen naar vergelijkbare gebeurtenissen in het verleden, visuele voorstellingen, enzovoort. Frames maken op deze wijze een snelle interpretatie van de wereld mogelijk, wijzen de oorzaken aan en geven weer wat er moet gebeuren om problemen op te lossen. Het gaat om het plaatsen van issues in een specifieke context en niet zozeer om het bepalen van een positie voor of tegen specifieke standpunten.

Bij de ESS is in eerste instantie gekozen voor media als bron van informatie over gebeurtenissen vanuit de simpele aanname dat als iets echt belangrijk is, het ook wel in de krant zal staan. Kranten zijn weer als bron gekozen omdat het geschreven woord veel makkelijker is vast te leggen en te analyseren dan informatie afkomstig van audiovisuele media. Inmiddels is in de ESS, voorlopig parallel aan het vastleggen van informatie over gebeurtenissen door nationale teams, een project gestart om informatie over gebeurtenissen meer gestandaardiseerd en meer theoretisch onderbouwd vast te leggen. Dit is een gezamenlijk project van het Sociaal en Cultureel Planbureau, City University in Londen, de University of Bristol en GESIS in Mannheim dat wordt gefinancierd door de Europese Commissie.

---

¹ De beschrijving van de literatuur in deze paragraaf berust voornamelijk op Nas (2000).

Het project heeft als doel een instrument te ontwikkelen voor het registreren van informatie over gebeurtenissen, met als bron de Lexis-Nexis database. Met Lexis-Nexis kan men online in kranten zoeken. Hierbij is het dan de bedoeling per land verschillende soorten kranten te selecteren (links/rechts, kwaliteitskrant/schandaalkrant) en een standaard coderingsschema te ontwikkelen met gegevens over het tijdstip van een gebeurtenis, de plaats, actor, etc.

In de codering zal ook aandacht besteed worden aan de betekenis van een gebeurtenis. Neem bijvoorbeeld weer de kredietcrisis. Nieuws hierover kan verwijzen naar toenemende onzekerheid, maar ook naar meer sociale cohesie, meer vertrouwen in politici of de centrale overheid. Een klassiek voorbeeld van de onverwachte gevolgen van een belangrijke gebeurtenis wordt genoemd door Bradburn (1969) in zijn analyse van het trauma als gevolg van de moord op President John F. Kennedy. Deze gebeurtenis veroorzaakte niet alleen een schok, verdriet en gevoelens van persoonlijk verlies, maar ook een toename van sociale cohesie.

De duiding van een gebeurtenis (het frame), is iets dat in de nieuwe opzet onlosmakelijk bij een gebeurtenis hoort. Ofwel, in de ESS gaat het nu niet zozeer om het effect van gebeurtenissen op opinies en attitudes, maar om het effect van mediaraapportages over gebeurtenissen, en in de toekomst om mediaraapportages van geïnterpreteerde gebeurtenissen.

Mediagedrag en parlamentsverkiezingen

Bij het voorbereiden van de ESS werd aangenomen dat de bevolking tijdens verkiezingen, of liever gezegd op het hoogtepunt van nationale campagnes (ESF, 1998) meer in politiek geïnteresseerd zullen zijn dan op andere momenten. Dat kan hun antwoorden op een survey als de ESS beïnvloeden. Bewijzen voor de grotere interesse in of in ieder geval meer kennis over politiek als gevolg van bepaalde gebeurtenissen zijn in het verleden ook wel gevonden. Zo blijkt uit de Eurobarometer 142 (EOS Gallup Europe, 2003) dat de bewoners van Griekenland in dat jaar het best van alle landen op de hoogte waren van de inhoud van de Europese conventie. Griekenland was op dat moment voorzitter van de EU. Voorzitterschap van de EU leidt blijkbaar tot veel nieuws over EU-zaken in de pers en veel kennis van zaken onder de bevolking.

Uit de event database van de eerste ronde van de ESS blijkt (zie figuur 1) dat in oktober 2002 in een aantal ESS-landen de kranten veel aandacht besteedden aan de uitbreiding van de EU. Dat waren direct betrokken landen (Slovenië, Polen, Hongarije en Tsjechië), naaste buur Oostenrijk en Denemarken. Het laatste land bekleedde op dat moment het voorzitterschap van de EU. Aangenomen kan worden dat de Denen dus in die periode uitgebreider werden blootgesteld aan nieuws over de nakende uitbreiding van de EU dan bewoners van buurlanden. Niet aangetoond is dat ze hierdoor ook inderdaad meer wisten, of dat hun opinie is veranderd.

Scatter plot showing the relationship between various countries and topics. The x-axis ranges from -4 to 2, and the y-axis ranges from -2.5 to 1.5. Countries are labeled next to their corresponding points. Topics are labeled next to their corresponding points.

Country	Topic	X (approx.)	Y (approx.)
finland	disaster	1.2	1.4
norway	disaster	0.8	1.2
sweden	economy	0.5	1.0
germany	health	0.5	0.5
portugal	health	0.8	0.2
netherlands	health	1.0	0.1
poland	change of laws	1.2	-0.2
israel	iraq	-1.5	0.8
spain	government	-0.5	0.5
uk	government	-0.2	0.2
iraq	iraq	-0.5	0.8
flanders	iraq	0.2	0.8
pension	iraq	-0.5	1.0
resignation	iraq	-0.2	0.2
labour	iraq	-0.8	-0.2
crime	iraq	-3.5	-0.5
italy	iraq	-2.5	-0.2
strike	iraq	-2.5	-0.2
switzerland	iraq	-1.2	-1.2
austria	election	0.2	-0.8
slovenia	election	0.5	-0.5
hungary	immigration	0.2	-1.0
denmark	immigration	0.5	-1.8
czech republic	immigration	1.0	-1.5
enlargement, accession	immigration	0.5	-2.2
demonstration	immigration	-2.5	-2.2
scandal	iraq	1.5	1.0

Tabel 1. Nationale parlamentsverkiezingen gedurende de eerste drie ronden van de ESS

	ESS 1 2002/2003	ESS 2 2004/2005	ESS 3 2006/2007
België	18 mei 2003		
Estland			4 maart 2007
Ierland			24 mei 2007
Israel	28 januari 2003		
Nederland	22 januari 2003		22 november 2006
Portugal		20 februari 2005	
Slovenië		3 oktober 2004	
Zweden ^{a)}			17 september 2006

Het aantal verkiezingen gedurende het veldwerk viel nogal mee. Leidden deze verkiezingen nu tot een verhoogde interesse in de politiek? De volgende figuren kunnen dit illustreren. Hier is het gemiddelde mediagebruik van de respondenten in een aantal landen uitgezet tegen de datum van de verkiezingen. Het gaat hier dus niet over de gegevens uit de *event database* die kunnen vertellen of de verkiezingen

tot veel commotie leidden, of ze belangrijk waren en wat de onderwerpen waren die veel aandacht kregen, maar alleen over de datum. Als indicator voor mediagebruik is berekend hoeveel tijd men via krant, tv of radio besteedde aan politiek en actualiteiten als proportie van de totale mediaconsumptie. In concreto werden de volgende vragen gebruikt:

- 1a) Hoeveel tijd besteedt u op een gewone doordeweekse dag in totaal aan televisie kijken?
- 1b) Hoeveel van de tijd die u op een gewone doordeweekse dag naar de televisie kijkt, kijkt u naar nieuws of programma's over politiek en actualiteiten?
- 2a) Hoeveel tijd besteedt u op een gewone doordeweekse dag in totaal aan naar de radio luisteren?
- 2b) Hoeveel van de tijd die u op een gewone doordeweekse dag naar de radio luistert, luistert u naar nieuws of programma's over politiek en actualiteiten?
- 3a) Hoeveel tijd besteedt u op een gewone doordeweekse dag in totaal aan het lezen van kranten?
- 3b) En hoeveel van die tijd leest u over politiek en actualiteiten?

Tijd kon men in halve uren aangeven, met als minimum geen tijd, en als maximum meer dan drie uur. De indicatoren voor politieke interesse via mediagebruik waren dus 1b/1a (tv), 2b/2a (radio) en 3b/3a (krant). Dit betekent dat iemand die zes uur naar de tv kijkt waarvan drie uur naar nieuws, politiek en actualiteiten als minder geïnteresseerd wordt gezien als iemand die een half uur naar de tv kijkt en alleen maar het nieuws ziet. Als niet voor totaal mediagebruik werd gecorrigeerd, zouden de mensen die veel nieuws zien omdat de tv nou eenmaal voortdurend aanstaat, echter bovenmatig politiek betrokken worden gevonden. Om verwarring te voorkomen wordt de relatieve aandacht voor politiek in de media hier aangeduid als RPM.

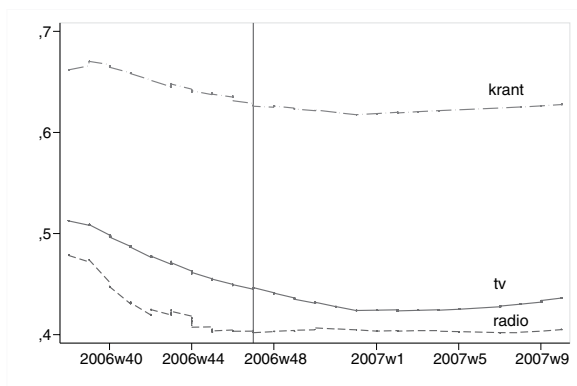
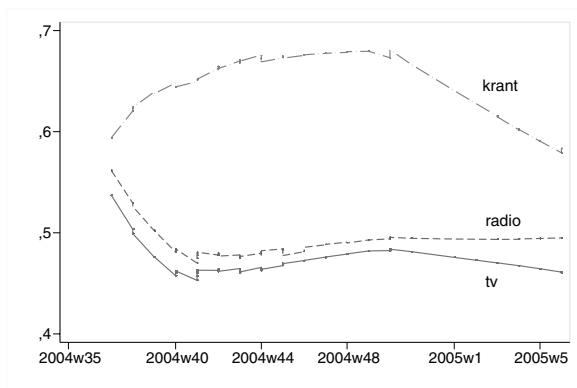
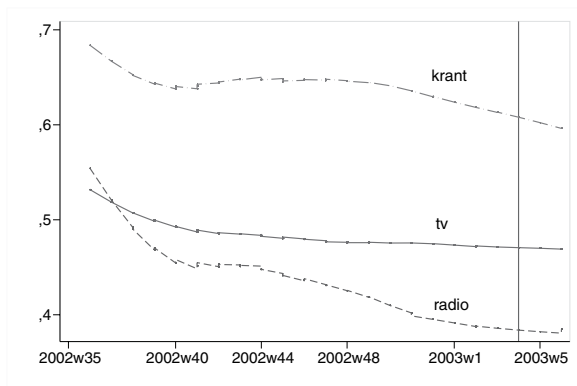
Welk verband tussen de datum van verkiezingen en mediagebruik wordt nu gevonden? De volgende figuren kunnen hiervan een indruk geven. Figuur 2 geeft RPM in Nederland weer voor kranten, tv en media in drie ronden van de ESS. In de figuur staan zgn. Lowess curves² (Cleveland, 1979), het resultaat van een geavanceerde regressietechniek waarmee gladde curves optimaal door een beperkt aantal punten kunnen worden getrokken. In de eerste ronde zijn de trends voor kranten en tv niet significant; de lineaire trend voor radio luisteren is significant (getoetst wordt steeds met een α van 5%). Dit betekent hier dus dat naarmate de verkiezingen dichterbij komen, men relatief steeds minder naar nieuws en politiek op de radio luistert. Tijdens de tweede ronde waren de trends voor radio en tv niet significant, maar de kwadratische trend voor kranten lezen is wel significant. In het midden van de veldwerkperiode werd langer in de krant over nieuws en politiek gelezen dan aan het eind. In deze ronde waren geen verkiezingen: deze gegevens zijn als een soort controle opgenomen. In de derde ronde, ten slotte, waren

---

² http://en.wikipedia.org/wiki/Local_regression

Figuur 2. Relatieve aandacht voor nieuws en politiek in Nederland, gedurende het veldwerk van ESS Ronde 1 (2002/2003, boven), Ronde 2 (2004/2005, midden) en Ronde 3 (2006/2007, onder) (lowess curves)^{a)}

a) Verkiezingen aangegeven met een verticale lijn: 2003, week 4; 2006, week 47

alle trends kwadratisch significant. Hier lijkt er dus sprake te zijn van een lichte dip in RPM in het midden van het veldwerk.

Twee andere landen met verkiezingen zijn opgenomen in figuur 3. In Portugal is tijdens de tweede ronde de lineaire trend van radio-RPM significant, de kwadratische van tv-kijken en de kubieke van kranten lezen. Dat betekent dus dat nieuws en politiek door de tijd meer aandacht kregen bij het luisteren naar de radio, eerst meer en toen weer minder bij het kijken naar tv, en eerst minder, toen meer en toen weer iets minder bij het lezen van de krant. Op het tijdstip van de verkiezingen lijkt er sprake van een top, al was de relatieve aandacht bij de krantenlezers aan het begin van het veldwerk nog groter. In Zweden ten slotte vielen de verkiezingen in week 37, vlak voor het begin van het veldwerk. Geen trend is significant.

Op grond van deze resultaten kan men maar één ding concluderen: gedurende of nabij verkiezingen is er geen sprake van een duidelijke verschuiving in het mediagedrag naar het meer tot zich nemen van nieuws over politiek.

Waarom wordt er geen verband gevonden?

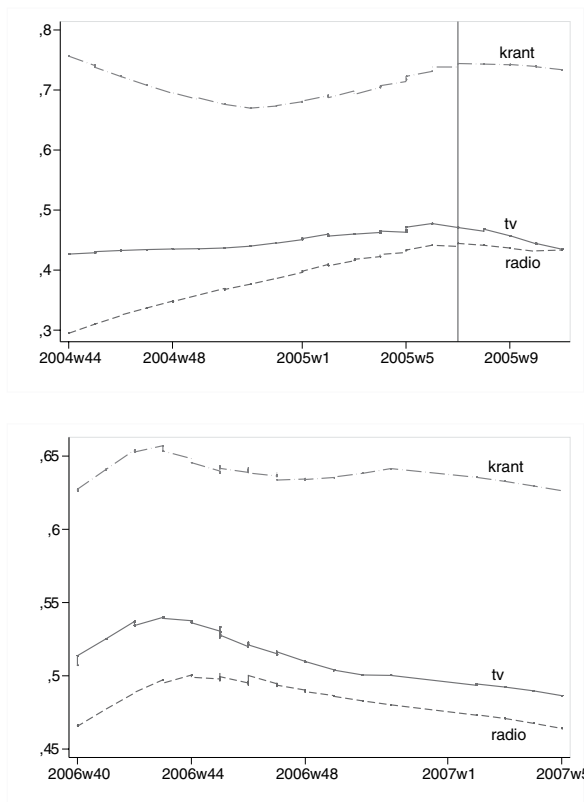
Er kunnen verschillende redenen genoemd worden voor het ontbreken van een verband. Ten eerste de relatieve aandacht: tijdens een verkiezing kan men best veel meer naar nieuws op tv hebben gekeken, maar ook naar andere tv-programma's. Waarom dat laatste zo zou zijn, valt dan niet goed te verklaren. Een tweede reden kan zijn dat in de ESS niet gevraagd wordt naar aandacht voor verkiezingen, maar aandacht voor nieuws, politiek en actualiteiten. De verkiezingen vormen hier mogelijk maar een klein onderdeel van. Een derde reden is dat de categorieën nogal ruim zijn: door de half-uur categorieën kan geen onderscheid gemaakt worden tussen vijf en twintig minuten. Ten slotte wordt gevraagd naar een 'gewone doordeweekse dag'. Als men op de verkiezingsdag bij uitzondering aan het beeld gekluisterd zit, hoeft dit specifieke gedrag dus in het antwoord op een algemene vraag niet terug te komen.

Een verstorende factor kan zijn dat politieke interesse vaak samenhangt met het meedoen aan surveys (Voogt, 2004). Als mensen die direct meedoen aan de ESS meer geïnteresseerd zijn in de politiek dan twijfelaars, die pas in een later stadium worden overgehaald, zal de politieke interesse aan het begin van het veldwerk hoger zijn. Als hoger opgeleiden, die meer in politiek geïnteresseerd zijn, met drukke banen pas na enkele vergeefse bezoeken thuis worden getroffen, zal de politieke interesse later in het veldwerk hoger zijn. Welk proces hier speelt kan zo niet worden gezegd. Wel is het belangrijk te onthouden dat respondenten niet at random aan een tijdstip zijn toegewezen en dat vroege respondenten waarschijnlijk verschillen van late respondenten.

De volgende redenen zijn wat fundamenteeler. In de Blueprint van de ESS wordt gesproken over de hoogtepunten van nationale campagnes. De verkiezingsdag hoeft geen natuurlijk hoogtepunt te zijn en hoogtepunten hopen zich ook niet op rond de verkiezingsdag. Om iets te weten over campagnes en hoogtepunten

Figuur 3. Relatieve aandacht voor nieuws en politiek in Portugal, gedurende het veldwerk van ESS Ronde 2 (2002/2003, boven), en in Zweden vlak voor het veldwerk van Ronde 3 (2006/2007) (lowess curves)^{a)}

a) Verkiezingen aangegeven met een verticale lijn: in Portugal: 2005, week 7=59; in Zweden: 2007 week 37).

hierin, is de verkiezingsdatum niet genoeg en heeft men event data nodig. Dit sluit aan bij de theorie in paragraaf 3: niet de gebeurtenis op zich is belangrijk, maar de interpretatie van de gebeurtenis. Ofwel, niet de verkiezing per se, maar wat er gebeurde rond de verkiezing en de betekenis die hieraan werd gehecht.

Betekenisvolle gebeurtenissen kunnen dus ook ruim voor de verkiezing vallen, als een belangrijke kandidaat terugtreedt bijvoorbeeld, of als een nieuw onderwerp de verkiezingen een andere kleur geeft. In veel-partij systemen kunnen de belangrijke momenten ook na de verkiezingen vallen, als er een coalitieregering moet worden samengesteld en als partijen dus concessies moeten doen. Het kan zelfs zijn dat verkiezingen op een bepaald moment in een bepaald land helemaal geen gevoelens losmaken. Dat kan bijvoorbeeld gebeuren als regionale verkiezingen (België, Zwitserland) veel belangrijker zijn dan nationale, of als parlementaire verkiezingen veel minder belangrijk zijn dan de verkiezing van een president. Misschien heeft de verkiezing van Obama in de VS wel meer invloed gehad op

meningen en houdingen in de ESS dan nationale parlementsverkiezingen. Om na te gaan of dit het geval is, zijn geïnterpreteerde gegevens nodig over wat en hoe de media hierover in de verschillende landen schreven. Hopelijk zijn dergelijke gegevens voor latere ronden van de ESS beschikbaar.

Literatuur

- Bradburn, Norman M. (1969). *The Structure of Psychological Well-Being* (chapter 11: Social Trauma: The Assassination of President Kennedy). Chicago: Aldine Pub. Co. Online edition: Published May 2001 by the NORC Library. cloud9.norc.uchicago.edu/dlib/spwb/index.htm.
- Cleveland, W.S. (1979). Robust locally weighted regression and smoothing scatter-plots. *Journal of the American Statistical Association*, 77, 829-836.
- EOS Gallup Europe (2003). Flash Eurobarometer 142: Convention on the Future of Europe. http://europa.eu.int/comm/public_opinion/flash/fl142_convention.pdf
- ESF (1998). Blueprint for a European Social Survey. Strasbourg: European Science Foundation. www.esf.org/articles/75/ESSreport.pdf www.esf.org/esf_genericpage.php?language=0&section=4&domain=0&genericpage=416.
- Landmann, J., & Züll, C. (2008). Identifying Events Using Computer-Assisted Text Analysis. *Social Science Computer Review*, 26(4), 483-497.
- Nas, M.A.J.C. (2000). Sustainable Environment, Unsustained Attention. A Study of Attitudes, the Media and the Environment. Den Haag, Sociaal en Cultureel Planbureau. www.scp.nl/english/publications/summaries/9057495244.html.
- Stathopoulou, Theoni (2004). *Modeling Events for European Social Survey: Towards the Creation of an Autonomous Tool for Survey Research*. Paper gepresenteerd op de Sixth International Conference on Social Science Methodology, Amsterdam, augustus 2004.
- Stathopoulou, Theoni (2006). Using Text Mining Tools for Event Data Analysis. In Spiros Sirmakessis (Ed.). *Knowledge Mining. Studies in Fuzziness and Soft Computing*, 185, 239-253. Berlin: Springer.
- Stathopoulou, Theoni (2007). *The Identification of Immigration Issues Through the Use of Event Data*. Paper presented at the 2d ESRA conference. Praag, 2007.
- Stoop, Ineke (2007a). If it bleeds, it leads: the impact of media-reported events. In Roger Jowell, Caroline Roberts, Rory Fitzgerald & Gillian Eva. *Measuring attitudes cross-nationally – lessons from the European Social Survey*, 95-111, Londen: Sage.
- Stoop, Ineke (2007b). Survey data, context and event data. In M. Trotman et al. (ed.). *The Challenges of a Changing World*. pp. 17-28. ASC2007.
- Torres, A., R. Brites, I. Cardoso (2007). *Event Data: Assessing the Impact of Headline News in Values, Attitudes and Opinions*. Paper presented at the 2d ESRA conference. Praag, 2007.

- Voogt, Robert (2004). *"Im Not Interested". Nonresponse bias, response bias and stimulus effects in election research*. Academisch proefschrift. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Výrost, J., M. Kentös, D. Fedáková (2007). *Natural Disaster and Its Reflections in Opinions and Attitudes of ESS 2 Respondents in Slovakia*. Paper presented at the 2nd ESRA conference. Praag, 2007.
- Züll, Cornelia (2007). Reporting Societal Events to Facilitate the Interpretation of Survey Results. In M. Trotman et al. (ed.). *The Challenges of a Changing World*, 29-37. ASC2007.

Scheiden van response style en inhoud bij Schwartz-waarden in de ESS: De Nederlandse situatie in perspectief

---

Hester van Herk en Joost van Rosmalen

Respondenten uit verschillende landen kunnen sterk verschillen in de manier waarop zij antwoordschalen (ratingschalen) gebruiken. Zulke verschillen in response style kunnen de validiteit van de antwoorden in gevaar brengen. Uit de literatuur blijkt bijvoorbeeld dat een response style zoals acquiescence leidt tot (zeer) positieve antwoorden die niet de werkelijke mening van de respondent reflecteren. Belangrijk is daarom te bepalen in hoeverre antwoorden op vragen response style zijn, en in hoeverre zij de werkelijke inhoud van een item betreffen. Gebruikmakend van een recent nieuw ontwikkeld model, het latent class bilinear multinomial logit model (LC-BML model), is het mogelijk om bij het antwoordgedrag onderscheid te maken tussen de effecten van response styles, inhoud van de items en achtergrondkenmerken van de respondenten. Om deze scheiding te maken, wordt het optimale aantal response style segmenten en inhoudelijke (item) segmenten in de data bepaald. In tegenstelling tot bij andere gebruikelijke methoden om response styles te onderzoeken, worden met het LC-BML model alle mogelijke response styles in de data bepaald en kunnen ook respondenten met ontbrekende waarnemingen meegenomen worden in de analyses. Doordat de inhoudelijke (item) segmenten grafisch weergegeven kunnen worden, verschaft het model gemakkelijk inzicht in de gevonden verschillen en overeenkomsten.

Eerder onderzoek heeft al aangetoond dat er tussen landen grote verschillen bestaan in response style: de neiging om acquiescence te vertonen is bijvoorbeeld veel sterker in Zuid-Europa dan in Noord-Europa. Ook bij de Schwartz-waarden in de European Social Survey blijkt dat de gebruikte ratingschaal niet door alle respondenten op eenzelfde manier gebruikt wordt. Met behulp van het LC-BML model zijn inhoud en response style in de data te scheiden. Het toepassen van dit model levert elf response style segmenten en vier inhoudelijke segmenten op. Interessant is dat naast de bekende response style acquiescence ook andere response styles gevonden worden zoals 'genuanceerd positief' antwoorden en het hebben van onvolledige antwoordpatronen. In vergelijking met andere landen lijkt Nederland qua response styles het meest op Duitsland, Oostenrijk en Denemarken; de verschillen met Griekenland en Oekraïne zijn groot. Qua inhoud van de segmenten lijkt Nederland het meest op de Scandinavische landen en verschilt het sterk van Portugal en Oekraïne.

1 Inleiding

Response styles zijn van belang in sociaalwetenschappelijk onderzoek, omdat zij metingen kunnen compliceren en de interpretatie van crossculturele verschillen bemoeilijken. Response styles, ook antwoordstijlen genoemd, hebben betrekking op de verschillende manier waarop respondenten antwoord geven als zij vragen beantwoorden met behulp van ratingschalen. Dat verschil in gebruik van ratingschalen wordt response style genoemd als een respondent een systematische neiging heeft om een vragenlijst op een andere basis in te vullen dan op basis van de inhoud van de specifieke items. Response styles leiden tot systematische variatie in de antwoorden, onafhankelijk van de inhoud van de vragen in de survey. Bijvoorbeeld, sommige respondenten kunnen de neiging hebben vooral de positieve kant van de schaal te gebruiken ('helemaal mee eens'), terwijl andere respondenten de neiging hebben om antwoordcategorieën meer naar het midden van de schaal te gebruiken (zoals 'mee oneens' of 'een beetje mee eens'), terwijl hun mening over de onderwerpen gelijk is. Concluderen dat de eerste groep een veel positievere mening heeft dan de tweede, is dan onjuist, omdat alleen de wijze van schaalgebruik (response style) verschilt en niet de werkelijke mening van de respondenten. Ook kunnen conclusies gebaseerd op data met daarin response styles leiden tot foutieve beslissingen door beleidsmakers.

In de afgelopen jaren zijn response styles steeds belangrijker geworden voor onderzoekers in de sociale wetenschappen. Een belangrijke reden hiervoor is de toename van onderzoek waarin meerdere, vaak heel verschillende, landen met elkaar worden vergeleken. In de European Social Survey (ESS) in 2004 zijn meer dan twintig landen opgenomen waaronder Nederland, Tsjechië en Griekenland. De gemiddelde score die door Griekse respondenten gegeven wordt op de variabele 'It's very important to him to help the people around him. He wants to care for their well-being' is 1,89 (waarbij 1 = 'heel erg van toepassing'), het gemiddelde van Nederlandse respondenten is 2,28 en van de Tsjechische respondenten 2,96. Hieruit zou geconcludeerd kunnen worden dat Grieken het veel belangrijker vinden om voor anderen te zorgen dan Nederlanders of Tsjechen, zeker gezien het significante verschil tussen deze scores. Echter, deze conclusie is alleen gerechtvaardigd als het de 'ware' mening van de respondenten betreft. Als de antwoorden verschillen in response style reflecteren, en systematische bias betreffen, dan is deze conclusie niet terecht. Als voor deze verschillen in bias gecorrigeerd wordt, kan het belang dat gehecht wordt aan het zorgen voor het welzijn van anderen veel minder verschillen of zelfs gelijk zijn over de landen heen.

Het voorkomen van response styles zoals acquiescence (de response style waarbij respondenten alle vragen bevestigend beantwoorden ongeacht de inhoud ervan) in de data is een punt van zorg wat betreft de vergelijkbaarheid van scores tussen verschillende culturele groepen. Acquiescence in de data kan ertoe leiden dat correlaties tussen variabelen hoger of lager worden dan de werkelijke waarde (zie Baumgartner en Steenkamp, 2001). Bijvoorbeeld, als twee vragen positief

geformuleerd zijn en er sprake is van acquiescence dan wordt de correlatie tussen de twee vragen hoger dan deze zou zijn zonder acquiescence. Dat er gecorrigeerd moet worden voor verschillen in antwoordstijlen lijkt evident. Echter, het is niet duidelijk hoe er gecorrigeerd moet worden voor response styles en of dit altijd nodig is. Wellicht is dat laatste de reden dat in veel internationaal vergelijkende onderzoeken het onderwerp response style niet wordt aangeroerd.

Meerdere onderzoekers hebben manieren gesuggereerd om response styles uit de data te verwijderen (Baumgartner en Steenkamp, 2001; Hofstede, 2001). Verwijderen is noodzakelijk als de response style niet gerelateerd is aan de inhoud van de vragen. Bij grootschalige onderzoeken met veel vragen over zeer verschillende onderwerpen (meer dan veertig vragen) die alle gemeten zijn op dezelfde rating-schalen is het mogelijk om response style indices te berekenen en vervolgens de data te corrigeren voor deze response styles. Echter, bij een onderzoek met een kleinere diversiteit aan onderwerpen kan het verwijderen van de response style met behulp van response style indices ook leiden tot het verwijderen van relevante informatie. Deze laatste situatie is niet onwaarschijnlijk. Er zijn onderzoeken die aangeven dat sommige response styles vooral attitude-informatie bevatten, en dat zij daarom beschouwd moeten worden als een communicatiestijl en niet als bias (Greenleaf, 1992a; Smith, 2004). Een methode die corrigeert voor response style en geen inhoudelijke informatie verwijdert, is dus nodig.

Met het nieuwe latent class bilinear multinomial logit model (LC-BML model) (Van Rosmalen, Van Herk en Groenen, 2009) geven we inzicht in de mate waarin response style en inhoud de antwoorden op de 21 Schwartz-waarden in de ESS beïnvloeden. Met de LC-BML methode is inzicht te verkrijgen in de mate waarin de score op de antwoordschaal response style is en de mate waarin de score de werkelijke mening van de respondenten weergeeft. Door gebruik te maken van simultane segmentatie op enerzijds inhoud en anderzijds response style, wordt duidelijk welke inhoudelijke verschillen er tussen respondenten bestaan en welke response styles door de respondenten gebruikt worden. Een aantrekkelijke eigenschap van het model is dat het de inhoudelijke segmenten grafisch weergeeft, waardoor de inhoudelijke verschillen tussen de segmenten direct te zien zijn.

Het vervolg is als volgt opgebouwd. In de volgende paragraaf wordt aandacht besteed aan de verschillende soorten response styles die in de literatuur worden onderscheiden. In paragraaf 3 wordt beschreven welke achtergrondkenmerken samenhangen met het vertonen van response styles. In paragraaf 4 worden de Schwartz-waarden besproken, waarna een beschrijving van het latent class bilinear multinomial logit model (LC-BML model) volgt. Hierna worden de resultaten besproken van de response styles en inhoudsgerelateerde aspecten die een rol spelen bij de ESS-Schwartz-waarden. Het artikel eindigt met conclusies en een discussie waarin suggesties worden gedaan voor vervolgonderzoek en aanbevelingen worden gedaan voor internationaal vergelijkend survey-onderzoek.

2 Typen response styles

Paulhus (1991) onderscheidt drie veel voorkomende response styles: acquiescence response style (ARS), extreme response style (ERS) en sociale wenselijkheid. Acquiescence is de neiging van respondenten om het (helemaal) eens te zijn met vragen ongeacht de inhoud ervan. Extreme response style (ERS) is de neiging om zowel heel positieve ('helemaal eens') als heel negatieve antwoorden te geven ('helemaal mee oneens') en de andere antwoordmogelijkheden op de schaal te vermijden. Sociale wenselijkheid heeft betrekking op het feit dat respondenten de vragen beantwoorden op een dusdanige manier dat zij een positief beeld van zichzelf geven. Dat leidt er veelal toe dat men geneigd is de positieve kwaliteiten en gedragingen te overschatten en de negatieve kanten te onderschatten. Sociale wenselijkheid is het sterkst bij gevoelige vragen zoals over drugsgebruik of seksuele aandoeningen. Sociale wenselijkheid onderscheidt zich van ARS en ERS, omdat sociale wenselijkheid samenhangt met de inhoud van de vragen; ARS en ERS worden als onafhankelijk van de inhoud van de vragen beschouwd. Omdat sociale wenselijkheid van een andere orde is dan de andere response styles, wordt deze hier verder buiten beschouwing gelaten.

Naast ERS en ARS zijn er nog meer response styles die onafhankelijk zijn van de inhoud van de vragen. Dat zijn bijvoorbeeld het vooral aankruisen van het middelpunt van de ratingschaal, het systematisch gebruiken van de schaalpunten rechts van het midden, het systematisch gebruiken van de schaalpunten links van het midden, of de neiging om de antwoorden zoveel mogelijk te spreiden over de gehele antwoordschaal (zie bijvoorbeeld Broen en Wirst (1958) voor een overzicht). De indices voor de response styles zijn niet ongecorrleerd. De index voor middelpuntscoring is doorgaans negatief gecorrleerd met de index voor extreme response style.

3 Response style en achtergrondkenmerken

De response styles die het meest onderzocht zijn, zijn acquiescence en extreme response style. Deze response styles zijn in eerdere onderzoeken verbonden met de sociaaleconomische en culturele achtergrond van de respondenten. In deze studies is een aantal verbanden gevonden met deze achtergrondkenmerken.

3.1 Response style en socio-demografische kenmerken

In eerder onderzoek is nagegaan of acquiescence en extreme response style samenhangen met achtergrondkenmerken van individuen. Hierbij heeft men zich vooral gericht op de socio-demografische variabelen leeftijd, opleiding en geslacht. Er is gevonden dat zowel acquiescence als extreme response style negatief gerelateerd zijn aan opleiding; naarmate men hoger opgeleid is vertoont men deze response styles minder. Leeftijd lijkt negatief gerelateerd aan deze response styles; er is meerdere keren gevonden (De Jong, Steenkamp, Fox en Baumgartner, 2008; Greenleaf 1992a; Hamilton 1968) dat ERS curvilineair gerelateerd is aan extreme

response style: zowel jongeren van onder de 20 als ouderen (65+) lijken vaker extreme response style te hebben. Wat betreft geslacht zijn minder eenduidige resultaten gevonden. De Jong en collega's (2008) rapporteren meer ERS voor vrouwen, terwijl Greenleaf (1992b) geen verschil vond tussen mannen en vrouwen. Greenleaf (1992a) vond dat mannen meer ARS hebben en Moum (1988) vond geen verschil. Duidelijk lijkt dat ERS en ARS negatief samenhangen met opleiding en met leeftijd. Het verband met geslacht is onduidelijk.

3.2 Response style en cultuur

In diverse studies is gekeken naar verschillen in response style tussen landen of etnische groepen. Meestal zijn twee landen of etnische groepen binnen een land vergeleken (Chen, Lee en Stevenson 1995; Marin, Gamba en Marin 1992), maar er zijn ook studies waarin meer landen betrokken zijn (De Jong en collega's, 2008; Johnson, Kulsea, Cho en Shavitt, 2005; Van Herk, Poortinga en Verhallen 2004).

Sommige onderzoekers hebben de relatie gelegd tussen cultuurvariabelen (Hofstede 2001) en response styles. Er is gevonden dat meer collectivistische landen vaker acquiescence vertonen dan meer individualistische landen (bijv. Van Herk en collega's, 2004); ook is er meer acquiescence gevonden in landen met weinig onzekerheidsvermijding (zie Johnson en collega's, 2005). Meer extreme response style lijkt voor te komen in landen die hoger scoren op masculiniteit (zie De Jong en collega's, 2008 en Johnson en collega's, 2005).

Nederland scoort relatief hoog op individualisme, relatief laag op onzekerheidsvermijding en relatief laag op masculiniteit. Op basis hiervan is te verwachten dat Nederland in vergelijking met andere landen minder extreme response style en acquiescence response style zal hebben. Echter, welke response styles Nederlanders hebben, is niet bekend op basis van eerdere onderzoeken.

4 Schwartz-waarden

4.1 Schwartz-waarden: inhoud en relaties met andere variabelen

In deze studie onderzoeken wij het voorkomen van response styles in de culturele waarden van Schwartz zoals deze voorkomen in de ESS. Wij hebben de waarden gekozen omdat zij samen een inhoudelijk domein afdekken dat als universeel wordt beschouwd. Voor culturele waarden van individuen wordt het model van Schwartz (Schwartz 1992) zeer vaak gebruikt. Gebaseerd op zijn theorie heeft Schwartz een vragenlijst ontwikkeld, de Schwartz Values Survey (SVS) met daarin 56 waarden die samen een weergave zijn van de fundamentele waarden die mensen hebben. Met behulp van zijn onderzoek in meer dan zestig landen heeft hij op basis van de SVS tien fundamentele culturele waardendomeinen gevonden die wereldwijd door alle mensen herkend worden. Deze fundamentele waardendomeinen gelden ongeacht de situatie waarin een persoon zich bevindt en zij sturen het gedrag van een persoon. Hij onderscheidt tien verschillende fundamentele

waardendomeinen, die elk gedefinieerd kunnen worden op basis van hun centrale doel (Schwartz en Rubel, 2005):

1. **Power (PO)**: sociale status en prestige, controle of dominantie over mensen en middelen.
2. **Achievement (AC)**: persoonlijk succes tonen door het laten zien van competenties die sociaal gewaardeerd worden.
3. **Hedonism (HE)**: genot en zintuiglijke beloning voor jezelf.
4. **Stimulation (ST)**: opwindende, nieuwe en uitdagende dingen doen.
5. **Self-direction (SD)**: onafhankelijk denken en kiezen voor actie, en creatief en onderzoekend zijn.
6. **Universalism (UN)**: begripvol zijn, het op prijs stellen, tolereren en beschermen van alle mensen en van de natuur.
7. **Benevolence (BE)**: het beschermen en verbeteren van het welbevinden van mensen met wie men frequent persoonlijk contact heeft.
8. **Tradition (TR)**: respect, betrokkenheid, en acceptatie van ideeën die de traditionele cultuur of religie een persoon bieden.
9. **Conformity (CO)**: afzien van acties, neigingen en impulsen die anderen kunnen storen of pijn doen en die tegen sociale normen en verwachtingen ingaan.
10. **Security (SE)**: veiligheid, harmonie, en stabiliteit van de gemeenschap, relaties en jezelf.

De structuur van deze tien waardendomeinen wordt door Schwartz weergegeven in een cirkel in een tweedimensionale ruimte, waarin waardendomeinen die vaak samen voorkomen naast elkaar liggen en waardendomeinen die tegengesteld zijn tegenover elkaar liggen. Bijvoorbeeld, power en achievement liggen naast elkaar en zij liggen tegenover universalism en benevolence. Wanneer mensen waarden die behoren bij het domein universalism belangrijk vinden als doel in hun leven, dan vinden zij de waarden die behoren bij het waardendomein behorend achievement doorgaans minder belangrijk. Hetzelfde geldt voor tradition versus self-direction; traditionele mensen staan minder open voor nieuwe uitdagende dingen en zijn minder onafhankelijk in hun denken en hechten daarom minder belang aan self-direction.

De hiërarchie van de waarden ofwel het relatieve belang dat gehecht wordt aan de culturele waarden van Schwartz, is niet voor alle mensen gelijk. De meeste mensen vinden de waarde benevolence het belangrijkste in hun leven (Schwartz en Bardi 2001). Wat na deze waarde het belangrijkste gevonden wordt, verschilt afhankelijk van demografische kenmerken en de situatie waarin men zich bevindt. Jonge en hoogopgeleide mensen vinden doorgaans waarden in de domeinen self-direction en stimulation belangrijker en ouderen en lager opgeleiden waarden in de domeinen tradition en security. Schwartz en Rubel (2005) hebben gevonden dat vrouwen doorgaans waarden als universalism, security en tradition iets

Table 1. Schwartz-waarden (ESS, 2004 supplementary questionnaire)

Schwartz-waarden	Waardendomein (Centraal doel)	Code
Thinking up new ideas and being creative is important to him. He likes to do things in his own original way.	Self-Direction	SD1
It is important to him to make his own decisions about what he does. He likes to be free and not depend on others.	Self-Direction	SD2
He likes surprises and is always looking for new things to do. He thinks it is important to do lots of different things in life.	Stimulation	ST1
He looks for adventures and likes to take risks. He wants to have an exciting life.	Stimulation	ST2
He seeks every chance he can to have fun. It is important to him to do things that give him pleasure.	Hedonism	HE1
Having a good time is important to him. He likes to 'spoil' himself.	Hedonism	HE2
It is important to him that the government ensures his safety against all threats. He wants the state to be strong so it can defend its citizens.	Security	SE1
It is important to him to live in secure surroundings. He avoids anything that might endanger his safety.	Security	SE2
Tradition is important to him. He tries to follow the customs handed down by his religion or his family.	Tradition	TR1
It is important to him to be humble and modest. He tries not to draw attention to himself.	Tradition	TR2
He believes that people should do what they're told. He thinks people should follow rules at all times, even when no-one is watching.	Conformity	CO1
It is important to him always to behave properly. He wants to avoid doing anything people would say is wrong.	Conformity	CO2
It is important to him to listen to people who are different from him. Even when he disagrees with them, he still wants to understand them.	Universalism	UN1
He thinks it is important that every person in the world should be treated equally. He believes everyone should have equal opportunities in life.	Universalism	UN2
He strongly believes that people should care for nature. Looking after the environment is important to him.	Universalism	UN3
It's very important to him to help the people around him. He wants to care for their well-being.	Benevolence	BE2
It is important to him to be loyal to his friends. He wants to devote himself to people close to him.	Benevolence	BE1
Being very successful is important to him. He hopes people will recognise his achievements.	Achievement	AC1
It's important to him to show his abilities. He wants people to admire what he does.	Achievement	AC2
It is important to him to get respect from others. He wants people to do what he says.	Power	PO1
It is important to him to be rich. He wants to have a lot of money and expensive things.	Power	PO2

belangrijker vinden en mannen de waarden achievement en stimulation. De mate van religiositeit van mensen hangt samen met de culturele waarden, namelijk: als mensen meer religieus zijn, hechten zij meer belang aan conformity en tradition en wijzen zij hedonisme af (Schwartz en Huismans 1995). Een sterke neiging tot conformity lijkt samen te gaan met het willen handhaven van de status quo en het niet politiek actief willen zijn (Schwartz en Bardi 1997). Ten slotte bestaan er verschillen in waardenprioriteiten tussen mensen uit verschillende landen. Bijvoorbeeld, uit de originele data van Schwartz blijkt dat de gemiddelde Nederlander hedonisme belangrijker vindt dan veiligheid, terwijl dat voor de gemiddelde Turk andersom is.

4.2 Schwartz-waarden in de ESS en correcties voor responsestijl

Schwartz (1992) beschrijft dat de waarden gecorrigeerd moeten worden voor response style. De waarden in de ESS zijn gebaseerd op een verkorte versie van de SVS, de Portrait Values Questionnaire (PVQ) die bestaat uit 21 waarden (zie Tabel 1). Ook de verkorte versie leidt tot de set van tien waardendomeinen. Ook voor de in de ESS opgenomen aangepaste vorm van de Schwartz-waarden stelt hij een correctie voor response styles voor.

De methode die hij daarvoor noemt is het berekenen van het gemiddelde over de 21 waarden en dan vervolgens van elke waarde dit gemiddelde aftrekken, ook ipsatizing benoemd. Zijn advies is dat de aldus verkregen gecentreerde scores de geschikte input zijn voor verdere statistische analyses zoals correlatie- en regressie-analyse. Ipsatizing heeft echter duidelijke nadelen: het leidt tot scores die binnen individuen afhankelijk van elkaar zijn en dat scores tussen individuen niet meer direct met elkaar te vergelijken zijn. Er kan alleen nog geconcludeerd worden dat bepaalde scores relatief meer dan wel minder belangrijk zijn dan andere scores. Bovendien zijn variantie-covariantiematrices gebaseerd op ipsatieve scores per definitie singulier en daarom ongeschikt voor veel gebruikte statistische analyses zoals factoranalyse. Bij het uitvoeren van canonische correlatie-analyse of CFA adviseert Schwartz dan ook de ruwe scores te gebruiken (Jowell, Roberts, Fitzgerald en Eva, 2007). Dit laatste advies impliceert echter dat er niet gecorrigeerd wordt voor response styles.

Echter, dat correctie voor response styles gewenst is, is evident. De verschillen qua scores op de 6-puntsschaal (waarbij 1= 'heel erg van toepassing') tussen de landen zijn aanzienlijk: de gemiddelde score over alle 21 waarden qua belang van de waarden is het meest positief in Griekenland (2,33), het meest negatief in Zweden (3,07) en Nederland behoort met een gemiddelde van 2,83 tot de middengroep. We kunnen er redelijkerwijs niet van uitgaan dat Grieken alle waarden belangrijker vinden dan mensen in Zweden. Bovendien is al uit eerder onderzoek (Van Herk, Poortinga en Verhallen 2004) gebleken dat de antwoorden van Grieken meer acquiescence bevatten dan antwoorden van Noord-Europeanen.

Een zeer vaak gebruikte methode om inzicht te krijgen in de aanwezigheid van response styles in de data is gebruikmaking van response style indices. Er zijn onder andere indices voor acquiescence, extreme response style en midpoint responding. Met behulp van regressieanalyse wordt de variantie door de response styles uit de oorspronkelijke data gehaald en analyses worden dan vervolgens uitgevoerd op de gecorrigeerde data. Deze methode is eenvoudig toe te passen. Een belangrijke basisvoorwaarde is echter dat de response style indices alleen response style bevatten en geen inhoudelijke component. Aan deze voorwaarde wordt voldaan als de indices worden berekend op een grote set ongecorreleerde variabelen. Echter, in veel (internationaal) onderzoek is er geen sprake van een grote set heterogene variabelen, maar heeft men te maken met een kleinere set variabelen, die bovendien gecorreleerd zijn. Het scheiden van inhoud en response style door het verwijderen van de variantie door response styles is dan niet mogelijk. Echter, response styles kunnen ook dan de resultaten sterk beïnvloeden en leiden tot foute conclusies over verschillen of overeenkomsten tussen landen.

De 21 culturele waarden in de ESS beslaan een domein, maar zijn geen grote set variabelen met een lage onderlinge correlatie. Dat betekent dat het corrigeren volgens de methode met response style indices niet mogelijk is, omdat dan met grote waarschijnlijkheid ook inhoud uit de culturele waarden wordt verwijderd. De in de volgende paragraaf beschreven nieuwe methode maakt het mogelijk om inzicht te krijgen in het voorkomen van allerlei soorten response styles in de data. Op basis daarvan kan door de onderzoeker beslist worden of correctie voor response styles nodig of gewenst is of niet.

5 Het Latent-Class Bilinear Multinomial Logit Model

5.1 Algemene beschrijving

Het nieuwe latent-class bilinear multinomial logit model (LC-BML model) (Van Rosmalen, Van Herk en Groenen, 2009) biedt de mogelijkheid om bij antwoorden op items te bepalen in hoeverre dat antwoord veroorzaakt wordt door (a) item inhoud, (b) de achtergrondkenmerken van de respondent, en (c) de response style van de respondent. In het model is het antwoord (de ratingcategorie) de afhankelijke variabele; de inhoudelijke variabelen (items) en de achtergrondkenmerken van de respondenten zijn de predictoren. Zowel de items als de achtergrondvariabelen worden in het model meegenomen als categorische variabelen.

Het model heeft ten opzichte van andere methoden drie onderscheidende kenmerken om response styles te onderzoeken. Ten eerste, door het kiezen van een nominaal meetniveau, wordt niet opgelegd dat de categorieën van bijvoorbeeld leeftijd een monotone relatie hebben met de response styles. Ten tweede, in tegenstelling tot veel onderzoeken waarbij gecorrigeerd wordt voor een specifieke response style (vaak extreme response style of acquiescence), wordt bij het LC-BML model niet opgelegd welke response styles in de data aanwezig zijn. Door

het model worden de aanwezige response styles bepaald. Er kunnen dus naast of in plaats van de vaak onderzochte response styles ook andere response styles gevonden worden. Bovendien is het mogelijk te zien hoeveel respondenten bepaalde response styles vertonen en in hoeverre specifieke response styles samenhangen met inhoud van de items.

Het derde belangrijke kenmerk van het LC-BML model is dat het de resultaten van de inhoudelijke items, onafhankelijk van response style, grafisch weergeeft. In de grafische afbeeldingen kan afgelezen worden in hoeverre bepaalde inhoudelijke vragen (= items) positieve dan wel negatieve associaties oproepen. Bijvoorbeeld, uit de afbeelding kan blijken dat het item 'It is important to him (her) to be loyal to his friends. He (she) wants to devote himself to people close to him.' (= BE1) door bijna alle respondenten gezien wordt als een zeer positief kenmerk, terwijl een ander item door de ene persoon als positief wordt gezien, terwijl het door de ander als negatief wordt beschouwd.

5.2 Technische uitwerking

In het LC-BML model wordt het totale antwoordgedrag van een respondent gemodelleerd, om precies te zijn de kans dat een individuele respondent een bepaalde antwoordcategorie aankruist, gegeven de inhoud van de vraag en de achtergrondkenmerken van deze respondent. Deze drie sets variabelen, (1) de gebruikte ratingcategorieën (ratings), (2) de inhoudelijke vragen (items) en (3) de achtergrondkenmerken worden alle als nominaal beschouwd.

De basis van het LC-BML model is een multinomiaal logitmodel waarin de items en de achtergrondkenmerken categorische predictorvariabelen zijn om de afhankelijke variabelen rating te verklaren. Daarnaast bevat het model latente klassen en gebruikt het een bilineaire parameterstructuur op de categorische predictoren om de gegevens in een laagdimensionale ruimte te kunnen weergeven (voor details zie Van Rosmalen, Van Herk en Groenen, 2009).

De basis van het model wordt bepaald door de kans dat een respondent 'i' een item 't' de rating 'j' geeft, waarbij z_{ijt} bepaald wordt door drie effecten, een voor de rating, een voor de achtergrondkenmerken en een voor het item. De parameter z_{ijt} geeft aan hoe aantrekkelijk het is voor een persoon, om ratingcategorie 'j' bij item 't' te gebruiken, gegeven de overall aantrekkelijkheid van de ratingcategorie ten opzichte van de andere ratingcategorieën, de achtergrondkenmerken van de persoon en het item dat hij/zij beantwoordt. Het LC-BML model voorspelt de kans dat persoon 'i' rating 'j' kiest bij item 't' als:

$$\Pr(Y_{it} = j) = \frac{\exp(z_{ijt})}{\sum_{j'=1}^J \exp(z_{ij't})},$$

waarin een lineaire combinatie is van een constante a_j die de aantrekkelijkheid van

de categorie 'j' aangeeft, de effecten van de achtergrondgegevens b_{jk} en het effect c_{jt} van rating 'j' op item 't', oftewel:

$$z_{ijt} = a_j + \sum_{k=1}^K b_{jk} 'x_{ik} + c_{jt}.$$

In het bovenstaande wordt elke achtergrondvariabele gerepresenteerd door een matrix X_k met dummyvariabelen voor elke categorie van de achtergrondvariabele; elke x_{ik} geeft aan tot welke categorie van de achtergrondvariabele het betreffende individu behoort. Bij modellen die gebruik maken van categorische variabelen (en dus een dummyvariabele per categorie) neemt het aantal te schatten parameters sterk toe wanneer de aantallen categorieën van de variabelen toenemen. Een bilineaire decompositie wordt gebruikt om het aantal te schatten parameters te verlagen. Tevens maakt de bilineaire decompositie het mogelijk om de relaties tussen de categorische variabelen in een laag-dimensionale ruimte weer te geven (zie Groenen en Koning, 2006). Door de parameterschattingen in een laag-dimensionale ruimte grafisch weer te geven, hopen we de gevonden effecten beter te kunnen begrijpen. Een volgende stap die gemaakt wordt in het LC-BML model, is het introduceren van latente klassen. De reden hiervan is dat antwoordgedrag van mensen niet als homogeen over alle mensen heen beschouwd kan worden. Mensen verschillen in opinies, waardepreferenties en ook in de wijze waarop zij antwoordcategorieën gebruiken bij het beantwoorden van vragen. Het uiteindelijke model bevat daarom ook de mogelijkheid om de ongeobserveerde heterogeniteit tussen respondenten te modelleren. Technieken voor finite mixture modeling (Wedel en Kamakura, 2001) worden gebruikt om deze eigenschap in het model op te nemen. De kans dat een respondent 'i' dan item 't' met rating 'j' beantwoordt wordt dan

$$\Pr(Y_{it} = j) = \sum_{r=1}^R \sum_{s=1}^S u_{rs} \Pr(Y_{it} = j | r, s),$$

waarin u_{rs} gelijk is aan de fractie van de respondenten in response style segment r en waardesegment s ; met de waardesegmenten modelleren we de verschillen in mening tussen de respondenten. $\Pr(Y_{it} = j | r, s)$ is de kans dat een respondent 'i' die in response style segment 'r' en waardesegment 's' zit, item 't' met rating 'j' beantwoordt; deze kans wordt door ons gemodelleerd als

$$\Pr(Y_{it} = j | r, s) = \frac{\exp(z_{ijt|r,s})}{\sum_{j'=1}^J \exp(z_{ij't|r,s})},$$

met

$$z_{ijt|r,s} = a_{j|r} + \sum_{k=1}^K \sum_{p=1}^P f_{jp} \mathbf{g}'_{kp} \mathbf{x}_{ik} + \sum_{p=1}^P f_{jp} h_{tp|s},$$

waarin de parameters f_{jp} , $\mathbf{g}_{kp}$ en $h_{tp|s}$ worden gebruikt voor de weergave van de resultaten in een laagdimensionale ruimte. In deze formule bevat f_{jp} de coördinaten van de punten van de ratings in de grafische representatie, $\mathbf{g}_{kp}$ bevat de coördinaten voor de categorieën van de achtergrondvariabelen en $h_{tp|s}$ geeft de coördinaten voor de items in waardesegment 's'.

Net zoals in de eerdere vergelijking, geeft $a_{j|r}$ in de bovenstaande formule de aantrekkelijkheid van ratingcategorie 'j' weer, echter nu specifiek voor response-stijl segment 'r'. Het optimale aantal segmenten en de dimensionaliteit van de oplossing worden bepaald aan de hand van informatiecriteria zoals BIC (voor details over de optimalisatie zie Van Rosmalen, Van Herk en Groenen, 2009).

De uiteindelijke uitkomst van het LC-BML model is enerzijds response style segmenten, waarbij de onderzoeker zelf kan zien welke response styles er in de data aanwezig zijn. Onder deze response styles zitten met grote waarschijnlijkheid de prominente response styles acquiescence en extreme response style, maar ook andere. Anderzijds betreft de uitkomst een set itemsegmenten met in elk segment respondenten die eenzelfde mening hebben over de voorgelegde items. Elke respondent behoort met een bepaalde kans tot de gevonden segmenten. Een tabel waarin de afhankelijkheid tussen de item en de response style segmenten wordt weergegeven, biedt verder inzicht in mogelijke afhankelijkheid tussen inhoud en response style.

6 Toepassing van het model op de European Social Survey

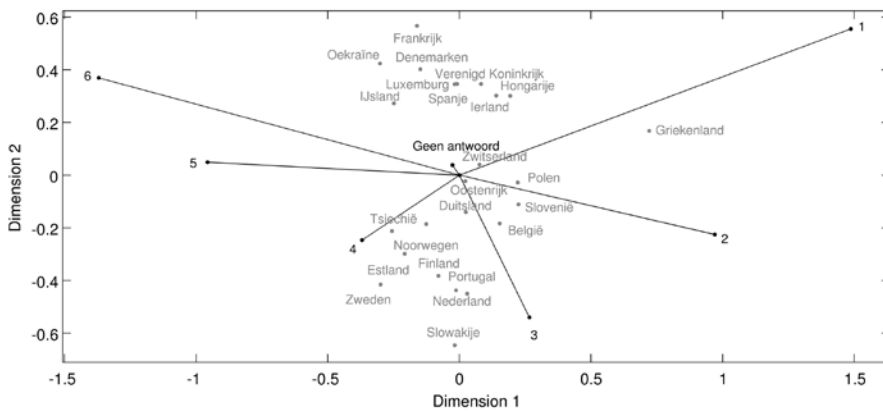
De gegevens van de ESS 2004 zijn gebruikt voor de volgende analyses. Om te analyseren in hoeverre er response styles voorkomen in de waarden is gebruikgemaakt van de waarden uit de volgende landen:¹ Oostenrijk, België, Zwitserland, Tsjechië, Duitsland, Denemarken, Estland, Spanje, Finland, Frankrijk, Verenigd Koninkrijk, Griekenland, Hongarije, Ierland, IJsland, Luxemburg, Nederland, Noorwegen, Polen, Portugal, Zweden, Slovenië, Slowakije en Oekraïne. Voor elk van deze landen is een representatieve steekproef getrokken van honderd respondenten om de rekentijd van het model binnen redelijke grenzen te houden. Voor het schatten van het aantal response style segmenten en het aantal inhoudelijke

1 In de analyses zijn Italië en Turkije, de landen waarvoor de gegevens later zijn toegevoegd aan de ESS 2004, niet meegenomen.

segmenten is gebruikgemaakt van de 21 Schwartz-waarden en van de codering voor het land waaruit de respondent afkomstig is. Voor het beschrijven van de inhoudelijke segmenten en om te bepalen of de inhoudelijke segmenten valide zijn, zijn de variabelen geslacht, opleiding, leeftijd, religie en de politieke partij waarop men heeft gestemd gebruikt. Deze variabelen zijn niet in de schattingen van het model meegenomen en zij hebben dus de inhoud van de segmenten ook niet beïnvloed. Respondenten met ontbrekende antwoorden zijn in de analyse meegenomen; alleen respondenten die geen van de 21 waarden beantwoord hebben, zijn uit de data verwijderd.

De beste fit van het LC-BML model is gevonden bij vier waardesegmenten en bij elf response style segmenten (criterium BIC). Voor de overzichtelijkheid geven wij in het vervolg van het artikel de culturele waarden segmenten aan met de letters A tot en met D en de response style segmenten met de cijfers 1 tot en met 11.

Figuur 1. Ratingcategorieën en land van herkomst

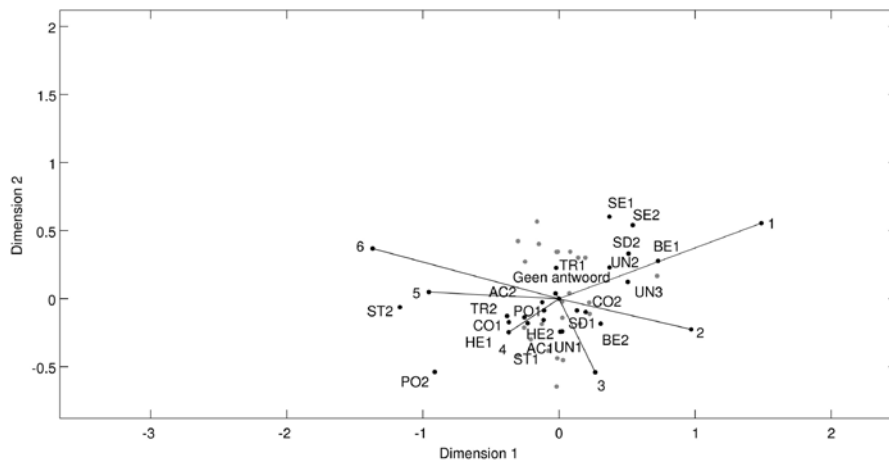
Een belangrijke uitkomst van het model is hoe de ratingcategorieën worden gebruikt in de diverse landen. In Figuur 1 is dit grafisch weergegeven. In deze figuur zijn de zes ratingcategorieën weergegeven door zes vectoren. Aan de rechterzijde van de plot ligt de score '1' (= 'very much like me'), aan de linkerzijde ligt de score '6' (= 'not like me at all'). We kunnen de eerste dimensie in de figuur interpreteren als mate waarin respondenten het eens zijn met de statements; dit is te interpreteren als acquiescence. Het feit dat op de tweede dimensie de ratingcategorieën '4' en vooral '3' laag scoren en de ratingcategorieën '1' en '6' hoog, kunnen we interpreteren als de mate waarin mensen niet of wel extreme antwoordcategorieën gebruiken bij het beantwoorden van de vragen. De categorie 'geen antwoord' ligt dicht bij de oorsprong, wat betekent dat het effect van de predictorvariabelen op deze categorie erg klein is. Dus het is niet zo dat het feit dat iemand geen antwoord geeft, informatie bevat over zijn of haar mening.

De landen zijn weergegeven als punten in de figuur. De interpretatie van de geschatte effecten voor bijvoorbeeld Griekenland gaat als volgt. Eerst wordt het punt 'Griekenland' op de vector 'rating 1' geprojecteerd. Vervolgens wordt de lengte van deze projectie vermenigvuldigd met de lengte van de vector. De resulterende score is het geschatte effect (wat gelijk is aan het inproduct van de vector 'rating 1' en de vector die het punt 'Griekenland' met de oorsprong verbindt). Dus, Griekenland heeft een hoge projectie op vector 'rating 1' en een lagere projectie op vector 'rating 2'. Dit betekent dat Griekse respondenten meer geneigd zijn tot het geven van positieve antwoorden 'very much like me' dan het antwoord 'like me'. Verder valt op dat Griekse respondenten in vergelijking met respondenten uit de andere landen een veel sterkere neiging hebben om 'rating 1' te geven, omdat Griekenland duidelijk de hoogste projectie heeft op deze vector. De hoge projectie van bijvoorbeeld Frankrijk, Oekraïne en Hongarije op de ratings '1' en '6' duidt op een neiging om meer extreem te antwoorden; in deze landen heeft men duidelijk minder de neiging de middelste categorieën (3 of 4) van de antwoordschaal te gebruiken. Nederlanders zijn bijna het tegenovergestelde: zij blijken gematigd in hun antwoorden. Zij kiezen hoofdzakelijk de middelste ratingcategorieën. De hoogste projectie voor Nederland ligt op de vector 'rating 3' (= 'somewhat like me'); dit betekent dat de Nederlanders niet de neiging hebben om de beschrijvingen van de Schwartz-waarden 'heel erg' op zichzelf vinden lijken dan wel 'totaal niet' op zichzelf vinden lijken. Zij geven meer gematigde antwoorden.

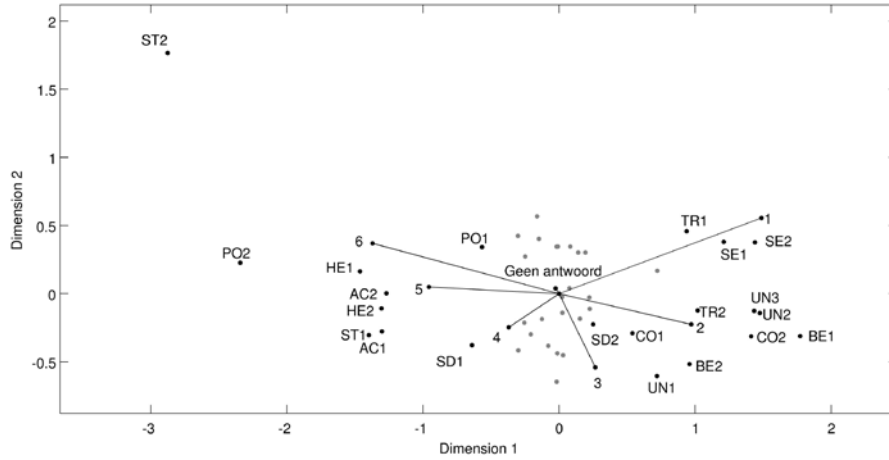
6.1 Inhoudelijke segmenten

Er zijn vier inhoudelijke segmenten gevonden: de veiligheidszoekers (segment A), de traditionelen (segment B), de gelijkheidszoekers (segment C) en de onafhankelijkheidszoekers (segment D).

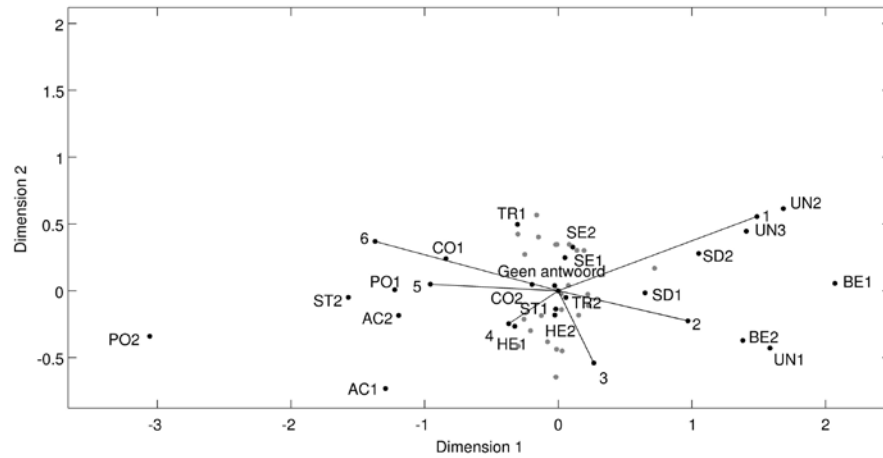
Figuur 2a. Segment A: Veiligheidszoekers (32,8%); in Nederland 25,4%

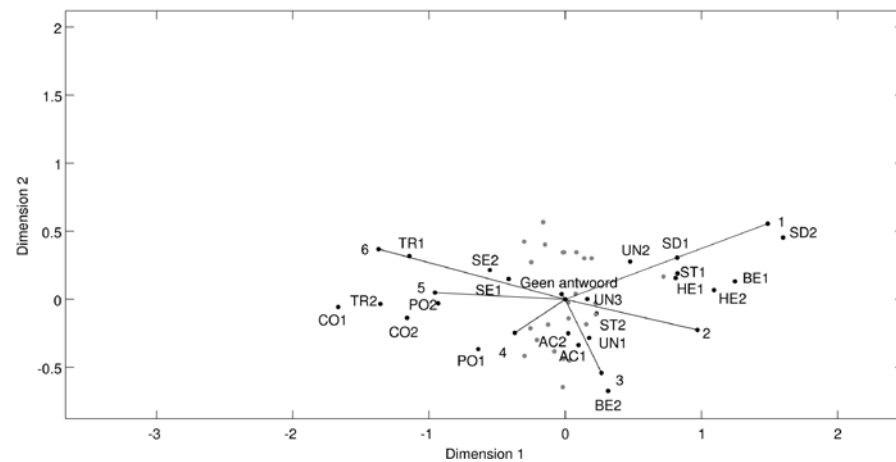
Figuur 2b. Segment B: Traditionelen (27,9%); in Nederland 21,6%

Figuur 2c. Segment C: Gelijkheidszoekers (25,1%); in Nederland 35,8%

Figuur 2d. Segment D: Onafhankelijkheidszoekers (14,2%); in Nederland 17,2%

De veiligheidszoekers zijn in Europa het grootste segment met 32,8%. In Figuur 2a kan, na projectie van de waarden op de assen, afgelezen worden welke waarden deze mensen belangrijk vinden. Mensen in dit segment vinden het belangrijk loyaal te zijn aan vrienden en anderen die dicht bij hen staan (BE1). Ook is het wonen in een veilige omgeving belangrijk, evenals het vermijden van zaken die de eigen veiligheid in gevaar kunnen brengen. Onbelangrijk zijn waarden als rijk zijn (PO2) en het streven naar een opwindend leven (ST2). Wat opvalt in figuur 2a is dat mensen in segment A geen waarden hebben die zij zeer sterk aanhangen dan wel zeer sterk afwijzen. Veel waarden liggen in de figuur dicht bij het middelpunt (= de oorsprong), wat tot lage projecties op bijna alle antwoordcategorieën leidt. Dit betekent dat er in het segment geen eenduidige mening bestaat over items zoals PO1 (respect krijgen van anderen) of HE2 (een leuke tijd hebben en zichzelf verwennen). Er zijn zowel positieve, negatieve, als neutrale antwoorden gegeven op deze items.

Segment B noemen wij de traditionelen (27,9%). Mensen in dit segment wijzen de waarde die verwijst naar het leiden van een opwindend en avontuurlijk leven (ST2) volstrekt af. Ook de waarde die verwijst naar het hebben van veel welstand (PO2) wordt zeer negatief beoordeeld. Wel belangrijk is het leven in een veilige omgeving (SE2), een goede nationale veiligheid (SE1) en het respecteren van tradities (TR1). Ook belangrijk zijn de waarden UN2 en UN3 die gaan over gelijke behandeling en over zorgen voor de natuur; opvallend is echter dat de derde waarde in het universalisme domein (UN1) over het luisteren naar anderen die van hem/haar verschillen veel minder belangrijk gevonden wordt (relatief vaak een score 3).

Segment C, de gelijkheidszoekers, omvat 25,1% van de steekproef. De belangrijkste waarden voor deze groep zijn: gelijkheid van mensen (UN2), het zorgen voor de omgeving en de natuur (UN2), loyaal zijn aan vrienden en naasten (BE1) en het in staat zijn zelf beslissingen te nemen over wat te doen (SD2). Dit segment vindt conformisme, dat is doen wat er gezegd wordt (CO1), relatief onbelangrijk. De waarde traditie (TR1) heeft een speciale positie in dit segment; traditie is voor sommigen zeer belangrijk (1) en voor anderen juist zeer onbelangrijk (6). Welvaarend zijn (PO2) is in dit segment, net als in de segmenten A en B, onbelangrijk.

Het kleinste segment D (14,2%) bestaat uit mensen die onafhankelijkheid (SD2), loyaal zijn aan vrienden (BE1) en hedonistische waarden (HE1 en HE2) heel belangrijk vinden. Dit laatste is totaal verschillend van de andere segmenten waar hedonistische waarden afgewezen worden (segment B) of hoogstens als neutraal worden beschouwd (segmenten A en C). In tegenstelling tot segment B, waar traditie als belangrijk wordt beschouwd, zien de respondenten in segment D traditie als voor hen totaal niet relevant.

In alle vier segmenten komen mensen voor uit alle Europese landen. Wel is het zo dat in elk segment een oververtegenwoordiging is van mensen uit specifieke landen. Segment A heeft meer respondenten uit Portugal en Oost-Europa;

segment B meer uit Griekenland en Oost-Europa; segment C relatief veel uit de Scandinavische landen en Frankrijk, en segment D uit Scandinavië. Voor de Nederlandse respondenten is de verdeling: segment A (25,4%), segment B (21,6%), segment C (35,8%) en in segment D (17,2%). Dit betekent een sterke oververtegenwoordiging van Nederlanders in het segment gelijkheidszoekers (segment C) en een oververtegenwoordiging bij de onafhankelijkheidszoekers (segment D).

6.2 Segmenten op basis van response style

Er komen in de Schwartz-waarden in de ESS 2004 elf verschillende response style segmenten voor. In Tabel 2 zijn de response styles geordend op type. Bij de eerste vier stijlen zijn vooral de positieve categorieën aangekruist ('very much like me' (=1) en 'like me' (=2)). Bij stijl 5 'grote response range' is elke antwoordcategorie bijna even vaak aangekruist. 'Vermijden van extremen' (stijl 6) betekent dat de respondenten de scores '1' en '6' vermijden (slechts 1,5 item (7,6%) krijgt een van deze twee scores!) en de overige scores bijna gelijk verdelen over de overgebleven antwoordcategorieën. Respondenten in het segment 'middelpunt-scoring' geven vooral scores '3' en '4', en 'beperkte antwoordrange' (segment 6) betreft respondenten die bij veertien van de 21 waarden de score '2' hebben gegeven. De groep respondenten die niet alle vragen invult is klein, doch niet onbeduidend met 3%.

Tabel 2. Response style segmenten

Response style segmenten		Totaal	NL	Ratings (% aangekruist)						
				1	2	3	4	5	6	Missing
1	Sterke acquiescence	8%	7%	57,5	12,3	9,2	6,6	7,0	6,8	0,6
2	Gemiddelde acquiescence	14%	13%	32,4	36,7	17,5	7,9	4,5	0,8	0,2
3	Genuanceerd positief (sterk)	19%	18%	22,9	25,8	18,8	14,1	13,1	4,9	0,3
4	Genuanceerd positief (gemiddeld)	20%	25%	7,2	41,4	31,9	14,1	4,9	0,4	0,2
5	Grote response range	4%	5%	15,8	18,9	13,7	11,2	14,9	24,1	1,4
6	Vermijden van extremen	13%	13%	4,2	31,1	21,4	17,2	22,3	3,4	0,4
7	Sterke middelpunt-scoring	8%	10%	1,5	18,8	44,6	26,2	8	0,6	0,3
8	Beperkte antwoordrange	8%	7%	4,8	64,7	9,6	6,1	13	1,4	0,4
9	Zwakke middelpunt-scoring	3%	2%	1,0	6,7	23,7	38,2	25,5	4,0	0,8
10	Onvolledig antwoordpatroon (zwak)	2%	1%	7,8	23,9	19,9	12,1	11,7	4,4	20,2
11	Onvolledig antwoordpatroon (sterk)	1%	0%	12,1	10,8	7,8	4,3	3,7	5,8	55,4

De meeste respondenten komen voor in de response style segmenten die wij 'genuanceerd positief' hebben genoemd. Mensen die dit patroon hebben, geven bij meer dan 70% van de waarden de scores '1', '2' of '3'. De response style ERS wordt niet als een apart segment gevonden bij de Schwartz-waarden in de ESS. Respondenten die vooral de extremen '1' en '6' kiezen bij het beantwoorden van de vragen zijn er nauwelijks; het dichtst in de buurt komt het segment 'grote response range' met 16% '1' en 24% '6'.

Nederland wijkt nauwelijks af van het gemiddelde over alle landen in de ESS 2004. Nederlandse respondenten vertonen wel minder acquiescence en hebben minder de neiging vragen onbeantwoord te laten. Nederlanders zijn ook eerder geneigd de middelste categorieën op de antwoordschaal of een grotere response range te kiezen.

6.3 Relatie tussen item segmenten en response style segmenten

Response styles worden geacht onafhankelijk van de inhoud van vragen te zijn. Bij weinig vragen is het echter belangrijk de inhoud mee te nemen bij het beoordelen of een response style niet toch gerelateerd is aan de inhoud van de vragen. Bijvoorbeeld, het loyaal zijn aan vrienden en zich wijden aan mensen in de naaste omgeving (BE1) vinden mensen in alle segmenten (erg) belangrijk. Het hebben van nieuwe ideeën en creatief zijn belangrijk vinden en zaken op de eigen originele manier doen (SD1) vindt niet iedereen belangrijk. Bijvoorbeeld, in segment D vinden de respondenten SD1 heel erg op zichzelf van toepassing, maar vinden mensen in segment B dit neutraal tot minder op zichzelf van toepassing. Als mensen beide culturele waarden, creatief zijn en loyaal zijn, (erg) belangrijk vinden is het te verwachten dat deze respondenten relatief meer positieve antwoorden (score '1' op de ratingschaal) geven dan mensen die dat niet vinden. Dit zijn *inhoudelijke* zaken die het antwoordgedrag kunnen bepalen. Doch als mensen vinden dat twee tegenstrijdige waarden zoals in de domeinen tradition en self-direction zeer sterk op zichzelf van toepassing vinden (ook beide een rating '1' geven) is dat onwaarschijnlijk. Wanneer dat laatste het geval is, is het waarschijnlijk dat er sprake is van een response style waarbij men een systematische neiging heeft om bijvoorbeeld positief op alle vragen te antwoorden ongeacht de inhoud van de specifieke vragen.

Door de aantallen respondenten in de inhoudelijke en de response style segmenten tegen elkaar af te zetten, is er inzicht te verkrijgen in de mate van overlap. De verwachting is dat response styles en inhoud onafhankelijk van elkaar zijn. Uit onze analyses blijkt echter dat de response style segmenten (1 tot en met 11) en de inhoudelijke segmenten (A tot en met D) niet onafhankelijk van elkaar zijn. Een uitkomst van het LC-BML model is dat het aangeeft in hoeverre bepaalde response styles vaker voorkomen bij bepaalde inhoudelijke segmenten. Dit kan erop duiden dat respondenten of moeite hebben gehad met het interpreteren van bepaalde items of dat men meerdere waarden (erg) belangrijk vindt wat tot meer positieve antwoorden leidt.

De huidige resultaten geven aan dat in item segment A meer dan verwacht sterke acquiescence en incomplete antwoordpatronen voorkomen. In segment B gebruiken sommige respondenten vaker dan verwacht een grote response range, terwijl anderen in het segment de extremen vermijden. In de segmenten C en D komen beide genuanceerd positieve patronen (segmenten 3 en 4) iets vaker voor dan verwacht. Resultaten met bias lijken eerder voor te komen in de segmenten A en B, de segmenten waarin vaker de response styles ARS en ERS (Paulhus, 1991) voorkomen.

6.4 Validatie van de gevonden resultaten in de Nederlandse situatie

In het voorgaande is al beschreven dat Nederlandse respondenten zijn in alle vier inhoudelijke segmenten voorkomen. Nederlanders komen het meest voor in de segmenten met de gelijkheidszoekers (C) en de onafhankelijkheidszoekers (D). Het nut en de bruikbaarheid van op waarden gebaseerde segmenten worden vooral bepaald door hun omvang en hun externe validiteit; het is belangrijk dat de waardesegmenten gerelateerd zijn aan gedragingen en kenmerken die verwacht worden. Bijvoorbeeld, in een segment waarin traditionele waarden belangrijk gevonden worden, wordt verwacht dat de mensen in dit segment meer religieus zijn dan mensen in een segment waarin traditionele waarden onbelangrijk gevonden worden (zie ook Schwartz en Huismans, 1995).

Belangrijk om te weten is of de verschillende waardeprofielen van de respondenten uit de diverse segmenten bepaald worden door toeval of dat zij, met grote waarschijnlijkheid, een relatie hebben met de werkelijke mening van de respondenten. Het eerste geval duidt het op validiteit van de gevonden item segmenten.

Tabel 3. Validiteit van de inhoudelijke segmenten in Nederland: relaties met demografische gegevens en stemgedrag

	Item segmenten			
	A (veiligheid)	B (traditie)	C (gelijkheid)	D (onafhankelijkheid)
Leeftijd	Gemiddeld NL	Veel 50-plussers, weinig jongeren (< 21)	Weinig jongeren	Veel jongeren (21 of jonger); relatief weinig 50-plussers
Geslacht	Meer mannen	Meer vrouwen	Meer vrouwen	Meer mannen
Opleiding	Relatief laag opgeleid	Relatief laag opgeleid	Alle opleidings-categorieën	Meer middelbaar en hoger opgeleiden
Stemgedrag	Stemmen minder vaak dan gemiddeld	Gemiddeld NL	Stemmen vaker dan gemiddeld	Gemiddeld NL
Op welke politieke partij gestemd?	Vaker VVD	Vaker CDA, CU, of SGP	Vaker Groen Links, SP of PvdA	Vaker D66 of VVD
Religieus	Gemiddeld NL	Sterk religieus	Gemiddeld NL	Niet religieus

De Nederlanders in segment B (traditie) zijn veelal ouder, lager opgeleid en relatief vaker vrouwen. Mensen in segment B blijken ook het meest religieus van de vier segmenten. De mensen in dit segment vinden zichzelf het meest lijken op iemand die hecht aan het wonen in een veilig omgeving (SE2), het prettig vindt als de staat sterk is (SE1), en traditie (TR1), zoals het volgen van de gewoonten van het gezin, en religie belangrijk vindt. De Nederlanders in segment C (de gelijkheidszoekers) bestaan hoofdzakelijk uit vrouwen van alle leeftijdscategorieën. Zij hebben een sterke politieke betrokkenheid en stemmen veelal op de linkse partijen. Qua waarden hechten zij in vergelijking met de mensen uit de andere segmenten een veel groter belang aan een gelijke behandeling van iedereen (UN2) en zorgen voor de natuur en de omgeving (UN3). De Nederlanders in segment D, de onafhankelijkheidszoekers, hebben een waardepatroon dat zich kenmerkt door een zeer groot belang dat gehecht wordt aan het zelf nemen van beslissingen en vrijheid hebben (SD2). Verder vinden mensen in dit segment, in tegenstelling tot in de andere segmenten, de waarden die te maken hebben met hedonisme zeer belangrijk. Genieten van het leven lijkt prioriteit te hebben, terwijl traditionele waarden worden afgewezen. De respondenten in segment D zijn conform de verwachting (Schwartz en Bardi 2001; Schwartz en Rubel 2005) vaker jonge mannen met een hogere opleiding. Deze groep is niet religieus, zoals verwacht op basis van hun culturele waarden. Segment A, de veiligheidszoekers, kenmerkt zich door de weinig uitgesproken profilering op de culturele waarden. De waarde BE1 (loyaal zijn aan vrienden en familie) is de belangrijkste en ST2 (risico's willen nemen en een opwindend leven leiden) is het minst belangrijk, maar voor de meeste culturele waarden is de mening niet zo duidelijk. Veel verschillende antwoorden (lage en ook hoge ratings) worden gegeven. De meningen zijn veel minder uitgesproken dan bij de segmenten B tot en met D. Het lijkt alsof mensen in dit segment of moeite hebben gehad met de vragen dan wel ongeïnteresseerd waren. Beide opties zijn mogelijk, omdat er in segment A relatief meer lager opgeleiden zijn en meer mensen die niet politiek (maatschappelijk?) betrokken (willen) zijn. Dit segment lijkt minder valide dan de andere drie.

7 Conclusie en discussie

Met behulp van het LC-BML model zijn wij erin geslaagd om inhoud en response style in de Schwartz-waarden te scheiden. Er zijn vier inhoudelijke segmenten en elf response style segmenten gevonden onder de Europese bevolking. De in de literatuur vaak onderzochte response style acquiescence (ARS) is gevonden, maar de stijl extreme response style (ERS) niet; wel is er een groep respondenten die een grote response range gebruikt bij het beantwoorden van de vragen. Het gebruikte LC-BML model legt van tevoren niet op welke response styles er kunnen zijn, wat geleid heeft tot het vinden van andere dan de standaard onderzochte response styles (ARS en ERS) zoals een response style segment waarin de extreme antwoordcategorieën vermeden worden en twee response style segmenten waarin een onvolledig antwoordpatroon optreedt. De twee laatstgenoemde segmenten

worden bij de correcties met behulp van response style indices (als ARS of ERS) niet gezien als response styles, terwijl zij dat wel zijn en wel degelijk invloed hebben op de uitkomsten van bijvoorbeeld een regressieanalyse.

Nederland is ondervertegenwoordigd in item segment A (de veiligheidszoekers). Dit is het segment waarin relatief veel mensen (40% tot 50%) uit Portugal, Oekraïne, Tsjechië en Hongarije zitten. Nederland is oververtegenwoordigd in de segmenten C (gelijkheidszoekers) en D (onafhankelijkheidszoekers). De sterke vertegenwoordiging van Nederlanders in deze segmenten komt overeen met de verwachting (zie Schwartz en Bardi 1997). Nederland is een West-Europese samenleving waarin waarden als autonomie en gelijkheid tussen mensen uitermate belangrijk gevonden worden. In de item segmenten C en D vinden wij ook terug dat Nederlanders waarden in de domeinen universalism en self-direction relatief veel belangrijker vinden dan waarden in de domeinen security en tradition. Nederland is wat betreft verdeling over de item segmenten vergelijkbaar met landen als Zweden en Duitsland.

De response styles 'sterke acquiescence' en 'onvolledige antwoordpatronen' komen in segment (A) vaker dan verwacht voor; in Nederland omvat dit segment 25% van de populatie. Dit is het segment met relatief meer mensen met een lagere opleiding en het is bekend uit de literatuur dat een lagere opleiding leidt tot meer acquiescence bij ratingschalen (o.a. Greenleaf, 1992a). Een interessant nieuw gegeven qua response styles is dat deze groep ook meer onvolledige antwoordpatronen heeft. Qua type response style komen Nederlandse respondenten vooral voor bij de segmenten genuanceerd positief. Dat betekent dat de extreme waarden op de ratingschalen worden vermeden, maar dat er wel verschillende antwoordcategorieën op de schaal gebruikt worden. Een interessante uitkomst van onze analyses op de ESS is dat de Nederlandse response style segmenten in vergelijking met die van andere landen opvallen omdat er nauwelijks ontbrekende waarnemingen zijn en de response styles 'beperkte antwoordrange' en 'zwakke midpoint-scoring' minder voorkomen dan verwacht. De andere response styles zijn in de segmenten aanwezig zoals verwacht op basis van onafhankelijkheid tussen inhoudelijke en response style segmenten. Nederlanders hebben hiermee een manier van schaalgebruik die lijkt op die van Denen, Oostenrijkers en Duitsers.

Net als elk onderzoek heeft dit onderzoek een aantal beperkingen en daarmee samenhangend suggesties voor vervolgonderzoek. Ten eerste, de bij de analyses gebruikte steekproef was relatief klein. Verdere analyses met meerdere substeekproeven is gewenst om de stabiliteit van de oplossing vast te stellen. Ten tweede, de response styles sterke acquiescence komt vooral voor in het segment waarin relatief veel mensen met lage opleiding en mensen uit Oost-Europa voorkomen. Verder onderzoek naar de reden van de samenhang tussen sterke acquiescence en de achtergrondkenmerken is gewenst. Namelijk, duidt deze response style op het niet begrijpen van de vragen, desinteresse van de respondent, of op bijvoorbeeld sociale wenselijkheid en zich niet willen blootgeven aan de interviewer?

Wij willen ten slotte nog een aantal aanbevelingen doen voor het omgaan met response styles bij de Schwartz-waarden in de ESS. In Nederlandse data in de ESS komen de twee prominente response styles acquiescence en extreme response style minder vaak voor dan in Zuid- en Oost-Europese landen. Correctie bij vergelijkingen binnen Nederland lijkt niet nodig, evenals een correctie bij vergelijkingen tussen Nederland en Duitsland. Wel is bij vergelijking met landen waarin heel andere response styles gebruikelijk zijn, zoals Griekenland of Oekraïne, een correctie voor response styles nodig. De door Schwartz (2007) voorgestelde techniek van ipsatizing lijkt een minder goede strategie. Er bestaat wel degelijk een uitgesproken mening bij bepaalde segmenten van respondenten en bij andere segmenten niet. Het gebruiken van ipsatizing om te corrigeren, verwijdert dan relevante inhoudelijke informatie uit de data. Een betere correctie is mogelijk door het corrigeren met behulp van de a-posteriori kansen uit het LC-BML (zie Van Rosmalen, Van Herk en Groenen, 2009).

Literatuur

- Baumgartner, Hans & Jan B.E.M. Steenkamp (2001). Response styles in marketing research: A cross-national investigation. *Journal of Marketing Research*, 38(2), 143-56.
- Broen, W.E.J. and R.D. Wirst (1958). Varieties of response sets. *Journal of Consulting Psychology*, 237-40.
- Chen, Chuansheng, Shin y. Lee & Harold W. Stevenson (1995). Response style and cross-cultural comparisons of rating scales among East Asian and North American students. *Psychological Science*, 6(3), 170-5.
- De Jong, Martijn G., Jan B.E.M. Steenkamp, Jean-Paul Fox & Hans Baumgartner (2008). Using Item Response Theory to Measure Extreme Response Style in Marketing Research: A Global Investigation. *Journal of Marketing Research*, 45(1), 104-15.
- Greenleaf, Eric A. (1992a). Improving rating scale measures by detecting and correcting bias components in some response styles. *Journal of Marketing Research*, 29(2), 176-88.
- Greenleaf, Eric A. (1992b). Measuring extreme response style. *Public Opinion Quarterly*, 56(3), 328-51.
- Groenen, Patrick J.F. & Alex J. Koning (2006). A new model for visualizing interactions in analysis of variance, Michael Greenacre and Jorg Blasius, eds. Chapman & Hall, 487-502.
- Hamilton, David L. (1968). Personality Attributes Associated With Extreme Response Style. *Psychological Bulletin*, (3), 192-203.
- Hofstede, Geert (2001). *Cultures consequences: comparing values, behaviors, institutions, and organizations across nations*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Johnson, Timothy, Patrick Kulesa, Young I. Cho & Sharon Shavitt (2005). The Relation Between Culture and Response Styles: Evidence From 19 Countries. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 36(2), 264-77.

- Jowell, Roger, Caroline Roberts, Rory Fitzgerald, and Gillian Eva (2007). *Measuring Attitudes Cross-Nationally*. London: SAGE Publications Ltd.
- Marin, Gerardo, Raymond J. Gamba & Barbara V. Marin (1992). Extreme response style and acquiescence among Hispanics: The role of acculturation and education. *Journal of Cross Cultural Psychology*, 23(4), 498-509.
- Moum, Torbjorn (1988). Yea-saying and mood-of-the-day effects in self-reported quality of life. *Social Indicators Research*, 20(2), 117-39.
- Paulhus, Delroy L. (1991). Measurement and control of response bias. In Shaver, Phillip R (Ed), Phillip R. Shaver, ed. (17-59). San Diego, CA, US: Academic Press, Inc.
- Schwartz, S.H. & S. Huismans (1995). Value priorities and religiosity in four western religions. *Social psychology quarterly*, 58(2), 88-107.
- Schwartz, S.H. (1992). Universals in the content and structure of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries. In *Advances in experimental social psychology*, Vol. 25, Mark P. Zanna, ed. San Diego, CA, US: Academic Press, 1-65.
- Schwartz, S.H. (2007). Value orientations: measurement, antecedents and consequences across countries. In Jowell, Roger, Caroline Roberts, Rory Fitzgerald & Gillian Eva, *Measuring Attitudes Cross-Nationally*. London: SAGE Publications Ltd., 169-203.
- Schwartz, Shalom H. & Anat Bardi (1997). Influences of Adaptation to Communist Rule on Value Priorities in Eastern Europe, *Political Psychology*, 18(2), 385-410.
- Schwartz, Shalom H. & Anat Bardi (2001). Value Hierarchies Across Cultures: Taking a Similarities Perspective, *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 32(3), 268-90.
- Schwartz, Shalom H. & Tammy Rubel (2005). Sex Differences in Value Priorities: Cross-Cultural and Multimethod Studies. *Journal of Personality and Social Psychology*, 89(6), 1010-28.
- Smith, Peter B. (2004). Acquiescent Response Bias as an Aspect of Cultural Communication Style. *Journal of Cross Cultural Psychology*, 35(1), 50-61.
- Van Herk, Hester, Ype H. Poortinga & Theo M. Verhallen (2004). Response Styles in Rating Scales: Evidence of Method Bias in Data From Six EU Countries. *Journal of Cross Cultural Psychology*, 35(3), 346-60.
- Van Rosmalen, Joost, Hester van Herk & Patrick J. F. Groenen (2009). Identifying Response Styles: A Latent-Class Bilinear Multinomial Logit Model. *Journal of Marketing Research*, in press.
- Wedel, Michel & Wagner A. Kamakura (2001), *Market segmentation: conceptual and methodological foundations (2nd ed.)*. Boston, Mass., [etc.]: Kluwer Academic Publishers.

Abstract

Religie en huwelijkswaarden in Europa

Aart C. Liefbroer en Arieke J. Rijken

Inleiding

In het christelijke geloof wordt, net als in veel andere religies, veel belang gehecht aan het huwelijk. Uit onderzoek blijkt dan ook dat religieuze mensen een meer afkeurende houding hebben dan niet religieuze mensen ten opzichte van gedrag dat het huwelijk ondermijnt, zoals ongehuwd samenwonen of scheiden (Thornton, 1985; Sweet & Bumpass, 1990; Pagnini & Rindfuss, 1993). Wij verwachten dat de mate waarin gelovigen en niet-gelovigen van elkaar verschillen in hun attitudes ten opzichte van het huwelijk afhangt van de religieuze context. In deze studie onderzoeken wij dan ook hoe in Europa het effect van individuele religiositeit op huwelijkswaarden afhangt van het geaggregeerde niveau van religiositeit in de regio waarin een individu woont.

Hypothesen

Er kunnen vier verschillende hypothesen worden geformuleerd over het verband tussen de religieuze context en het effect van individuele religiositeit op huwelijkswaarden.

H1) Interne secularisatie-hypothese

Wellicht ondergaan kerkgemeenschappen in een seculiere omgeving een intern proces van secularisatie. Dit houdt in dat de 'vertaling' van het geloofsgoed naar het persoonlijke leven van de gelovigen meer dan vroeger wordt overgelaten aan de individuele gelovige zelf. Als dit zo is, dan mag verwacht worden dat de huwelijkswaarden van gelovigen minder sterk verschillen van die van niet-gelovigen in een seculiere omgeving dan in een zeer religieuze omgeving, dat wil zeggen dat naarmate het geaggregeerde niveau van religiositeit hoger is, het effect van individuele religiositeit op huwelijkswaarden groter is. We noemen dit de 'interne seculariserings-hypothese'.

H2) Reformatie-hypothese

Het zou echter ook zo kunnen zijn dat gelovigen in een seculiere omgeving een selectieve groep vormen en extra nadruk leggen op de bijbelse voorschriften om zich te onderscheiden van niet-gelovigen. In dit geval zou het verschil in huwelijkswaarden tussen gelovigen en niet-gelovigen groter zijn in een zeer religieuze omgeving dan in een meer seculiere omgeving. Dat wil zeggen: naarmate het

geaggregeerde niveau van religiositeit hoger is, is het effect van religie op huwelijkswaarden kleiner. We noemen dit de 'reformatie-hypothese'.

In de argumentatie achter deze eerste twee hypothesen, richten we ons vooral op de 'reactie' van gelovigen op hun omgeving. We kunnen ons echter ook voorstellen, dat de mate van religiositeit van de omgeving invloed heeft op de huwelijkswaarden van niet-gelovigen. Als dat zo is, kunnen de twee besproken hypothesen algemener gesteld worden, hetgeen leidt tot twee nieuwe hypothesen:

H3) Adaptatie-hypothese

Als niet-gelovigen in een zeer religieuze omgeving hun waarden aanpassen aan die van gelovigen (en gelovigen in een seculiere omgeving hun waarden aanpassen aan die van niet-gelovigen, zoals onder H1), kunnen we de interne secularisatie-hypothese veralgemeniseren, en verwachten dat de verschillen in huwelijkswaarden tussen gelovigen en niet-gelovigen het kleinst zijn in zeer seculiere omgevingen en in zeer religieuze omgevingen. Dat wil zeggen dat het verband tussen het geaggregeerde niveau van religiositeit en het effect van individuele religiositeit op huwelijkswaarden curvilineair is, met het grootste effect van individuele religiositeit op huwelijkswaarden in regio's met een midden-niveau van geaggregeerde religiositeit. We noemen dit de 'adaptatie-hypothese'.

H4) Polarisatie-hypothese

Het 'reformatie-argument' kan ook veralgemeniseerd worden. Wellicht vormen niet-gelovigen in een zeer christelijke regio een zeer selectieve groep die zich wil onderscheiden. Indien dit het geval is (en gelovigen zich in een seculiere omgeving juist willen onderscheiden, zoals onder H2), zijn de verschillen tussen gelovigen en niet-gelovigen het grootst in de minst en de meest religieuze regio's. Dat wil zeggen dat het verband tussen het geaggregeerde niveau van religiositeit en het effect van individuele religiositeit op huwelijkswaarden curvilineair is, met het kleinste effect van individuele religiositeit op huwelijkswaarden in regio's met een midden-niveau van geaggregeerde religiositeit. We noemen dit de 'polarisatie-hypothese'.

Data, variabelen en methode

Om onze hypothesen te toetsen, maken wij gebruik van cross-nationale en cross-regionale vergelijkingen op basis van gegevens van de derde ronde van de European Social Survey (2006–2007). De focus zal liggen op regionale vergelijking. Het niveau van religiositeit kan binnen een land immers per regio variëren, en het lijkt aannemelijk dat individuen meer worden beïnvloed door het niveau van religiositeit in hun regio dan dat in hun gehele land. Een tweede reden om ons op regio's te richten, is een praktische: de dataset bevat slechts 25 landen.

Attituden ten opzichte van het huwelijk worden gemeten aan de hand van drie items: mate van goedkeuring of afkeuring van ongehuwd samenwonen, mate van

goedkeuring of afkeuring van het krijgen van een kind binnen een ongehuwde samenwoningrelatie en mate van goedkeuring of afkeuring van scheiding als de partners kinderen jonger dan 12 jaar hebben. Deze items zijn gemeten op een 5-puntsschaal; hoe hoger de score, hoe meer afkeuring. De gemiddelde score wordt gebruikt. Religiositeit wordt geoperationaliseerd als een factorscore gebaseerd op drie items: een subjectief oordeel van eigen religiositeit, frequentie van kerkbezoek, en frequentie van bidden. Hoe hoger de score, hoe meer religieuze betrokkenheid. Op regionaal en landelijk niveau wordt religie gemeten als de gemiddelde score op religiositeit van de respondenten in de regio of het land op basis van de eerste drie ronden de ESS (2002-2006) – of in elk geval op basis van de ronden waaraan het land deelnam.

De volgende controlevariabelen zijn meegenomen: sekse (1 = vrouw, 0 = man), leeftijd (in jaren), opleidingsniveau, migrant, urbanisatiegraad, godsdienstige denominatie en sekse-formulering van de huwelijkswaarden. Opleidingsniveau is gemeten op een 7-puntsschaal, oplopend van 'lagere school niet afgemaakt' tot 'post-doctoraal'. Migrant duidt aan of de respondent geboren is in het land waar hij of zij woonachtig is (0) of in een ander land (1). Urbanisatiegraad is gemeten op een 5-puntsschaal, oplopend van 'boerderij of huis op het platteland' (1) tot 'grote stad' (5). De volgende godsdienstige denominaties zijn onderscheiden: Rooms-katholiek, protestant, Oosters-orthodox, overig christelijk, niet christelijk of niet gelovig. Ten slotte duidt sekse-formulering van de huwelijkswaarden aan of de items die de attitudes ten opzichte van huwelijk meten in de mannelijke of vrouwelijke variant geformuleerd zijn (1 = vrouwelijk, 0 = mannelijk).¹

We maken gebruik van *multi-level modellen*, met individuen, regio's en landen als *levels*. Onze steekproef bevat 45.144 respondenten, 226 regio's en 25 landen. We beginnen met een *random intercept model*, gevolgd door *random slope modellen* waarin het effect (de *slope*) van individuele religiositeit kan variëren over regio's en landen. Vervolgens wordt de interactie tussen individuele en regionale religiositeit toegevoegd om H1 en H2 te toetsen, en ten slotte de interactie tussen individuele religiositeit en regionale religiositeit kwadraat om H3 en H4 te toetsen.

Resultaten

Model 1 in de tabel laat zien dat huwelijkswaarden meer variatie vertonen op het individuele en landelijk niveau dan op regionaal niveau. De effecten van de controlevariabelen sekse, leeftijd, opleidingsniveau, migrant en urbanisatiegraad zijn in de verwachte richting. Het negatieve effect van de sekse-formulering van de huwelijkswaarden geeft aan dat men minder afkeurend is als een vrouw gedragingen vertoont die het huwelijk ondermijnen dan als een man dit doet. Verder laat model 1 zien dat de huwelijkswaarden van Rooms-katholieken en protestanten niet

---

¹ De helft van de respondenten (mannen en vrouwen) is gevraagd in hoeverre men het zou goed- of afkeuren als een man de genoemde gedragingen zou vertonen, de andere helft is hetzelfde gevraagd voor een vrouw.

afwijken van mensen die niet lid zijn van een kerk, wanneer de mate van individuele religiositeit meegenomen is. Oosters-orthodoxen hebben iets minder traditionele huwelijkswaarden dan mensen die niet-lid zijn van een kerk. Mensen met een andere christelijke of niet-christelijke denominatie keuren gedragingen die het huwelijk ondermijnen sterker af dan niet-kerkleden. Zoals verwacht heeft individuele religiositeit een positief effect, dat wil zeggen dat naarmate individuen meer religieus betrokken zijn, hun huwelijkswaarden traditioneler zijn. De effecten van deze variabelen blijven min of meer gelijk in de meer uitgebreide Modellen 2, 3 en 4, behalve dat het effect van Oosters-orthodox zijn verdwijnt.

Model 2 is een *random slope model* en laat zien dat het effect van individuele religiositeit op huwelijkswaarden in min of meer gelijke mate varieert op het regionale en op het landelijke niveau. Er zijn echter alleen interactie-effecten tussen individuele religiositeit en de gemiddelde religiositeit in de regio, terwijl er geen interactie-effecten zijn tussen individuele religiositeit en de gemiddelde religiositeit in het land (de laatstgenoemde interactie is niet opgenomen in de tabel).

Model 3 laat een positief effect zien van de gemiddelde religiositeit in de regio, dat wil zeggen dat een individu meer traditionele huwelijkswaarden heeft, naarmate zijn of haar regio meer religieus is. Daarnaast toont Model 3 een statistisch significant positief effect aan van de interactie van individuele religiositeit en de gemiddelde religiositeit van de regio, dat wil zeggen: naarmate de gemiddelde religiositeit in de regio hoger is, is het effect van individuele religiositeit op huwelijkswaarden sterker. Dit ondersteunt de interne secularisatie-hypothese (H1). De reformatie-hypothese (H2) wordt dus niet ondersteund door onze bevindingen.

In Model 4 is ook de interactie tussen individuele religiositeit en het kwadraat van de religiositeit in de regio opgenomen. Deze interactie heeft geen effect op huwelijkswaarden, dat wil zeggen dat wij geen ondersteuning vinden voor de adaptatie-hypothese (H3) en de polarisatie-hypothese (H4).

Conclusie

In deze studie onderzochten wij of en hoe het effect van individuele religiositeit op de mate van afkeuring van gedragingen die het huwelijk ondermijnen, afhangt van de religieuze context op regionaal niveau. Dit deden wij aan de hand van *multi-level* modellen op basis van data van de European Social Survey (2006-2007). Onze resultaten ondersteunen de interne secularisatie-hypothese; naarmate de gemiddelde religiositeit in de regio hoger is, is het effect van individuele religiositeit op huwelijkswaarden sterker. In meer seculiere regio's is het verschil in huwelijkswaarden tussen gelovigen en niet-gelovigen dus kleiner dan in sterk religieuze regio's.

Literatuur

- Pagnini, D.L., & Rindfuss, R.R. (1993). The divorce of marriage and childbearing: Changing attitudes and behaviour in the United States. *Population Development Review*, 19, 331-34.
- Sweet, J.A., & Bumpass, L.L. (1990). *Religious differentials in marriage behavior and attitudes*. NSFH Working Paper no. 15. University of Wisconsin, Center for Demography and Ecology.
- Thornton, A. (1985). Changing attitudes towards separation and divorce: Causes and consequences. *American Journal of Sociology*, 90, 856-872.

Effecten van religiositeit en controlevariabelen op huwelijkswaarden, gebaseerd op een 3-level regressie model $N_{\text{individueel}} = 45144$, $N_{\text{regio's}} = 226$, $N_{\text{landen}} = 25$

	Model 1		Model 2	
Fixed part	coef.	s.e.	coef.	s.e.
Constante	2.75***	0.09	2.73***	0.08
Sekse ^a	-0.11***	0.01	-0.10***	0.01
Leeftijd ^b	0.01***	0.00	0.01***	0.00
Opleidingsniveau ^c	-0.06***	0.00	-0.06***	0.00
Migrant ^d	0.13***	0.01	0.12***	0.01
Urbanisatiegraad ^e	-0.01***	0.00	-0.01***	0.00
Sekse-formulering huwelijkswaarden ^f	-0.10***	0.01	-0.10***	0.01
Godsdienstige denominatie (ref. cat. = niet gelovig)				
Rooms-katholiek	0.00	0.01	-0.01	0.01
Protestants	0.02	0.01	0.01	0.01
Oosters orthodox	-0.04*	0.02	0.01	0.02
Overige christelijke denominaties	0.22***	0.03	0.23***	0.03
Niet-christelijke denominaties	0.42***	0.03	0.44***	0.03
Religiositeit (individueel) ^g	0.22***	0.00	0.22***	0.02
Gemiddelde religiositeit regio				
Interactie individuele religiositeit en gemiddelde religiositeit regio				
Gemiddelde religiositeit regio kwadraat				
Interactie individuele religiositeit en gemiddelde religiositeit regio kwadraat				
Random part				
Individueel niveau				
sd (constante)	0.73***	0.00	0.73***	0.00
Regionaal niveau				
sd (constante)	0.10***	0.01	0.10***	0.01
sd (religiositeit)			0.05***	0.01
corr (constante, religiositeit)			0.17	0.13
Nationaal niveau				
sd (constante)	0.41***	0.06	0.39***	0.06
sd (religiositeit)			0.08***	0.01
corr (constante religiositeit)			-0.64***	0.13
-2 Log likelihood	100184.1		99716.1	

^a 1 = vrouw. ^b In jaren. ^c Schaal: 1–7. ^d 1 = geboren buiten land van verblijf. ^e Schaal: 1–5. ^f 1 = vrouwelijke variant. ^g Factorscore.

* $p < .05$, ** $p < .01$, *** $p < .001$

Model 3		Model 4	
coef.	s.e.	coef.	s.e.
2.72***	0.08	2.74***	0.08
-0.10***	0.01	-0.10***	0.01
0.01***	0.00	0.01***	0.00
-0.06***	0.00	-0.06***	0.00
0.12***	0.01	0.12***	0.01
-0.01***	0.00	-0.01***	0.00
-0.10***	0.01	-0.10***	0.01
-0.01	0.01	-0.01	0.01
0.01	0.01	0.01	0.01
-0.01	0.02	0.01	0.02
0.23***	0.03	0.23***	0.03
0.44***	0.03	0.44***	0.03
0.21***	0.02	0.21***	0.02
0.13***	0.03	0.12***	0.04
0.05**	0.02	0.05**	0.02
		-0.06	0.04
		0.05	0.03
0.73***	0.00	0.73***	0.00
0.09***	0.01	0.09***	0.01
0.05***	0.01	0.05***	0.01
0.12	0.15	0.12	0.14
0.38***	0.06	0.39***	0.06
0.08***	0.01	0.08***	0.01
-0.74***	0.13	-0.75***	0.10
99691.9		99687.4	

Abstract

Stemmen we wel of stemmen we niet? Stemgedrag van eerste en tweede generatie immigranten uit diverse herkomstlanden in 24 landen van de Europese Unie

---

S. André en J. Dronkers

Stemgedrag is een belangrijk onderwerp in de politicologische literatuur, het wordt gezien als een belangrijke vorm van politieke participatie en daarmee legitimiteit in een representatieve democratie. In de afgelopen vijftig jaar is het denken over stemmen aan sterke veranderingen onderhevig geweest. Allereerst was er een stroming die niet stemmen als een uiting van goedkeuring zagen. Niet-stemmers vinden de manier waarop het land geregeerd wordt goed en hebben dus hun stem niet nodig. Later werd deze visie herzien en werd niet stemmen, passiviteit, als negatief gezien. Burgers die niet stemmen, hebben blijkbaar het gevoel dat hun stem er niet toe doet. Dat is in tegenspraak met de huidige dominante opvatting van democratie. Daarom zijn in verschillende landen in Europa participatieprojecten gestart. In Nederland zijn er bijvoorbeeld burgerjury's gestart over belangrijke onderwerpen in gemeenten, om zo de burger meer bij de politiek te betrekken. Ook vanuit de Europese Unie wordt druk gezet om de democratisering zowel op nationaal als op Europees niveau te versterken. Hiervoor is het belangrijk dat we weten welke groepen in de samenleving politiek participeren. Een belangrijke groep burgers die minder dan gemiddeld blijken te participeren zijn immigranten. Voor deze groep geeft de kennis van hun politieke participatie ook inzicht in een andere dimensie van integratie, dan de gebruikelijke economische of sociaal-culturele dimensies van integratie.

Waarom stemmen immigranten wel of niet? Dat is een belangrijke vraag die nog niet eerder in een cross-nationaal Europees perspectief is gesteld. Wij beantwoorden deze vraag door het stemgedrag van immigranten in 24 EU lidstaten, afkomstig uit 177 herkomstlanden, te analyseren met behulp van de data uit de tweede en derde golf van de European Social Survey. Van de 10.038 immigranten die ook burger zijn van hun bestemmingsland, bleek gemiddeld 50,2% gestemd te hebben, tegenover een gemiddelde van 71,8% van alle respondenten van de gehele European Social Survey in deze landen in de laatste verkiezing. Dit is beduidend lager voor immigranten. Met variabelen op het niveau van het land van herkomst, het land van bestemming, groepsniveau en individuele kenmerken willen we de verschillen tussen de Europese landen verklaren op het gebied van electorale participatie van immigranten. Hierbij valt te denken aan onder andere religie, taalbeheersing, groeps grootte en anti-immigrantenpartijen. Wij hopen hiermee een

bijdrage te leveren aan de kennis omtrent politieke participatie van immigranten en aan het vergelijken van politieke participatie tussen landen.

In de eerste analyses stond Nederland centraal. Als we stemgedrag willen verklaren met verschillende factoren zoals religie, immigratiekenmerken en sociaal-economische kenmerken van het herkomstland van de immigrant, verschilt Nederland dan van andere landen? Uit onze analyses blijkt dit in eerste instantie niet het geval te zijn. Wel wijzen wij erop, dat het hier gaat om OLS regressie-analyses, terwijl de structuur van de data om multi-niveau analyse vraagt. Wij verwachten echter geen grote verschillen voor Nederland te vinden tussen OLS en multilevel-uitkomsten. Hoe het staat met andere kenmerken en het verklaren van verschillen tussen landen komt in een later stadium aan bod. Hier kunnen wij stellen dat er voldoende variatie op herkomst en bestemmingsniveau is om van een interessant onderzoeksproject te spreken.

Volledige tekst Stéfanie André, Jaap Dronkers & Ariana Need (2009). *To vote or not to vote? Electoral participation of immigrants from different countries of origin in 24 European countries of destination*. ECSR conference held at Sciences Po in Paris in December 2009

Abstract

Verschillen in subjectieve groepsdiscriminatie door immigranten in veertien lidstaten van de Europese Unie

---

S. André, J. Dronkers en F. Fleischmann

In een multiculturele samenleving, zoals de Nederlandse, is groepsdiscriminatie van immigranten een probleem en kan tegelijk een verklaring zijn van slechte integratie van immigranten in de Europese samenlevingen. Toch is er nog weinig onderzoek geweest naar de ervaring van discriminatie van immigranten in een cross-nationaal perspectief.

Het onderzoek naar subjectieve groepsdiscriminatie is tot nu toe vooral het veld van sociaal-psychologen geweest, waarbij zij zich meestal tot één land beperkten. In ons onderzoek maken wij een cross-nationale vergelijking tussen Europese landen in de mate waarin subjectieve groepsdiscriminatie van immigranten plaatsvindt. Dit is een belangrijke vooruitgang in het onderzoek, omdat zo empirisch inzicht ontstaat over de verschillen en overeenkomsten tussen Europese landen ten aanzien van subjectieve discriminatie van immigranten, afkomstig uit verschillende landen van herkomst. Ook biedt deze vergelijking de mogelijkheid een aantal micro- en macro-oorzaken van verschillen in subjectieve discriminatie empirisch te analyseren. Wij proberen de volgende vraag te beantwoorden: *kunnen de verschillen in subjectieve groepsdiscriminatie van immigranten met herkomst in verschillende Europese landen worden verklaard met behulp van micro- en macrokenmerken van immigranten en hun landen van herkomst en bestemming?*

Wij gebruiken als theoretisch kader bij de formulering van onze hypothesen de contacttheorie. Deze theorie veronderstelt dat onder bepaalde omstandigheden meer contact tussen immigranten en autochtonen leidt tot meer begrip en dus tot minder subjectief ervaren discriminatie van immigranten. Wij onderscheiden in ons paper vier dimensies van micro- en macrovariabelen, die een rol spelen in het contact dat immigranten hebben met de autochtonen van de landen van bestemming: immigratiekenmerken, religie, economie en politiek en beleid. Deze kenmerken zijn voor een deel individueel en voor een deel kenmerken van de landen van bestemming of de landen van herkomst. Daarnaast worden kenmerken op het gemeenschapsniveau meegenomen, zoals de afstand tussen de immigrantengroep en de autochtonen in een land op een dimensie. Doordat we te maken hebben met kenmerken op meerdere niveaus (individueel, gemeenschap, land van herkomst en land van bestemming van de immigrant) worden de gepoolde ESS-data uit de tweede en derde wave geanalyseerd met behulp van logistische cross-classified multilevel analyses. De ESS-data geven de mogelijkheid subjectieve groepsdiscriminatie te meten. Aan respondenten in de ESS is allereerst gevraagd of zij deel

uitmaken van een groep die gediscrimineerd wordt in hun land. Daarna zijn aan de respondenten die hierop positief antwoordden, een lijst met een zevental mogelijke gronden van discriminatie voorgelegd. Als de respondent antwoordde dat hij of zij deel uitmaakte van een groep die gediscrimineerd werd in het land op basis van ras, etniciteit, religie, taal of nationaliteit (of een combinatie hiervan) dan hebben wij dit beschouwd als immigratiegerelateerde discriminatie. Discriminatie op basis van leeftijd en sekse is buiten beschouwing gelaten.

Uit ons onderzoek blijkt dat de variantie in subjectieve groepsdiscriminatie vooral op het herkomstniveau en in mindere mate op het bestemmingsniveau te vinden was en dat er, in tegenstelling tot onze verwachting, geen variantie voorkomt op het niveau van de gemeenschap van de immigrant. Ook worden de verschillen in subjectieve groepsdiscriminatie voornamelijk door de individuele kenmerken verklaard. Kenmerken op het gemeenschapsniveau hebben in het uiteindelijke model geen significante invloed meer. Dit betekent dat de contacttheorie, die wij hebben gebruikt bij de formulering van onze hypothesen, wel van toepassing is op het individuele niveau, maar niet op het gemeenschapsniveau.

De verschillen in subjectieve groepsdiscriminatie worden goed verklaard door de vier door ons onderscheiden dimensies: immigratie, religie, economie en beleid en politiek. De verklaringen die verwijzen naar de immigratie-achtergrond van de immigranten bleken het meest te verklaren, gevolgd door verklaringen met betrekking tot de religieuze kenmerken en achtergronden van de immigranten en tot hun economische kenmerken en achtergronden. De politieke en beleidskenmerken van bestemmingslanden bleken het minst te verklaren van de subjectieve groepsdiscriminatie, maar zijn tegelijkertijd niet irrelevant. Alle vier dimensies zijn dus van belang, hoewel de een meer dan de ander. Elke dimensie verklaart een deel van de subjectieve groepsdiscriminatie. Het is derhalve onverstandig in beleid en onderzoek zich te beperken tot één dimensie, omdat men dan de samenhang met andere dimensies over het hoofd ziet of mistast.

Daarnaast is er een aantal belangrijke bevindingen. Allereerst het effect van onderwijs. De hoger opgeleiden blijken veel vaker aan te geven dat zij tot een groep behoren die gediscrimineerd wordt in het bestemmingsland dan de lager opgeleiden. Dit was tegengesteld aan onze verwachting.

Ten tweede het verschil tussen de eerste en tweede generatie immigranten. De tweede generatie immigranten rapporteert meer subjectieve groepsdiscriminatie dan de eerste generatie. Dit betekent dat geboren worden in een land niet een oplossing is voor het integratieprobleem.

Ten derde zijn er in de uitkomsten ook aanwijzingen dat de etnische identiteit van de immigrant een rol speelt. Het niet-burger zijn van het bestemmingsland, thuis een andere taal spreken, ouders hebben die beide uit hetzelfde andere land komen en het aanhangen van een andere dan de westers-christelijke religie versterkt mogelijk de etnische identiteit van de immigrant.

Een vierde bevinding is het belang van religie bij subjectieve discriminatie. Uit ons onderzoek blijkt dat religie een belangrijke verklaring is voor de mate waarin groepsdiscriminatie door immigranten wordt gerapporteerd. Religie is dus blijkbaar niet een maatschappelijk irrelevant privé-kenmerk geworden, zoals vele beleidsvoerders in Europa lijken te menen. Bovendien wordt subjectieve groepsdiscriminatie niet alleen gerapporteerd door aanhangers van de islam, maar ook door die van het jodendom, oosters-orthodoxe kerken en andere niet-christelijke godsdiensten. Bij subjectieve groepsdiscriminatie gaat het dus blijkbaar niet om een simpele tegenstelling tussen islam en christendom.

Een vijfde bevinding is dat integratiebeleid van bestemmingslanden een significant effect kan hebben, maar dat het daarbij eerder om concrete maatregelen gaat (residentierechten; familiehereniging; arbeidsmarkttoegang). Zo is het opvallend dat de mate van antidiscriminatiebeleid of het recht op politieke participatie geen enkel significant effect heeft op subjectieve groepsdiscriminatie.

Concluderend kan gezegd worden dat het analyseren van subjectieve groepsdiscriminatie in een studie met een dubbele vergelijking vruchtbaar en nodig is.

Volledige tekst: Stéfanie André, Jaap Dronkers en Fenella Fleischmann (2009). Verschillen in groepsdiscriminatie, zoals waargenomen door immigranten uit verschillende herkomstlanden in 14 lidstaten van de Europese Unie. *Mens en Maatschappij* vol. 84, (4):448-482.

Abstract

Sociale netwerken en subjectief welbevinden: Nederland als gidsland van Europa?

Peggy Schyns

Uit 'kwaliteit van leven'-onderzoek blijkt dat een van de grootste determinanten van subjectief welbevinden (SWB) van individuen het sociale netwerk is waar zij toe behoren. Wanneer mensen deel uit maken van een groep vrienden en van tijd tot tijd diepe gesprekken kunnen voeren met mensen uit de omgeving, dan heeft dat een groter effect op de levenstevredenheid dan bijvoorbeeld het hebben van een hoog inkomen. Sociaal-economische kenmerken blijken namelijk relatief gezien weinig bij te dragen aan het geluksgevoel. In de ESS-module van 2006 zijn naast de kernvragen over subjectief welzijn en sociale uitsluiting ook vragen opgenomen over gevoelens in de afgelopen weken, persoonlijk en sociaal welzijn en behulpzaam zijn voor anderen.

In deze presentatie heb ik ten eerste op het individuele niveau binnen Nederland gekeken naar de effecten van het hebben van een sociaal netwerk op vier dimensies van subjectief welbevinden, namelijk levenstevredenheid, geluk, depressiviteit en gevoelens van de afgelopen weken. Dit verband blijkt positief te zijn (en bij depressiviteit negatief). Indicatoren van sociale netwerken die het sterkst samenhangen met deze vier dimensies van SWB zijn de mate van sociaal contact met familie, vrienden, collega's, het doorbrengen van stressvolle tijd met familie (negatief) en het hebben van intieme vriendschappen. Het blijken met name de meer kwalitatieve aspecten van de netwerken (stressvolle karakter van contact, mate van intimiteit) te zijn die met SWB samenhangen. Daarnaast is gekeken of sociale netwerken eerder resoneren met de gevoelsmatige kant van SWB (geluk, depressiviteit en gevoelens afgelopen week) of de cognitieve kant (levenstevredenheid). Alhoewel de verschillen niet groot zijn, neigen de netwerken toch meer van invloed te zijn op de affectieve dimensie van SWB.

Ten tweede heb ik Nederland in een landenvergelijkend perspectief geplaatst. Wanneer we Nederland vergelijken met de andere Europese landen staat Nederland – samen met de Scandinavische landen – bekend om een hoog gemiddeld geluk en hoge mate van sociaal kapitaal. De tweede set van – nog exploratieve – onderzoeksvragen luidde: Is er een relatie tussen het gemiddeld vrijwilligerswerk-niveau van een land en individueel subjectief welbevinden? En tussen het gemiddeld sociaal vertrouwen en individueel subjectief welbevinden? Is de relatie tussen sociale netwerken en subjectief welbevinden hetzelfde in de verschillende landen? Alhoewel er zowel een positief verband tussen het niveau van vrijwilligerswerk en sociaal vertrouwen enerzijds en individueel geluk anderzijds is, is het lastig om

effecten te berekenen omdat de variabelen onderling sterk samenhangen. Wel is een aantal verschillen in de relatie tussen sociale netwerken en individueel SWB tussen landen gevonden. Voor de laatste analyses zal in de toekomst een multilevel analyse uitgevoerd worden. Tevens zal op het landniveau gezocht moeten worden naar variabelen die minder sterk met elkaar samenhangen, maar wel van invloed zijn op zowel sociale netwerken als individueel SWB.

Abstract

Explaining differences in charitable giving in Europe

Pamala Wiepking and René Bekkers

Making charitable donations to nonprofit organizations is a wide-spread and frequently recurring form of prosocial behavior in many Western countries. This study describes and explains cross-national differences in charitable giving, using data from 21 countries included in wave I of the European Social Survey.

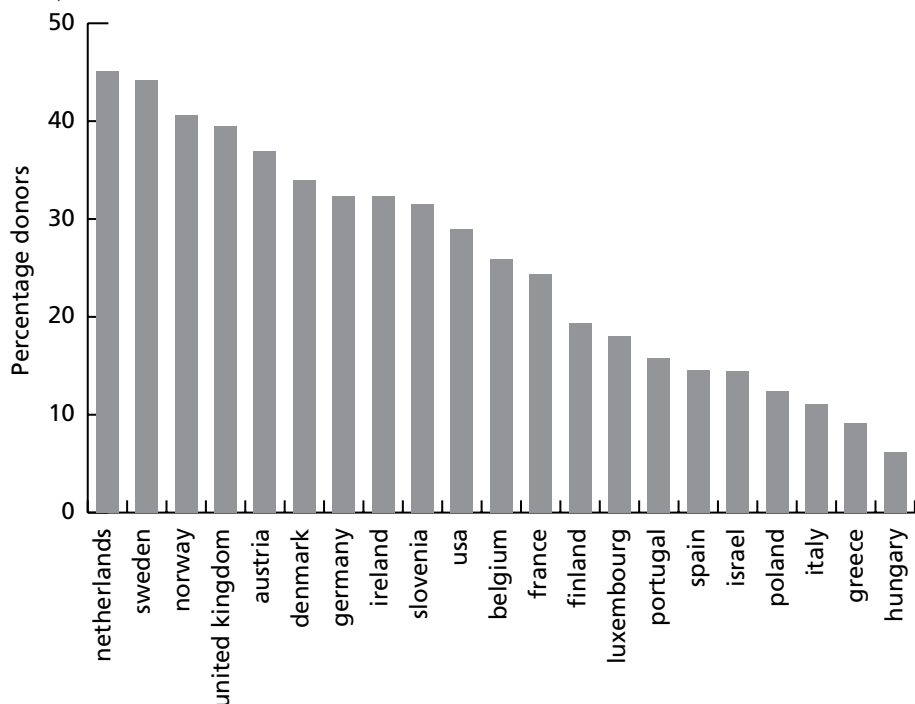
Why people donate money to charitable causes is an intriguing question that has been studied in psychology, sociology, and economics since the late 1960s. In a comprehensive review of the empirical literature on philanthropy, Bekkers & Wiepking (2007) bring together dozens of experimental studies showing that individual philanthropy is strongly sensitive to social influence. From a large number of studies relying on survey data we know that individual religion and education are positively related to philanthropy (Wuthnow, 1991; Brown & Ferris, 2007; Bekkers & Schuyt, 2008). The types of arguments that are given to interpret these findings usually refer to the social context in which religious and more highly educated individuals reside. These arguments are in line with findings from the experimental literature. However, the arguments on context effects have rarely been tested empirically using survey data on individual giving nested in national contexts. In this paper we explore the role of national context in the explanation of differences in philanthropy across Europe.

From both the experimental as well as the survey literature we expect that individuals in more devout (especially more Protestant) countries and individuals in more highly educated societies are more likely to donate because they are more likely to experience stronger social norms encouraging donations. We explore whether individual religiosity and education matter more or less in more devout and more highly educated societies.

First, we focus on the differences in giving between the 21 countries. The descriptive results displayed in figure 1 show large differences in giving between countries, with Hungary being the least and the Netherlands being the most generous. Generally, the highest percentage of donating households can be found in the Nordic countries (except for Finland), whereas the Southern European and former Eastern European countries have lower percentages of donating households.

In order to determine whether individuals in more devout and more highly educated societies are more likely to donate to charitable organizations, we performed multi-level analyses on the first wave of the ESS (Jowell, 2003), complemented with data covering the United States (CID, Howard, Gibson, & Stolle,

Figure 1. Percentage of households donating to charitable organizations (ESS, 2002; CID, 2005)

2005). Table 1 displays the results for the individual and country level effects of religious denomination on giving.

The results in table 1 show that the effects of individual religious denomination are largely in line with previous country specific findings of the effect of religious denomination on incidence of giving (e.g., Hoge & Yang, 1994; Bekkers & Schuyt, 2008). People belonging to Protestant and smaller Christian religious denominations have the highest probability of making donations, followed by those with a Roman Catholic religious denomination and people with a non Christian religious denomination. People who indicate not belonging to a religious denomination have the lowest probability of making donations.

When we consider the effects of religious context, we find that people living in countries with a higher percentage of Protestants have a higher probability of making charitable donations. People living in countries with a higher percentage of Roman Catholics have a lower probability of making donations. Thus, not only individual religious denomination affects charitable giving, but also the religious context.

That context does matter becomes even more clear when we consider the interactions between individual and country level religious denomination. The results support the hypothesis that members of religious groups give more when the group

Table 1. Multi-level analysis of religious denomination on incidence of household giving to charitable organizations in 21 countries (source: ESS, 2002; CID, 2005)

	Odds ratio	<i>p</i>	Odds ratio	<i>p</i>	Odds ratio	<i>p</i>
<i>Individual level denomination</i> (N=38,656)						
Not religious (ref.)	-		-		-	
Roman Catholic	1.31	**	1.23	**	1.64	**
Protestant	1.55	**	2.47	**	1.38	**
Other Christian Religion	1.52	**	1.42	**	1.14	*
Other (non Christian) religion	1.16	*	1.14		1.34	**
<i>Country level denomination</i> (N=21)						
% Protestants in a country			4.38	**	-	
% Roman Catholics in a country			-		0.65	(+)
<i>Country x individual level</i>						
% Protestants in a country						
„ x Roman Catholic			3.06	**	-	
„ x Protestant			0.26	**	-	
„ x Other Christian			2.47	**	-	
„ x Other (non Christian) Religion			1.16		-	
% Roman Catholics in a country			-		-	
„ x Roman Catholic			-		0.66	**
„ x Protestant			-		2.62	**
„ x Other Christian			-		2.28	**
„ x Other (non Christian) Religion			-		0.44	*
Rho	.134		.113		.115	

Notes: ** $p \leq 0.01$; * $p \leq 0.05$; (+) $p \leq 0.10$

is surrounded by members of other religious groups. People with a Roman Catholic denomination have the highest probability of making charitable donations in more Protestant countries. Conversely, in Roman Catholic countries, people with the highest probability of making donations are those who belong to a Protestant denomination. Both people with a Roman Catholic denomination living in a 'Roman Catholic country' and people with a Protestant denomination living in a 'Protestant country' have lower probabilities of making donations. Conclusively, religious context matters for the effect of individual religiosity on giving.

Table 2 displays the results for the individual and country level effects of educational level on giving. People with a higher level of education are more likely to donate. Again, this is in line with results of giving research conducted in separate countries (Brown & Ferris, 2007; Wiepking & Maas, forthcoming). At the country level, we find a positive effect of educational expansion. People living in countries with a higher proportion of the population holding a tertiary education diploma are more likely to donate. However, once we include interactions between individual and country level education, we find no significant effect for both educational expansion and the multi-level interactions. We conclude that the positive effect of educational level on charitable donations is not affected by the mean level of education of a country. There is no contextual influence of educational expansion on

Table 2 Multi-level analysis of education on incidence of household giving to charitable organizations in 21 countries (source: ESS, 2002; CID, 2005)

	Odds Ratio	<i>p</i>	Odds Ratio	<i>p</i>	Odds Ratio	<i>p</i>
<i>Individual level education</i> (N=38,656)						
Primary education (ref.)	-		-		-	
Secondary education	1.52	**	1.52	**	1.41	**
Tertiary education	3.00	**	3.00	**	2.77	**
<i>Country level education</i> (N=21)						
Educational expansion ^a			1.30	**	1.16	
Country x Individual level						
Educational expansion						
„ x secondary education					1.12	
„ x tertiary education					1.12	
Rho	.123		.092		.092	

Notes: ** $p \leq 0.01$; * $p \leq 0.05$; ⁽⁺⁾ $p \leq 0.10$; ^a natural log ((proportion with tertiary education/proportion with primary education) +1)

the effect of individual educational level on giving. This result is not in line with the study by Gesthuizen et al. (2008), who use Eurobarometer data and find that individual education is less predictive of charitable giving in societies with stronger educational expansion.

Our results show that, in the case of donations made by people belonging to a religious denomination, individual philanthropy is strongly sensitive to social influence. How this social influence exactly affects giving is one of the next intriguing questions that needs to be examined in future research.

References

- Bekkers, R., & Wiepking, P. (2007). Generosity and Philanthropy: A Literature Review. *SSRN Working paper series No. 1015507*.
- Bekkers, R., & Schuyt, T. (2008). And Who Is Your Neighbor? Explaining the Effect of Religion on Charitable Giving and Volunteering. *Review of Religious Research*, 50(1), 74-96.
- Brown, E., & Ferris, J. M. (2007). Social Capital and Philanthropy: An Analysis of the Impact of Social Capital on Individual Giving and Volunteering. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 36 (1), 85-99.
- CID. (2005). *The U.S. Citizenship, Involvement, Democracy Survey (CID)*. [computer file] Washington, DC: Center for Democracy and Civil Society (CDACS), Georgetown University.
- ESS. (2002). *European Social Survey, wave I*. [computer file] Bergen, Norway: Norwegian Social Science Data Services (NSD).
- Gesthuizen, M., Meer, T. v. d., & Scheepers, P. (2008). Education and Dimensions of Social Capital: Do Educational Effects Differ due to Educational Expansion and Social Security Expenditure? *European Sociological Review*, 24(5), 617-632.

- Hoge, D.R., & Yang, F. (1994). Determinants of Religious Giving in American Denominations: Data from Two Nationwide Surveys. *Review of Religious Research*, 36(2), 123-148.
- Howard, M.M., Gibson, J.L., & Stolle, D. (2005). *The U.S. Citizenship, Involvement, Democracy Survey*. Washington, DC: Center for Democracy and Civil Society (CDACS), Georgetown University.
- Jowell, R., and the Central Co-ordinating Team, *European Social Survey 2002/2003*. (2003). Technical Report. London: Centre for Comparative Social Surveys, City University.
- Wiepking, P., & Maas, I. Resources that Make You Generous: Effects of Social and Human Resources on Charitable Giving. *Social Forces*, 86 (June), 1973-1986.
- Wuthnow, R. (1991). *Acts of Compassion: Caring for Others and Helping Ourselves*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Over de auteurs

Stéfanie André is masterstudente Social Cultural Science en politicologie aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Haar onderzoeksinteresses zijn onderwijssociologie, stemgedrag en immigratie.

E-mail: stefanieandre@gmail.com

René Bekkers is als universitair docent verbonden aan de werkgroep Filantropische Studies van de Vrije Universiteit Amsterdam. Zijn onderzoek richt zich op verklaringen van pro sociaal gedrag.

E-mail: r.bekkers@fsw.vu.nl

Jaap Dronkers is vanaf 1 december 2009 hoogleraar internationaal vergelijkend onderzoek naar onderwijsprestaties en ongelijkheid aan de Universiteit van Maastricht. Hij was tot 1 september 2009 professor sociale stratificatie aan het Europees Universitair Instituut in de buurt van Florence. Hij heeft veel gepubliceerd over de adel, onderwijs en migranten. Correspondentie: Jaap Dronkers, ROA, Maastricht Universiteit, Postbus 616, 6200 MD Maastricht.

E-mail: jaap.dronkers@eui.eu

Fenella Fleishmann is promovenda aan de Universiteit Utrecht en de Katholieke Universiteit Leuven. Een van haar interessegebieden is de economische kant van integratie zoals arbeidsmarktparticipatie van immigranten.

Harry B.G. Ganzeboom is hoogleraar Sociologie en Methoden & Technieken van Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek aan de Vrije Universiteit Amsterdam en als nationaal coördinator verantwoordelijk voor de ESS-dataverzameling in 2006 en 2008. Zijn belangrijkste onderzoeksbelangstelling geldt de internationale vergelijking van sociale stratificatie en sociale mobiliteit.

E-mail: hbg.ganzeboom@fsw.vu.nl

Hester van Herk is associate professor bij het departement Marketing aan de Faculteit Economische Wetenschappen en Bedrijfskunde aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Haar onderzoeksinteresse betreft methodologische aspecten bij cultuur-vergelijkend onderzoek en crossculturele factoren die consumentenattituden en -gedrag beïnvloeden.

E-mail: hherk@feweb.vu.nl

Tim Huijts is sinds 2006 werkzaam als junior-onderzoeker bij de vakgroep Sociologie aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Hij werkt aan een dissertatie over verschillen in sociale ongelijkheid in gezondheid tussen Europese landen en regio's.

E-mail: t.huijts@maw.ru.nl

Jurjen Iedema is als statistisch adviseur/onderzoeker verbonden aan het Sociaal en Cultureel Planbureau. Zijn onderzoeksinteresse gaat uit naar de evaluatie van de Wet Maatschappelijke Ondersteuning (WMO), structurele vergelijkingsmodellen en multilevel analyse.

Matthijs Kalmijn is hoogleraar Sociologie aan de Universiteit van Tilburg. Hij richt zich in zijn onderzoek op levenslooptransities, familie en sociale en culturele ongelijkheid. Hiervoor gebruikt hij prospectieve studies met microdata en vergelijkende micro-macro studies.

E-mail: m.kalmijn@uvt.nl

Ferry Koster is als onderzoeker verbonden aan de projecten Hervorming Sociale Zekerheid (Universiteit Leiden) en Solidariteit in de 21ste Eeuw (Universiteit van Amsterdam). Informatie over zijn onderzoek is te vinden op www.ferrykoster.nl

E-mail: f.koster@law.leidenuniv.nl

Gerbert Kraaykamp is hoogleraar Empirische Sociologie, i.h.b. cultuur en godsdienstsociologie, aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

Aat Liefbroer is hoofd van de afdeling Sociale Demografie van het NIDI en bijzonder hoogleraar Demografie van Jong-Volwassenen aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Zijn belangstelling gaat onder meer uit naar oorzaken en gevolgen van veranderingen in het leven van jong-volwassenen en naar cross-nationale verschillen in vormgeving van de levensloop. Hij is momenteel coördinator van een door de European Science Foundation gefinancierd project over cross-nationale verschillen in beelden omtrent de levensloop.

E-mail: liefbroer@nidi.nl

Melinda Mills is als hoogleraar Sociologie van de levensloop verbonden aan de vakgroep Sociologie van de Rijksuniversiteit Groningen. Tevens is ze redacteur van *International Sociology* (journal of the International Sociological Association). Recent publicaties en onderzoeksbelangstelling: cross-national comparative research, life course research (family sociology and labor market), globalization, and event history methods.

E-mail: m.c.mills@rug.nl

Dennis Raven was ten tijde van het onderzoek als docent/onderzoeker verbonden aan de vakgroep Sociologie van de Rijksuniversiteit Groningen. Zijn interesses liggen met name op het gebied van statistische analysetechnieken en de relatie tussen arbeidsmoraal en arbeidsmarktgedrag. Momenteel is hij werkzaam als datamanager en statistisch onderzoeker bij TRAILS (Universitair Medisch Centrum Groningen).

E-mail: d.raven@rug.nl

Arieke Rijken is werkzaam als postdoc onderzoeker aan de afdeling Sociale Demografie van het NIDI en doet Europees vergelijkend onderzoek naar opvattingen en normen over de vormgeving van de levensloop. Zij is recent gepromoveerd aan de Universiteit Utrecht (vakgroep Algemene Sociale Wetenschappen) op een onderzoek naar invloeden van familie- en partnerrelaties op het krijgen van kinderen.

E-mail: rijken@nidi.nl

Joost van Rosmalen is sinds april 2009 als post-doctoraal onderzoeker verbonden aan de afdeling Maatschappelijke Gezondheidszorg van het Erasmus Medisch Centrum. Tevens is hij in april 2009 gepromoveerd aan het Econometrisch Instituut, Erasmus Universiteit Rotterdam. Voor zijn proefschrift heeft hij zich onder andere beziggehouden met het modelleren van antwoordstijlen (response styles) in enquêtes.

E-mail: j.vanrosmalen@erasmusmc.nl

Heike Schröder is promovenda bij de afdeling Methoden en Technieken van Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Zij is sinds oktober 2007 aangesteld voor onderzoek naar het meten van opleiding voor internationaal vergelijkend stratificatieonderzoek.

E-mail: h.schroder@fsw.vu.nl

Peggy Schyns is als senior wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Sociaal en Cultureel Planbureau. Zij houdt zich bezig met onderzoek naar politieke en sociale participatie, subjectief welbevinden, sociale cohesie en morele kwesties in de publieke opinie.

E-mail: p.schyns@scp.nl

Judith Soons is psycholoog en heeft recent een promotieonderzoek op het vlak van de Sociale Wetenschappen afgerond dat zich richtte op de gevolgen van levenslooptransities in de jongvolwassenheid voor het welbevinden. De nadruk lag hierbij op het aangaan en beëindigen van verschillende typen partnerrelaties. Zij is momenteel werkzaam als stafmedewerker bij de Onderwijsraad.

E-mail: j.soons@onderwijsraad.nl

Ineke Stoop is hoofd van de afdeling I&A van het Sociaal en Cultureel Planbureau en lid van het Centraal Coordinating Team van de European Social Survey. Haar onderzoeksinteresse gaat uit naar non-respons en de kwaliteit van landenvergelijkende surveys.

E-mail: i.stoop@scp.nl

Rudi Wielers is verbonden aan de Vakgroep Sociologie / ICS van de Rijksuniversiteit Groningen. Zijn onderzoeksbelangstelling is gericht op de relatie tussen tijdschaarste, arbeidstijd en arbeidsmoraal.

E-mail: r.j.j.wielers@rug.nl

Pamala Wiepking is als universitair docent verbonden aan de werkgroep Filantropische Studies van de Vrije Universiteit Amsterdam. Haar onderzoek concentreert zich op internationaal vergelijkend onderzoek van filantropie en sociologische verklaringen van het geven van geld aan goede doelen.

E-mail: p.wiepking@fsw.vu.nl

Samenvattingen Eerste Workshop European Social Survey, 20 november 2007¹

Antecedenten van response stijlen in de European Social Survey

Hester van Herk (Vrije Universiteit) en Ype H. Poortinga (Universiteit van Tilburg)

De huidige literatuur over verklaringen voor verschillen in response stijlen richt zich vooral op antecedenten op het landniveau. Dit niveau hoeft niet optimaal te zijn, zeker gezien de vele veranderingen in landsgrenzen in de laatste eeuwen. Een belangrijke onderzoeksvraag is daarom of historische landsgrenzen of meer recente landsgrenzen verschillen in response stijlen zoals acquiescence of extreem antwoordgedrag verklaren. Om deze vraag te beantwoorden hebben we antwoordstijlen in de European Social Survey (ESS) onderzocht. De ESS bevat gegevens op landniveau als ook gegevens op het niveau van regio's binnen landen en van individuele respondenten.

Omdat respondenten, regio's en landen een hiërarchische relatie tot elkaar hebben gebruiken we multi-level modelling. In de analyses nemen we variabelen mee waarvan bekend is dat zij response stijlen op het individuele niveau beïnvloeden. Op het regionale niveau zijn variabelen zoals taal en historische data meegenomen. Op het landniveau gebruiken we cultuurvariabelen. Het blijkt dat zowel land als regionale karakteristieken belangrijk zijn om verschillen in antwoordstijlen te verklaren. Verder hebben we modererende effecten gevonden van zowel land- als regionale karakteristieken op de relaties op het individuele niveau. De resultaten geven aan dat de recente historische situatie, bijvoorbeeld communisme, een duidelijke invloed heeft op response stijlen in de ESS. Implicaties voor het doen van cross-nationale en cross-regionale vergelijkingen worden bediscussieerd.

Testen van de vergelijkbaarheid van meetinstrumenten, een illustratie met de social trust schaal in de ESS

William M. van der Veld (Radboud Universiteit Nijmegen)

In internationaal vergelijkend onderzoek is equivalentie van meetinstrumenten een voorwaarde. In de ESS wordt equivalentie gewaarborgd door middel van stringente vertaalprocedures. Hoe goed de vertalers ook hun werk doen, het betekent niet dat meetinstrumenten ook echt hetzelfde meten en op dezelfde manier. Om dat te testen moet men meetinvariantie testen uitvoeren in SEM programma's. Er worden drie niveaus van meetinvariantie onderscheiden, configural invariantie, metrische invariantie, en scalar invariantie. De eerste (configural) is een test

---

¹ De powerpoints van de presentaties zijn te vinden op www.dans.knaw.nl

op de construct validiteit van het meetinstrument over de landen, de tweede (metric) een test op de gelijkheid van de latente schaal over landen, en de derde (scalar) een test op de gelijkheid van het nulpunt van de latente schaal over landen. Deze procedure is echter geen gemeengoed en met name de test op scalar invariantie wordt nogal eens vergeten. Dat is geen probleem, indien we alleen geïnteresseerd zijn in verbanden tussen variabelen en we die verbanden zouden willen vergelijken en verklaren over landen. Echter wanneer we ook geïnteresseerd zijn in het vergelijken en verklaren van verschillen in gemiddelden over landen, dan moet ook aan de zwaardere test van scalar invariantie voldaan worden. Ter illustratie van deze procedure heb ik een analyse gedaan om de vergelijkbaarheid van de social trust schaal (drie items) te toetsen over drie landen uit de ESS. Resultaten laten zien dat, na verwijdering van een item uit de schaal, de schaal gebruikt kan worden om zowel relaties als gemiddelden te vergelijken over landen. Dat betekent dat deze schaal voor deze drie landen gebruikt kan worden om verder inhoudelijk onderzoek mee te doen.

Deeltijdwerk en tijdschaarste

Rudi Wielers en Peter van der Meer (Rijksuniversiteit Groningen)

Is deeltijdwerk een oplossing voor tijdschaarste? Deeltijdwerk biedt goede mogelijkheden werk en privé leven op elkaar af te stemmen, maar draagt mogelijk zelf ook bij aan tijdschaarste, doordat meer mensen zich beschikbaar stellen voor de arbeidsmarkt. Door het verschil tussen feitelijke en gewenste aantal werkuren te gebruiken, zijn we in staat hypothesen op individueel en op landenniveau te formuleren en te toetsen over verschillen in tijdschaarste. De hypothesen op het individuele niveau betreffen verschillen naar geslacht, leeftijd en overeengekomen aantal uren. De hypothesen op het landenniveau hebben betrekking op het niveau van arbeidsparticipatie, BNP, inkomensongelijkheid, omvang van de dienstensector en arbeidsdeling in het huishouden.

We toetsen deze hypothesen op de European Social Survey met een multi-niveau design. Deeltijdwerkers ervaren minder tijdschaarste dan voltijdwerkers, maar het blijkt dat landen met veel deeltijdbanen meestal ook de landen met de grootste tijdschaarste zijn. Deeltijdwerk is dus wel een oplossing voor het individuele probleem, maar niet voor het maatschappelijke probleem. Het hoge niveau van tijdschaarste in landen met veel deeltijdbanen heeft een combinatie van oorzaken, zoals de toename van de arbeidsparticipatie van vrouwen en de omvang van de dienstensector.

De effecten van sociaal en arbeidsmarktbeleid van EU-landen op de sociaal-economische integratie van immigranten uit de eerste en tweede generatie uit verschillende herkomstlanden

Fenella Fleischmann (Universiteit Utrecht)

Met behulp van de tweede wave van de ESS analyseren wij de sociaal-economische integratie van immigranten (participatie op de arbeidsmarkt, werkloosheid, beroepsstatus, behoren tot de hoogste beroepsklasse) in dertien EU-landen. We schatten een multilevel model waarin wij naast effecten op het individuele niveau ook effecten op het niveau van de landen van herkomst en van bestemming opnemen. Indicatoren van het immigratie- en integratiebeleid van de landen van bestemming blijken grotendeels geen effect te hebben; het niveau van bescherming van werknemers heeft echter een consistent negatief effect. Met betrekking tot de landen van herkomst vinden wij effecten van de politieke situatie (stabiliteit en vrijheid) en het migratiesaldo. Deze effecten hebben ook invloed op de tweede immigratiegeneratie. Op het individuele niveau vinden wij negatieve hoofdeffecten voor islamitische immigranten, zowel mannen als ook vrouwen. Het niveau van opleiding is een van de belangrijkste voorspellers voor succes op Europese arbeidsmarkten, maar uit onze analyses blijkt een 'ceiling effect' van opleiding voor immigranten in de tweede generatie die hun kwalificaties niet in dezelfde mate kunnen omzetten in een hoge beroepsstatus als hun autochtone leeftijdsgenoten.

Sociale mobiliteit en migratie in Europa. Invloed van vaders beroepsniveau en het opleidingsniveau op de beroepsmobiliteit van migranten en niet-migrant

Ayse Güveli (University of Essex)

Het onderzoek naar sociale mobiliteit en migratie in Europa is ontwikkeld in twee verschillende onderzoeksgebieden. In deze studie voegen we deze gebieden samen en onderzoeken we of het status attainment model anders werkt voor migranten en niet-migrant in Europa. De invloed van vaders beroepsniveau en het opleidingsniveau op de beroepsmobiliteit van de migranten wordt vergeleken met die van de niet-migrant. We verwachten dat het status attainment model anders werkt voor de migranten dan voor de niet-migrant. Onder migranten en migratieprocessen maken we onderscheid tussen eerste generatie, tweede generatie, migratieduur en afstandmigratie. We testen onze verwachtingen met de European Social Survey 2004. Deze data laten zien dat het effect van het opleidingsniveau op het beroepsniveau lager is voor de eerste-generatie migranten, langeafstand migranten die na hun 21ste jaar zijn gemigreerd dan voor de niet-migrant. Een onverwachte bevinding is dat het effect van het vaders beroepsniveau sterker is voor eerste generatie migranten dan voor de niet-migrant.

Etnocentrisme in de ESS 2002/3 en de Eurobarometer 2003

Marcel Coenders, Marcel Lubbers en Peer Scheepers (Radboud Universiteit Nijmegen)

Zowel de ESS 2002/3 als de Eurobarometer 2003 kennen een omvangrijke set met items betreffende dimensies van etnocentrisme. In opdracht van het EUMC hebben we een vergelijking gemaakt in hoeverre aan elkaar gerelateerde dimensies van etnocentrisme uit verschillende datasets dezelfde determinanten kennen, waarbij we zowel microkenmerken als macrokenmerken opvoeren. Onderzoek naar 'Weerstand tegen diversiteit in een samenleving' (ESS meting) en 'Weerstand tegen een multiculturele samenleving' (Eurobarometer meting) geven grotendeels dezelfde bevindingen op het microniveau – hoewel de effecten groter zijn op basis van de ESS-data – waar de macro bevindingen sterk verschillen. Ongeacht de onderscheiden dimensie van etnocentrisme laten de resultaten zien dat de effecten van de achtergrondkenmerken sterker zijn op basis van de ESS-data.

Seksevoorkeuren voor kinderen in Europa: een onderzoek van de European Social Survey en de European Value Survey

Melinda Mills en Katia Begall (Rijksuniversiteit Groningen)

Dit paper bevat een studie over de seksevoorkeuren voor kinderen van ouders in 25 Europese landen. Eerder onderzoek in westerse samenlevingen beperkte zich meestal tot een analyse van vrouwen, en produceerde tot op heden onzekere en soms tegenstrijdige bevindingen.

Deze studie reikt verder via een verkenning van variatie in het niveau van maatschappelijke gendergelijkheid ('gender equity'), verzorgingsstaatsregime en essentiële individuele kenmerken (geslacht van de ouder, opleidingsniveau, geboorteland). Door gebruik te maken van de 'European Social Survey' (2004/5) en een serie van single- and multilevel logistische regressiemodellen voor vruchtbaarheidsintenties, samen met een Cox regressie van de transitie naar derde geboorte, vinden we aanwijzingen over een voorkeur voor gemengde sekseamenstelling. Hoger opgeleiden, in het buitenland geboren, en landen met hogere niveaus van gendergelijkheid laten zowel hogere intenties als transities zien naar een derde kind.

Multilevel modellen tonen aan dat er geen statistisch significant verschil is in seksevoorkeuren voor kinderen tussen Europese landen.

Versillen op individueel niveau, en meer specifiek het geslacht van de ouder, verklaren beter de geslachtsvoorkeuren voor kinderen dan landenvariaties. We besluiten het paper met enkele reflecties over onderzoek naar vruchtbaarheid op basis van de ESS en een verruiming van dit onderzoek via de World Values Survey/ European Values Survey (1995).

De ESS 4 module 'Welfare Attitudes in a Changing Europe'

Wim van Oorschot (Universiteit van Tilburg)

In de ESS 4 ronde van 2008 wordt een module 'Welfare Attitudes in a Changing Europe' opgenomen, die op basis van vijftig items vergelijkende informatie zal opleveren over hoe mensen in Europese landen oordelen over een aantal belangrijke aspecten van de verzorgingsstaat, welke relevante waardenpatronen er zijn, en welke houdingen ter zake men heeft. Waarden die gemeten worden zijn onder andere: egalitarisme, gender traditionalisme, autoritarisme. Houdingen hebben onder andere betrekking op de rol en verantwoordelijkheid van de overheid, belastingen, alternatieven voor sociaal beleid en oordelen over doelgroepen van sociaal beleid. En oordelen worden gevraagd over de economische en sociale gevolgen van sociaal beleid. In de lezing zal ik kort de wetenschappelijke achtergrond en de maatschappelijke context van de module schetsen, een korte toelichting geven op concepten en operationalisering, en een blik werpen op mogelijke onderzoeksvragen die met de module beantwoord zouden kunnen worden.

Transities in de levensloop – resultaten van de ESS 2006 module

Aart C. Liefbroer (Vrije Universiteit en Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut – NIDI)

Levensloopsociologen interesseren zich voor de manier waarop de levensloop is gestructureerd. Over de opvattingen van individuen over de manier waarop de levensloop vorm krijgt weten we echter veel minder dan over de feitelijke vormgeving van die levensloop. Om onze kennis over de opvattingen op dit punt te vergroten is in de 2006 ronde van de ESS een module opgenomen over de organisatie van de levensloop. Met behulp van deze module kan een groot aantal vragen over de opvattingen over de gewenste vormgeving van de levensloop in landenvergelijkend perspectief worden geplaatst. In deze bijdrage wordt vooral ingegaan op indeling van de levensloop in stadia, zoals jeugd, jong-volwassenheid, middelbare leeftijd en ouderdom. Vragen die aan de orde komen zijn: In hoeverre verschillen de opvattingen over de aanvang en duur van deze levensfasen binnen Europa? Hangen verschillen in de leeftijd waarop wij mensen als 'ouderen' bestempelen samen met verschillen in levensverwachting en in de leeftijd waarop ouderen het arbeidsproces verlaten? Hangen verschillen binnen Europa in de leeftijd waarop de jeugdfase als afgesloten wordt beschouwd samen met verschillen in de leeftijd waarop jongeren het onderwijsstelsel verlaten? Verschillen de leeftijdsgrenzen voor de overgang van de ene levensfase naar de andere voor mannen en vrouwen?

Intergenerationele beroepsmobiliteit in de European Social Survey 2006. Een vergelijking met ISSP-data via een multiple indicator model

Harry B.G. Ganzeboom (Vrije Universiteit)

Intergenerationele beroepsmobiliteit wordt in de ESS op een eigenaardige manier gemeten. De beroepen van respondenten worden via gedetailleerde meting en codering in kaart gebracht, voor beide ouders wordt volstaan met een toonkaart. De oorspronkelijke gedetailleerde beroepsgegevens van vader en moeder zijn wel verzameld, maar niet gecodeerd. In deze presentatie analyseer ik de relatie tussen de resultaten van de ESS-toonkaart en de in tweede instantie voor Nederland en een beperkt aantal andere landen gecodeerde gedetailleerde gegevens, en maak een vergelijking met een soortgelijke dubbele meting in recente ISSP-surveys. Het blijkt dat de ESS-toonkaart een zeer matig meetinstrument is en dat de ISSP-toonkaart veel beter functioneert. Het combineren van toonkaartgegevens en gedetailleerde meting in een model leidt tot een aanzienlijk plausibeler structuur van het statusverwervingsmodel in Nederland.